

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 5 (171) сентябрь-октябрь 2013

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
министерствосу, жазыучуларыны Союзу

Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2013

**КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КЪЫРАЛ
УНИВЕРСИТЕТГЕ – 75 ЖЫЛ**

Быйыл Къарачай-Черкес къырал университетге 75 жыл толады. Адамны жашауунда кыйын, кыуанч кюнле да аралашып келгенча, университет да 75 жылны узунуна тюрлю-тюрлю болумланы сынай келгенди. Университетни толу тарыхын бир статьяны ичине сыйындырыр мадар жокъду, алай а аны къалай, не мурат бла къуралгъаныны, бюгоннгю кюннге къаллай жетишимле бла жетгенини юсюнден къысха хапарын айтайыкъ.

Белгилисича, гитче миллетлени тил, адабият, маданият байлыкъларын эм алгъа билим сакълайды. Къыралны миллет политикасыны хакъындан миллет тиллени «кѣлтюрюу» иш окъуу системаны тийишли жолгъа салыудан башланады. Къарачай эмда Черкес областланы миллет школларына устазла керекли болгъаныны себепинден РСФСР-ни Къарачай автоном областдагъы миллет Советини комиссарларыны Бегими бла 1938 жылны октябрь айында Микоян-Шахарда (Карачаевск шахарны алгъыннгы аты) экижыллыкъ устаз институт ачылады. Аны мурдорунда 1940 жылны сентябрь айында Къарачай-Черкес къырал педагогика институт къуралады. Эм аллында институтну къурамында эки факультет болганды – филология эм физика-математика факультетле.

Школлагъа билимли специалистле хазырлагъан баш школну айнып башлагъан кезиунде Уллу Ата журт къазауат башланады. Микоян-шахар 1942 жыл оккупациягъа тюшгени себепли, Къарачай-Черкес къырал педагогика институтну жабаргъа керек болады. Аны экинчи кере жабылыуу къарачай миллетни сюргюннге тюшгени бла байламлыды. Институтну ол кезиулеге жыйалгъан хазначыгъын: окъуу-методика материалланы, иги кесек фонду болгъан библиотеканы, окъуу системаны башха ууакъ тутурукъларын да тюрлю этип, Пятигорскдеги педагогика институтха жибердиле.

Репрессияланы заманында къарачай миллет, дагъыда малкъар, ингуш, чечен, къалмукъ дегенча, бир тюрлю терсликлер болмагъан миллетле, кѣп кыйынлыкъла кѣредиле. Ала ачыкъдан, башха инжиуледен кыйналгъанлары бла бирге, учузлукъ да сынаидыла. Сѣз ючюн, кѣчгюнчюлюкню кезиунде бир-бир юйорле, тѣлюден тѣлюге кѣче келген маданият шартларын белгилеген, юйор реликвияларындан алалгъан затчыкъларын багъалатып тутаргъа умут этгенликге, сюргюнде аланы сакъларгъа мадар болмайды: ач жыллада юйлеринде эм багъалы затларын мирзеуге ауушдурургъа керек болады. Алай а, миллетни керти шартлары, сыйлы белгилери, багъалы алтын-кюмюш керекле, кеслери тартхан ауурлугъу болгъан мирзеу кесекчик бла тенг болуп, жукъгъа да саналмай къалгъанларын кѣрген миллет сыйсызлыкъ сынаиды: миллет кеси жарсыгъанча, аны миллет белгилери да жарсыйдыла, тепленедиле: тил, адабият, маданият шартла артына

кетедиле, таркъая, тас бола табирейдиле. Ма ол болганды ъхтем миллетни сындыргъан, «жерге кирлик» этген.

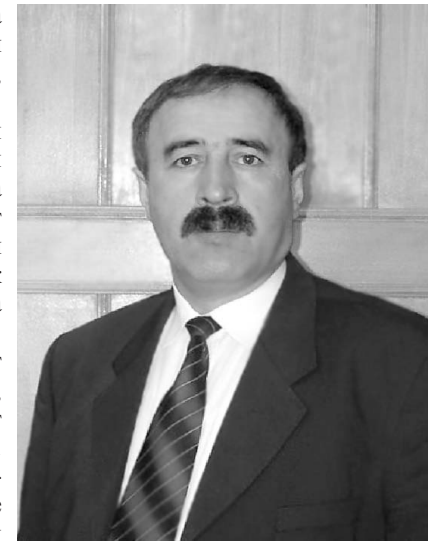
Олсагъатдагъы къырал таматала бизни тил-тин хазнабызны жокъ этдирип, башха миллетлеге такъмакъ этерге умут этгенликге, «тюзню гыржыны тюзде къалмаз» дегенлей, тюзлюк ачыкъланады, миллет журтуна къайтады.

1957 жыл, къарачай миллет кеси жерине къайтхандан сора, къырал педагогика институт жангыдан ишлеп башлайды. Миллетибизни жашлары-къызлары, ала бла бирге башха миллетлени келечилери да, институтха кирип, окъуп башлагъанлай, институтха жангыдан «жан киреди».

Алай бла, бюгоннге дери, къыралыбызны тюз да, терс да этилген оноуларындан буюрулгъан миллет тарых аны биринчи болуп къуралгъан баш школуну тарыхы бла къысха байланып келеди.

Саулай республиканы маданият жашауунда уллу орун алгъан, 75 жылны узунуна окъуу системаны аралыгъы болуп келген, регионда биринчи болуп къуралгъан баш школгъа таматалыкъ этген ректорланы тизими узун болмагъанлыкъгъа, институтну ишин алгъа бардыруда аланы хар бири энчи юлюш къошхандыла. Экижыллыкъ устаз институтну биринчи директору – аны тамалын салгъан адам – Леонов И. Г. 1938-1943 жыллада ишлегенди. Ткачев И. М. жангы баш школну тамам кыйын заманында, 1943-1944 жыллада, этгенди таматалыкъны. Къарачай-Черкес къырал педагогика институтну «жангы ъмюрюу» 1957 жыл башланады. Ол жыллада ректорлукъну этген Лайпанланы Х.О. болганды. Андан сора бу къуллукъа ишлеген ректорла – Баучулары А. Ж. (1960-1962), Алийланы У.П. (1962-1964), Кипкеланы Къ.Р.(1964-1983), Пластинин В.В. (1983-1987), Багдасаров В.Р.(1987-1990), Къойчуланы А.Д., (1990-1999) – Орусланы П.И. (1999-2000) – бу жууаплы къуллукъну ишин бардыра, институтну айныуна кыйынларын салгъандыла.

Университетни бюгоннгю ректору, психология илмуланы доктору, профессор Тамбийланы П.Н. 2000 жылдан бери ишлейди. Ол баш школну ишин уллу профессор-устаз коллектив бла бирге, Россия Федерацияны окъуу бла илму министерствосуну жолу бла бет жарыкълы бардырады.

*Психология илмуланы доктору,
профессор, КъЧКЪУ-ну ректору
Тамбийланы П.Н.*

Бусагъатдагы, Къарачай-Черкес Республиканы жеринде биринчи болуп къуралгъан баш школ, жыл-жылдан кюч ала, айный барады. Бирем-бирем факультетле – 1967 жыл – сурат факультет бла физкультура факультет, 1979 жыл – педагогика эмда ал окъууну методикасыны факультети, 1987 жыл – тарых факультет, 1991 жыл – музыка-педагогика факультет, 1992 жыл – география факультет – ачыладыла.

1994 жыл Къарачай-Черкес къырал педагогика институт, къырал педагогика университетге тюрленнгени бла байламлы, илму эмда окъуу ишин жангы стратегияны мурдорунда къурайды, жангы излемле бла ишлеп башлайды. 2002 жыл энтда бир жангы факультетни – психология факультетни – ачады. Кёп турмагъанлай, 2003 жыл, педагогика университет классика университетни статусуна кёчеди. Жангы бийик даража саулай профессор-устан коллективни окъуу-илму ишлеге жангы кёз бла къарап, кеслерине жангы борчла салыргъа учундурады. 2006 жыл университетге бийик даражалы къырал къуллукъчуну, алимни, Алийланы Жашыуну жашы Умарны аты аталады.

Бюгонню КъЧКъУ – кенг жюрюш алып келген, кадр къурамын да, окъуу-юйретиу концепциясын да Россия Федерацияны окъуу системасы бардыргъан асыл жангылыкъланы излемлерине толусу бла бойсундуруп, хар не жумушну да тамамлы, тийишли толтура келген баш школду.

Къарачай эмда ногъай филологияны кафедрасыны биринчи таматасы, филология илмуланы кандидаты, доцент Орусбийланы Хажимуратны жашы Ибрагимни 90-жыллыгына аталгъан къыралла арасы илму конференция, 2010 жыл.

Университетни къурамына эки институт (Филология институт, Искусство институт) бла сегиз факультет киредиле – физика-математика, физкультура, педагогика бла ал окъууну методикасы, тарых, география, психология, экономика бла управление, специалистлени квалификацияларын ёсдюрген факультетле. Бусагъатда университетде очно, заочно бёлумледе алты мингден артыкъ студент окъуйдула. Къыркъ эки кафедрада беш жюзден артыкъ устан ишлейди, аланы араларында эки жыйырма устан илмуланы докторлары, профессорладыла, эки жюз бла элли устан – илмуланы кандидатлары, доцентледиле.

1993 жыл университетде аспирантура ачылады. Ол бусагъатда онтогъуз кафедрада илмуну жыйырма бир жолу бла ишлейди. Бусагъатда аспирантурада жюз бла элли аспирант бла соискатель илму даражаланы къорууларгъа хазырланадыдыла. КъЧКъУ бюгонлюкде, ишин жангыча жарашдыра, специалистлени да жангыча хазырлайды: 2009 жыл эки илму-излем лаборатория ачылгъанды, 2010 жыл, ЮНЕСКО-ну Секретариаты къабыл этип, аны Владикавказда кафедрасыны филиалы да ишлеп башлагъанды. Ол ишин Къарачай-Черкес Республикада жашагъан миллетлени тиллерин жакълау, сакълау бла айнытыу проблемалагъа багъышлайды. Жыл сайын университетде жюзге жууукъ илму конференция бардырылады, аланы арт жыллада бардырылгъан эки жыйырма арасы даражада ётгендиле.

Университетни алимлери илму конкурсланы (грантланы) юсу бла жюз бла жыйырма проектни жакълап, элли миллион сом къоллу болгъандыла. Бусагъатда университет даражалы окъуу (бакалавриат, магистратура) системагъа кёчгенди. Специалитет система да ишлейди.

Студентлени окъутургъа, илму-тинтиу ишлени бардырыргъа юйретгенден сора да университетни сыйлы борчлары кёпдюле: илму школла къурап, саулай регионда тюрлю-тюрлю проблемаланы юсу бла жамауат оюмну тюз иннетге сыйындыругъа уллу эс бёледди. Маданият ара болгъаны себепли, республикада жашагъан миллетлени тарых, тил, тин, адабият, маданият байлыкъларын тинтиуге, аланы сакълау эмда айнытыу ишлеге уллу магъана береди.

Университет – шахар къурагъан баш школду, Шимал Кавказдан, Россияны шахарларындан, эллеринден угъай эсенг, тыш къыраладан да келедиле бери окъургъа. Мингле бла жаш адамла шахаргъа къууат саладыла. Студентлени устанла ахшы адетлени тутаргъа, намыс сакъларгъа, жазыкъсынмакълыкъгъа, халаллыкъгъа, шуёхлукъгъа юйретедиле. Илму-тинтиу ишлеге, тюрлю-тюрлю конкурслагъа, эришиулеге къошулуп, кеслерини не жаны бла да фахмуларын кёрюзтюрге тырмашхан студентле кёпдюле. Сёз ючюн, физкультура факультетде (башха факультетледе да) олимпиадалагъа, универсиадалагъа къошулуп, медалла алгъан белгили, ётгюр спортсменле окъуйдула: Д. Василенко, Башкаланы А., Лепшокъланы А., Хапаланы А., Токъланы А., Байрамукъланы А., Лайпанланы А., Черкасов О. дагъыда бшхала аллайладыла.

Баш школну жетишимлери, мында ишлеген алимлени

Лайпанланы Азамат 2013 жыл Къазан шахарда бардырылган универсиадада алтын медалны иеси болганды.

жетишимлери бла ёлчеленедиле, анга Россияны башха вузларыны арасында сыйлы орунлу болургъа мадар бердиле. Университетни юбилей жылында аны айныуна юлош къошхан, илмуда жетишимлеге жетген алимлени атларын айтыргъа керекбиз: филология илмуланы доктору, профессор Байчораланы С.Я., тарых илмуланы доктору, профессор Къойчуланы А.Д., тарых илмуланы доктору, профессор Кулаев Ч.С., геология-минералогия илмуланы доктору, профессор Потапенко Ю.Я., география илмуланы доктору, профессор Онищенко В. В., физика-математика илмуланы доктору, профессор Шабат А. П., философия илмуланы доктору, профессор Гожев К. М., биология илмуланы кандидаты, доцент Караваев А. А., филология илмуланы кандидаты, доцент Акачыланы С.М. эмда башхала.

Бюгонлюкде университетни не жаны бла да жетишимлери кёпдюле. Аланы барын да былайда жазаргъа мадар жокъду. Алай а университетни хапарын айтхан заманда, аны сыфатын толу кёргюзтюр ююн, аны мурдорун къурагъан факультетни хапарын да айтыргъа кереклиси хакъды. Бусагъатдагъы Филология институт (алгъыннгы филология факультет) университетни тарыхында бек магъаналы орунну алады. Ол, физика-математика факультет бла бирге, аны мурдорун салгъан факультетди, университетни эм аллындан да багъанасы, тутуругъу болуп келгенди. Бюгон ол университетни къурамында институт статусну жюрютеди. Къарачай-Черкес Республикада Филология институт, филология билимни арасы болуп, кёп жаш адамгъа аламангъа усталыкъ бергенди.

Филология институт бюгон эрттеден келген ахшы адетлени, асыл жорукъланы тутханлай турады. Институтда бусагъатда ишлеген алим къауум аны мурдорун салгъанланы эмда факультетни ишин тийишли окъуу-илму даражагъа чыгъаргъанланы сыйларын бийикде тутады, аланы сырлары бла атлайды. Аны бла бирге ишин, бюгоннюгъу заманны излемлерине кёре, окъуу системаны модернизациясыны мурдорунда бардырады.

Факультет жангы жюрюш алып башлагъан кезиуде жер-жерден специалистлени чакъырадыла, баш школну бошагъан фахмулу жаш тёлнюю аспирантурагъа ашырып, илму даражаланы жакъларгъа себеп этип, кадр потенциалны ёсдюредиле. Филология факультетни, кафедраланы ишлерин не жаны бла да бажарып, аланы айнытхан адамла болмасала, эшта, университетни тарыхы адам махтанырча боллукъ болмаз эди. Алай бла миллет тиллени эмда миллет адабиятланы, орус тилни эмда орус адабиятны, тыш къыралланы адабиятларын окъутууну, аланы илму, методика жаны бла айнытыуну ишин, керти алимле къолгъа алып, жик-жигине жетдирип бардыргъандыла. Н.Н. Алексеев, Г.Ф. Калашникова, Е.А. Степанова, П.И. Балтин, М.З. Вагапова, Ф.И. Манаевский д.п. Алийланы У.П., Орусбийланы И. Х.-М., Хабичланы М.А., Хубийланы М.А., Къараланы А.И., Сакиев М.А., Якушева Л.И., Хапсирокров Х.Х., Егорова Л.П., Саруева М.Ф., Загаштокова О.А., Байрамукъланы З.Х., Байрамкъулланы А.М., Клычев Р.Н., Хажилаланы Х.-М. И., Акъбайланы Ш.Х., Пшибиев И.Х., Дзасежев Х.Э., Бекизова

Солдан оннга: доцент Клычев Р.Н., доцент Хаджилаланы Х.-М. И., филология илмуланы доктору, профессор Алийланы У.П., профессор Лайпанланы Къ. Т.

Л.А., Тугов В.П., Баков Х.И., Кагъыйланы Н.М., Суююнчланы А. А. Лайпанланы Къ.Т., Султанбекова М.К., Жанбидаева Къ.Къ., Табулов Н.Т., Хуранов Ш.Д. дагъыда башхала факультетни ишин айнытадыла, илму тинтиуле бардырып, монографияла басмалайдыла, кафедралагъа окъуу-методика материалла (лекцияла, методика болушлукъла, дерслик китапла д.б.) къурайдыла, окъуу керекле жарашдырадыла. Миллетлени алтын хазналарын – тин байлыкълары сакъланыр ючюн, тёлуден-тёлуге толусу бла кечер ючюн, фольклор, этнография экспедицияла къурап, тинтиуле бардырадыла.

Алай бла, биринчи алим-устаз тёлю анга кечирек къошулгъан жангы «илму къарыуну» болушлугъу бла, филология факультетни окъуу-юйретю системасын илму-педагогика халда жарашдырып, Къарачай-Черкес къырал педагогика институтну жюрюшюн илму даражагъа чыгъарадыла, сыйын келтюртедиле.

Бу хазнаны устазла бюгюн-бюгече да хайырланганлай турадыла. Иги да дейсе, бу алимле тамам терен билимлери болгъан, бийик даражалы тюркология эмда кавказоведение илму школлада билим алгъан алимле болгъандыла. Москва, Ленинград, Баку, Тбилиси шахарлада белгили тюркологланы эмда кавказоведлени – Н.А. Баскаковну, Э.Р. Тенишевни, Н.Ф. Яковлевни, А.С. Чикобаваны, М.Ш. Ширалиевни, Н.П. Экбаны, Г.В. Рогаваны, К.В., Ломтатидзени эмда башхаланы къолларында окъугъандыла. Филология институтда бюгюннге дери сакъланган илму академизмни, бир ажымсыз да, ол биринчи алимле сингдиргендиле.

Ол заманда ишлеген алимле къыралла арасында, Совет Союзгъа кирген республикаланы арасында илму конференцияла бардыргъанлай тургъандыла. Сёз ючюн, Совет Союзну Илмула академиясыны башчылыгъы бла белгили алим, профессор Хабичланы М.А. эмда башха алимле Карачаевск шахарда «Советский опыт создания и усовершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР» деген илму конференцияны, дагъыда башха конференцияланы бардырыугъа себеплик этгендиле.

Филология билимни арасы – Филология институт – бюгюннге заманны излемлери бла – баш школну модернизациясыны мурдорунда ишлейди. Аны алимлери факультетни, аны бла бирге, университетни ишин бет жарыкълы этер ючюн, институтну директоруну башчылыгъы бла (доцент Лепшокъланы Х.С.) билимлерин, кючлерин-къарыуларын салып ишлейдиле. Аланы илму ишлери, дерслик китаплары миллет тиллени, адабиятланы айнытыу ишге юлюш къошхандыла. Окъуу, илму-излем ишлени бюгюн алты кафедра бажарады: орус тилни кафедрасы (доцент Ёзденланы А.Ю.), литератураны кафедрасы (доцент Чотчаланы М.Х.), къарачай эмда ногъай филологияны кафедрасы (профессор Алийланы Т.К.), черкес эмда абаза филологияны кафедрасы (профессор З.Х.-М. Ионов), герман филологияны кафедрасы (доцент Тамбийланы М.Д.), журналист кафедра (доцент Токъланы А.Р.).

Кафедрала къыралла арасы, Россей даражалы илму конференцияла, семинарла бардырадыла. Сёз ючюн, къарачай эмда

Филология илмуланы доктору, профессор Хабичланы Ахияны жашы Магомедни 80-жыллыкъ юбилейине аталгъан «Языковая ситуация в многоязычной поликультурной среде и проблемы сохранения и развития языков и литератур народов Северного Кавказа» атлы Россей даражалы илму конференцияны кезиуюнде. Къарачай шахар, 2011 жыл

ногъай филологияны кафедрасы ЮНЕСКО кафедраны филиалы бла бирге къыралла аралы даражада «Языковая ситуация в многоязычной поликультурной среде и проблемы сохранения и развития языков и литератур народов Северного Кавказа» атлы конференцияны талай кере бардыргъанды. Аныча дагъыда къайтарылып бардырылычу конференцияланы литература кафедра, орус тилни кафедрасы, черкес эмда абаза филологияны кафедрасы да брадырычудула. Быллай конференцияланы кёбюсю факультетни, кафедраланы мурдорун салгъан алимлени сыйларына аталыучандыла. Сёз ючюн, проф. Алийланы У.П., проф. Хабичланы М.А., проф. Р.Н. Клычев, проф. Байрамукъланы З.Х., доц. Акъбайланы Ш.Х., доц. Орусбийланы И.Х.-М. А, доц. Хубийланы М.А., Къарачай-Черкес Республиканы халкъ поэти, алим Суююнчланы А.А. дагъыда башха алимле филология илмугъа, Филология институтну айныууна уллу юлюш къошханлары себепли, аланы юбилейлерине багъышланган илму конференцияла бардырылгъандыла.

Жеринден сюрюлюп, тыш жерледе онтёрт жылны узагъына инжилип, тилин-тинин тас этерге жетип, термилген журтун тапхан къарачай миллетге жангыдан ачылгъан къырал педагогика институт окъуу системаны юсю бла жангыдан «жан салып», миллетлигин бегитирге уллу себеп этгенине энчи статья жораларгъа дурус эди. Былайда уа аны къарачай эмда ногъай кафедраны тарыхыны юсю бла кёргозтейик...

Кавказгъа жангы къайтып, тил-тин байлыгъы абызырап-тозурап, аргына кетип тургъан миллет кесини миллетлик шартларын къайтарыргъа излей эди. Эм алгъа окъуу система жарашдырылыргъа кереклисин ким да ангылай эди. Бу «чархны айландырыр» ючюн а

бек кючлю кадр потенциал, илму эмда окъуу материалла, энчи окъуу китапла кереклиси хакъ эди.

Кафедраны мурдорун къурагъан – аны керекли окъуу материал бла, китапла бла жалчытхан, айтыргъа, окъуу процессни «къургъан» иш, сёзсюз да, эм кыйын, эм жууаплы ишди. Алай а кеси тилибизде окъуу ишни жарашдырыргъа термилип тургъан миллетни ахшы уланлары – филология илмуланы доктору, профессор Алийланы У. П., филология илмуланы доктору, профессор Хабичланы М.А., филология илмуланы кандидаты, доцент Орусбийланы И. Х.-М., филология илмуланы кандидаты, доцент Акъбайланы Ш.Х., филология илмуланы кандидаты, профессор Лайпанланы Къ.Т., филология илмуланы кандидаты, доцент Хубийланы М.А., филология илмуланы кандидаты, доцент Хажилаланы Х.-М. И. дагъыда башчала магъаналы ишни мурдорун салгъан алимледиле. Алийланы Баблашны жашы Умарны башчылыгъы бла, ол хазырлагъан китапланы, окъуу материалланы болушлугъу бла башланганды Къарачайда, Малкъарда да миллет кафедраланы иши. Ол кеси Малкъарда ишлегенликте, къарачай филологияны жарсыуларына къуру да жан аурутханлай, болушханлай турганды.

Къысха заманны ичинде алимле къарачай-малкъар тилни грамматикасыны бёлюмлерин бирем-бирем тинтедиле. Кёп турмай, малкъар алимлени тинтиулери бла бирге, хазыр материалла 1966 жыл Нальчикде Н.А. Баскаковну редакциясы бла жарашдырылгъан академия грамматиканы мурдорун къурайдыла. Ала дагъыда 1976 жыл аллай граматиканы орус тилде чыкъгъан тюрлюсюн да къурайдыла. Алай бла, белгили алимлерибиз баш школну миллет окъуу системасын

Къарачай эмда ногъай филологияны кафедрасы школла бла шухлукъ жюриютеди. Доцент Акачыланы Софьяны юбилейине аталгъан конференциягъа школчула кеслерини концертлери бла келген эдиле. 2013 жылыны май айы.

тамамлап, илму даражагъа чыгъарадыла. Аны бла къалмай, алимле школ окъуу системаны миллет бёлюмюню жумушларын да тындырадыла: къарачай тилде биринчи программаланы эмда окъуу китапланы Орусбийланы И. Х.-М. бла Байрамкъулланы А.М. жарашдыргъандыла. Къарачай адабиятны программаларын, окъуу китапларын, хрестоматияларын Хубийланы М.А. эмда Лайпанланы Къ.Т. школ устазла бла бирге жарашдыргъандыла. Кафедраны къурагъанланы эмда аны ишин бардыргъанланы миллетни тилин, тин байлыгъын сакълау бла айнытугъа къошхан юлюшлерин унутмазгъа керекбиз.

Къарачай эмда ногъай филологияны кафедрасы, ачылгъан кюнюнден башлап, къарачай тил бла литератураны, ногъай тил бла литератураны устазларын хазырлайды. Кафедрагъа таматалыкъ этген алимле къачан да бу жууаплы жумушну бет жарыкълы бардыргъанлай тургъандыла. Филология илмуланы кандидаты, доцент Орусбийланы И.Х.-М., биринчи болуп, бу къуллукъну 1959 жылдан башлап (ары дери кафедра ара кафедраны, тилле бла адабиятланы кафедрасыны къурамында ишлегенди), 1973 жылгъа дери бардыргъанды. Андан сора Къарачай-Черкес Республиканы халкъ поэти доцент Сойюнчланы А.А., филология илмуланы кандидаты, доцент Акъбайланы Ш.Х., филология илмуланы кандидаты, профессор Байрамукъланы З.Х., филология илмуланы кандидаты, профессор Батчаланы А.-М.Х. башчылыкъ этип, кафедраны ишин аллына бардыргъанлай тургъандыла.

Кафедраны бюгюнню устазлары Акачыланы С.М., Султанбекова М.К., Алийланы Т.К., Суюнова Н.Х., Каракаев Ю.И., Батчаланы А.-М. Х., Хапаланы С.М., Атакаева Ф.Ш., Бижиланы С.Р., Ёртенланы Э.Н., Магулаланы Ф. Л., башында айтылгъан алимлени жоллары бла, жорукълары бла ишлейдиле. Миллет филологияны къурагъан, айнытхан алимлерибизни жашау жолларын билерге, илму хазналарын аяргъа, тинтирге, кенг жаяргъа итиндиредиле студентлени. Бюгюнню тюркологияда эмда къарачай-малкъар филологияда, лингвистикада болгъан жетишимлени да хайырландыра, студентлени ана тил бла адабиятны иги билерге учундурадыла, тил, тин байлыкъны суйюндюрюп сакъларгъа, айнытыргъа юйретедиле. Аны юсю бла кафедраны устазлары конференцияла, семинарла, конкурсла, олимпиадала, байрамла бардырадыла. Быллай ишлени ала школлада ишлеген устазла бла, школчула бла бирге къурайдыла.

Кафедраны устазлары школлагъа китапла, окъуу болушлукъла, сёзлюкле, программала жарашдырып, уллу болушлукъ этедиле. ЮНЕСКО кафедраны филиалыны башламчылыгъы бла кафедраны устазлары школлагъа, сабий садлагъа аталгъан китапла, окъуу материалла хазырлагъандыла. Аланы Россей Федерацияны Окъуу эмда илму министерствосу, экспериментал халда хайырландырыргъа буюуруп, къабыл этгенди. Кафедраны къурамында аспирантура бла магистратура да бет жарыкълы ишлейдиле. Къарачай тилни окъургъа суйген студентлеге кафедра энчи программала жарашдыргъанды. Тыш къыралладан келген окъуучула «Къарачай миллетни тили эмда

Англидан келген окъуучула Ричард бла Элисон Станфт эски къарачай жырланы жырларгъа бек сюдиле. Алагъа къарачай тилни къарачай эмда ногъай кафедраны алимлери юйретгендиле. Орус тилни – орус тил кафедраны алимлери. Жырларгъа уа - Искусство институтуну директоруну орунбасары Жанибекланы М.

маданияты» деген программа бла окъуйдула.

Алай бла, университетни, жаш тёлуге билим берип, школлада, башха санагъатлада ишлерге къурагъандан сора да, окъуу системаны юсю бла Республиканы миллетлерини тиллерин, тин байлыкъларын сакълауда, миллет шартларын бегитиуде уллу кыйыны болгъаны хакъды.

Бююннго университет Къарачай-Черкес Республиканы миллетлерини маданият арасыды дерге боллукъду. Эки институт бла сегиз факультетде тюрлю-тюрлю миллетлени келечилери суюноп окъуйдула. Къарачай миллетни ара шахарында орналгъан университет, шахар айныгъанча, кюнден-кюннге айнып барады. Ол кесини 75-жыллыкъ юбилейине бет жарыкълы туберигине сёз жокъду.

АЛИЙЛАНЫ ТАМАРА
*къарачай эмда ногъай кафедраны
таматасы, профессор.*

«ЭГЕЧДЕН ТУУГЪАН ЭРКЕ БОЛАДЫ...»

Исхакъгъа: «Университетни бошагъаныбызгъа 35 жыл болгъанына Алматыда «кездесуу» (тубешиу) къурайбыз да, келмей амалынг жокъду», - деп сёлешдиле къзаха шуёхла. Киров атлы Къзаха Къырал университетни юрист факультетинде 1978 жыл Алма-Атада окъугъанладан бириме мен да.

Алай бла, 5 сентябрьде жолгъа чыкъдыкъ. Бурун заманлада «Минводы-Алма-Ата» рейс самолёт бар эди. Бююн а Къзахастан башха кыралды, не да башха тюрлю болгъанды. Минводдан самолёт бла Акътау (Шевченко) шахаргъа учдукъ. 15-жыллыкъ кызым Фатимат бла аны анасы Радима да биргеме.

Кече ортасында келгенибизде, Акътауну аэропортунда облпрокуратураны 2-чи сыйлы ишчиси бла къауум адам сакълап тура эдиле. Элтип, беш жулдузлу «Гранд Нур Плаза» отельге орнатдыла. Эрттен бла эртте ала бизни, башха самолётха миндирип, Чимкент шахаргъа ашырдыла.

Чимкентге баргъаныбызны магъанасы уа алайды: бююн Къзахастанны ара шахары Астанада генеральный прокурорну орунбасары мени бла бир курсда окъугъан къзахлы жаш Исаев Нурмахан Чимкент шахарда туугъанды. Аны анасы уа къарачайлы тишириу эди – Чомайланы Софья, Дугъуну кызы. Мен аны уста таныучу эдим. Ол эки жыл

Солдан оннга: Этезланы Маил (бусагъатда да анда жашайды), Калманбетов Совет, аны анасы Мисирланы Маратхан, Кучукланы Исхакъ, къарачайлы тиширью (аты белгисизди), Джумалиев Кази.

*Нурмахан Исаев,
Казахстанны генеральный
прокуроруну заместители.*

*Миразов Габит,
Алматы областьны прокурору.*

*Мухтар Жонгербаев,
Астананы прокурору.*

мындан алгъа ауушханда, мен къайгъы сёз берирге баралмай кългъан эдим да, аны кълбырына барып, дууа тутуп кетерге кесими борчлугъа санадым... Астанадан учуп келип, Иса улу Нурмахан Чимкентни аэропортунда бизни сакълап тура эди.

Иса улу бла бирге анасыны кълбырына бардыкъ, андан сора эки «Жип» машина бла Жамбул областьха, мени туугъан жериме Мерке районнга тебидик.

Меркеде «1 отделение Меркенского свеклосовхоза» дей эдиле элибизге совет властыны заманында. Ол элни кълбырларындады атамы - Кючук улу Тенгизбийни жашы Адикни, кълбыры. Башха таулу кълбырла да кепдюле. Анда жашагъан шуёхларыбыз районну чегинде аллыбызгъа къарап тура эдиле.

Аладан бири - районну да, областьны да белгили кълрал къуллукъчусу (маслихатны депутаты) Калманбетов Совет, аны анасы уа - таулу тиширью эди (ёлгенди, жаннетли болсун) – Мисирланы Аскерни кълзы Маратханды. Ол ауушханлы, эки-юч жыл болады.

Барыбыз да кълбырлагъа барып, атама, башха алайда асыралгъан малкъларлылагъа, кълрачайлылагъа да дууа тутуп, Ташкент - Алма-Ата жол бла тебидик. «Меркенка» санаторийде меркечиле бек ариу тюбедиле, сыйладыла.

Алма-Атагъа кирген жерде бизге шахарны башчылары, Алма-Ата областьны прокурору Миразов Габит, башха шуёхларыбыз да сакълап тура эдиле. «Салам алейкум, Исаке-агъа, мени анам Кълмукъланы Хызирни кълзы Зухрады, Кълрачайда Сары-Тюз элде туугъанды», - дейди Габит. Кълуанама, кълчакъллашабыз, бир бирден хапар сорабыз. Андан ары ала бизни, элтип, 5 жулдузлу «РИХОс» (РИКСОС) отельге орнатадыла.

Солдан оннга (сюелгенле): Габит Миразов, Алматы областьны прокурору Кучукланы Фатима, Берик Асыллов, Алматы шахарны прокурору; (олтургъанла): Кучукланы Радима, Асият Исаева, Нурмахан Исаев, Казахстанны генеральный прокуроруну заместители Кучукланы Исхак.

Ингирде Алма Атаны белгили Феллини атлы итальян ресторанында «кездесуубуз» жыйылды. 35 жылдан сора эки жыйырмадан артыкъ выпускник жыйылдыкъ. Бек сейир, ариу, ёмюрде эсингден кетмезча ингир болду. Жырлагъан, жилигъан да, тепсеген да этип, бир бирибизни тансыкъллап, алгъышла айтып, танг атхандан сора айырылдыкъ.

Экинчи кюнню эрттенинде, Алма-Атадан Кавказгъа тебирерге кълмай, Иса улу Нурмахан: «Мен сени кълзынг Фатиматха Астана шахарны кёрсетмей иймейме», - дегенни айтып, самолёт бла Астанагъа учабыз деп, кълты болду, аны да айтханын этдик. Хапар айта кетгенде, Нурмахан айтады: «Астананы прокурору Жоргенбаев Мухтарды - аны анасы уа таулу тиширьюду», - деди.

Астана Кълзахстанны ара шахарыды. Аны сейирлигин кёзю бла кёрмеген адамгъа хапар айтып ийнандырыргъа бек кълйынды. Бир кюннег Астанада айландыкъ, ызы бла минип, Атырау (Гурьев) шахаргъа учдукъ.

Аэропортда область прокурорну орунбасары Саугъабаев Бауржан Акбергеноулы чыгъып тура эди. Жарты кюнню ичине шахарны сейир жерлерине да элтип, осетрина бла этилген бешбармакъ бла да сыйлап, самолётха миндирип, Акътаугъа (Шевченко) ашырды.

Акътау шахаргъа келгенибизде, биягъы шуёхла яхта хазырлап тура эдиле. Фатиматха Каспий тенгизде прогулка этдирмей иймейбиз деп. Ингирде уа, биягъы самолётха минип, Минвод аэропортха келдик, юй-юбюзге жыйылдыкъ.

Кучукланы Исхакъ, Фатима бла Радима.

Бу хапарымда мен юч-тёрт жашны аналарын нек эсеме тюшпоргенме? Акъылыма халкъыбызда жүрюген нарт сёзлени бири келеди: «Эгечден туугъан эрке болады», - деген сёз.

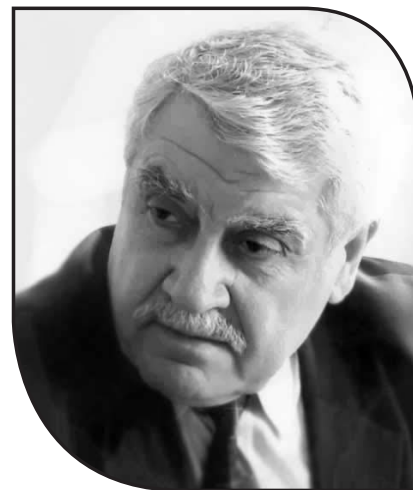
Алай эсе уа, кёчгюнчюлюкде ненча эгечибиз къазахлыла бла, къыргызлыла бла бир юйюр къурагъандыла, ненчады саны бизни эгечден туугъанларыбзны, аланы туудукъларыны уа?

Аланы эсге алмай тургъаныбыз тюзмюдю? Сау болсунла алим жашларыбыз, китаплада чыгъаргъандыла, ненча таулу тукъум кёчюрюлгени белгиледи. Алай энди, ишни къолгъа алып, эгечлени да, эгечледен туугъанланы да эгерип, ала бла байламлыкъ жүрютгенни мен борчха окъуна санайма. Китап этип чыгъарсагъ а - алаамат боллукъ эди.

Аланы белгиле этип, чыгъарыргъа керекди. Ол бизге уллу сыйды деп ойлайма мен. Келир жыл кёчгюнчюлюкню 70 жыллыгъыды.

Бу эгечден туугъанланы бир белегин аналарыны туугъан жерлерине чакъырсакъ, бек тийишли кёреме.

**КУЧУКЛАНЫ ИСХАКЪ,
РФ-ни сыйлы судьясы.**

ЖИГИТЛИК ЖОЛЛАНЫ НАЗМУЧУСУ

Гуртуланы Салих аталаны жигитлик жолларыны юсюнден дайым жазгъан назмучуладанды. Урушну, андан сора жылланы къыйынлыкълары, насыплары да аны кёп чыгъармасында суратлау энчилик тапхандыла. Бютюнда кёп жанрлы поэмаларында: «Тёрт алма терек», «Мудах кёк», «Агъач къалауур», «Ёмюрню кезлери»...

Халкъыбызны жигит тарыхын уллу эпикалы чыгъармалада кёргюзген базынуулу ишди. Аны тюненесин эсинде тутуу, бюгюнюн жүрегине сыйындырыу Салих анга улан кёзден къарагъанын, анга дайым тынгысыз бола келгенин, ёкюллюк этерге итиннгенин айтады.

«Мудах кёк» деген сезим теренлиги, махтаулу кертилиги бла айырма лиро-эпикалы поэмасын Салих Ата журт урушда жоюлгъанлагъа атагъанды. Поэтни лирика жигити аскерчиди, уруш жолланы букъуларын жутхан адам. Баланы атасына тансыкълыгъы поэманы кючлю этеди. Ол бала термилиу алай уллуду – мудах кёкню толтурады! Алайды, атасыз къалгъан сабийлени термилиулери ёмюр жолланы, саулай дунялыкъны да шургулу этеди. Болсада, бийик кёкден къарапмы, бирси дуняны жууукълугъунданмы – жашайдыла ала балалары бла, кюн сайын атлары сагъыныла, таукеллик бере, игини, аманны юйрете. Поэмада къара сёз бла акъ сёз бири бирин кючлендире келедиле.

Жыйырма миллион адам жоюлгъанды Улуу Ата журт урушда. Поэт аланы хар бири бирер терек салса, бирер сабий ёсдюрсе, жашау къалай тюрлениригин сагъынганда, озгъан урушну уллудугъу, къатылыгъы, ол сынатхан бушуу, ачыу бютюнда туура боладыла. Ол жашагъанлагъа дерсди. Жоюлгъанланы тилеклери, сауланы умутлары бла бир болуп,

Алай аны, кесине ахшылык излемей, сюйгенине ырахатлык излегени уа баямды. Поэма заман умутларын ажашдыргъан адамланы юсюнденди. Поэт аланы юслери бла жашау кертиликни бир бушуулу бетин кёргюзтеди. Поэманы жигити Муса – агъач къалауур (угъай, соймеклик къалаууру!) Салихни бирси «Ёмюрню кезлери» деген поэмасына да киреди.

«Ёмюрню кезлери» лиро-эпикалы поэмады. Чыгъарманы къуралыу энчилиги эндиге дери жазылган поэмладан башхады. Поэма Даулетни – Жер Атаны сёзю бла башланады. Даулетни сёзю халкыбызны къыйын жолларыны юсюнденди. Поэманы барыуунда Даулет бла ушакъ тауусулмайды. Поэт (аны лирика жигити) Жер Атаны сёзюне жууап халда, ёкюллук этгенча, халкыны юсюнде болган иги халлени санайды. «Къайгысы жюрегимдеди къыралны», – дейди ол. Алда «халкы борчу – боюнубузда» деген назмусундача, инсан тынгысызлыгы аны мында да тынчайтмайды. Ынгкылапны къыйын жылларыны юсюнден айта, поэт Даулетге кеси да бир заманда кёзю бла кёрмеген, алай аты таулада жырда къалган Солтан-Хамит бла тубейди. Ынгкылапны жигити байракълары «тарланы къызартхан» къызыл атлыланы, эркинлик келтирген ынгкылапны, иеси Ленинни юслеринден айтады хапарын.

Малкъар адабиятта, башха миллет адабиятта да бусагъатлада Ленинге, революцияга, Совет къыралга артыкъ махтау салынмайды. Аланы юслеринден ариу сёз айтхан 30-чу жылланы төреси эди дейдиле. Алай Гурту улу Салих бу ишни юсюнде да этмейди кёзбаулукъ – Октябрьге, ол келтирген жангылыклагъа махтау айтады, «къушкъанатлы ишлерине» (азатлыкъ, кеси къыйынына кеси ие болуу, окъуу-билим алыу...) ыразылыгын билдиреди:

Мени уа адам сен этгенинг хакъды.
Атам былай айтып болганды бирде:
«Октябрь – ол алгышха да, антха да
Жюрютюрча, айлы, кюнлю сёздю!»

Поэманы къуралыу ызы кёп сюжетлиди. Поэт бир XX-чы ёмюрню аллына кете эсе, бир ахырына келеди. Айхай да, аны аллай онгу барды – суратлау чыгъарма къайры да ачады жол, анга заман, жер чекле жокъдула. Аны юсюне поэманы жангылыгы – аны бир кесеги сонет назмучулукъну мардасында жазылганды.

Эпикалы хапарлау поэманы барыуунда лирика бла окъа чалыу эте келеди. Сёз ючюн, Октябрь революция келтирген азатлыкны юсюнден айта, мамырлыкыга къор бола, «Арбазыма кёгюрчюнде къондула», – деп, къууанады лирика жигит. Октябрьни «ариу сёзю, ариу иши, кырдык кибик, жауун кибик – ма алайдыла». Неда марокону къызыл бишгенине ушайды къагъанакны бешигин жарытхан от – жигитлени ёчюлмез оту. Ызы бла поэманы сюжет ызына озган ёмюрню игиле жоюлган 37-чи жылы киреди – репрессияла заманы. Поэт верлибр формада былай жазады:

Гара ызлагъа
Къарадым, –

Жерни кёз жашлары
Тауусулганча
Болуп, къан
Сийгенча – гара
Орунлары...

Андан сора – Ата журт уруш. Жер Ата Даулетге Малкъарны жигитлерини юсюнден айта, поэт Байсолтанланы Алимни кийиреди поэмасына. Жыйырма ючжыллыкъ яникойчу жаш, тауулаулау Октябрь берген игиликлени къоруулай, «кёлден кетмезден кетди кёзден», анасын къоркъуу сынсыга, дейди поэт. Жигитле алай ёледиле. Артда Ата журтта алагъа ушаш жашла тууар ючюн.

Поэмада ананы сыфаты, Гуртуланы Салихни башха чыгъармаларындача, энчи жер алады. Сёзю жигитни (Алимни) ёсдюрген анадан башлап, поэт ыразылыгын дуня башында бар аналагъа айтады. Ананы сыфаты дагыда поэманы кёп бетлерин жарытады. Тёрт сабийни атын жюрютген төрт алма терек да жырларын ананы аты бла башлайдыла.

Уруш улуу сынау эди. Поэт жигитлерини санына урушда жоюлган атасы Солтанмекни кийиреди. Мамыр элде, Акъ-Сууда, аны атасы Солтанмек бла ыннасы Къурманкъыз, сабийлеге атап, алма терекле орнатадыла... Уруш хапар алыкъа жокъду, алай поэт, аны келлигин билдире:

Дуня башы булганыргъа
Боллугъун айта эди жел... – дейди.

Уруш башланган кюнден, жангы ёмюр, жангы санау башланады. Алай келеди тарыхда, эсгериледе. Элде уа халжарда ийнек ынгырдайды, чыпында адакъа олтурады, бузоуну тамышхан тауушу эшитиледи... Къурманкъыз чекленки, акъ сютден толгуруп, юйге тебирейди. Алайчыкъда, адакъаны къычыргъанын жаратмай, аны чертеуок чычкыны бла къыстайма деп, амма сютюн төгеди! Не десенг да, бир зат а тюрленгенди дуняда.

Солтанмек Сталинград тийрелеринде жоюлады. Къазауатха киргенлени – сауланы, ёлгенлени да – муратлары бир эди – Хорлам. Ма ол мурат сабан агъачланы ушкоклагъа алышханланы эгеч-къарындаш этген эди дейди. Андан барадыла бюгюн да тохтамаз Хорлам парадда поэтни ушакъ нёгерлери – Даулет, Къалабекланы Солтан-Хамит, Байсолтанланы Алим, совет солдат...

Малкъар халкыны тарыхында сюрюгюн сау болмаган жарады. Аны юсюнден айта, поэт: «Тарыхыбыз айланды / Тёгерегине жерни», – дейди. «Элинде асыралган / Саналмасын ёлгеннге», – дер кюннге жетген эдиле тауула. Гым-гым къартлары жиляган кюннге. Былайда сюжет ызга атасы немец фашистле бла къазауат этген Мурат, аны анасы Зарият, къоншу къатын Сарыгол, Муратны къыргъыз нёгери Копай, агъач къалауур Муса да киредиле. Аланы юлгюлеринде автор жашауну чархын жалаанда иш ахлусу адамны таукеллиги бурганын кёргюзтеди.

Поэмада Солтанмекни бла Айкъызыны ойлау ушакълары соймеклик-

ни, тѣзюмлюкню, игиликге кертичилей къалыуну юлгюсюдоле. Не къадар жыл озса да, Аллах бирге этген жанланы байламлыклары юзюлмейди. Сыйрат кѣпюрню ары жанындан Солтанмек сѣлешеди, бу жанындан а – Айкъыз.

«Сюймекликни жокъ эни.
Сыйырмаз бир заманда
Аллах кеси бергенни», – дейди Солтанмек.

Назмучу Даулетни Чечен жерине элтеди. Мамыр заманда анда баргъан уруш къыралда ѳре къуллукъчуланы хаталарындан башланган эди. Назмучуну ол терслик эритген жюреги кюйгенин сел этмейди. «Поэт кеси заманыны бетиди», – дейдиле. Андан болур, поэмада Чечен урушка бѣлюннген кесегини башында (къара сѣз бла) назмучу Россей бла Кавказны араларында татлы байламлыкъланы, ачы болумланы да эсге салады:

Сызгъалада сызгъырады къыш жели.
Битеу Чечен болуп къалды Саууту,
Кебинлик керек тюйюлдо, къар – жеген...

Чеченде этилген артыкълыкъланы къатында сюрюн да бош эди дейди поэт. Анда да, чечен халкъ бла уруш этген Россейде да къысдыла къара жаулыкъла тиширыула. Таулу назмучу Гуртуланы Салих а кеси кесине тырман этеди:

Мен ѳлмедим биринчиге алайда,
Поэт эсем... Олмуду поэтлгим...

Дуниялыкъда аллай ажымлы ишле боладыла, адам аланы тюзетирге онг тапмагъан. Болсада поэтни сѣзю байракъды. Терсликге къажар чыкъгъан поэтлеге борчду.

Къыраллыгъыбыз Россей болуп тургъанлай, быллай тизгинле жазгъан алай бош тюйюлдо. Озгъан ѳмюрню 1930-чу жылларында жазылсала была, поэтни къадары бушуулу болур эди. Бютюнда поэмада ара телевиденияны диктору Светлана Сорокинагъа бла ары биринчи болуп баргъан дупутатха Сергей Ковалевха аталгъан тизгинле ючюн. Ала окъуучуну жюрегин къозгъамай, кѣз жаш тѣкдюрмей къоймайдыла. «Акъ ниети къара кийген заманда» ѳледиле ана сютюнден сора къан татхан сабий жашчыкъла – солдагла, ѳледиле мамыр жашау этген къартла, тиширыула, сабийле. Урушну къара бети бир жаннга да хурмет этмейди: не ѳлесе, не мурдар боласа. Назмучу уа, поэт адетде, биринчи ѳлюрге керек эдим мен деп, ол оюмну туталды. «Къыш кюнюм, уллу адамлыкъланы кюсеп, / Сын къатады, хауасы бола къайиш», – дейди ол.

Даулетни халкъыны келген жолуна къарата, поэт дуня байламлыкъларга сейир этеди. Нени да байлагъан сюймекликди. Жюз жыл, минг жыл мындан алгъадача, бийлейди ол иги адамланы – сюе билгенлени. Алай аны хурметине этилген игилик хар заманда да насыпха элтип бармайды.

Аны юсюнден айта, автор грек тейри Аполлон, Зевсни жашы, кесин сюйдюрюр ючюн, Кассандрагъа белгиге билгичлик берип, артда аны артха сыйырды дейди. Былайда поэт Аполлонну таулу эр киши бла тенгшедиреди. Ким хорлагъаны – туура:

Аполлон сыйырып къойду бергенин, –
Таулу киши этмезлик ишни этди... – дейди назмучу.
Ол узакъ ѳмюрден келип, Кассандра бююннгю поэтлеге, бир бирге иги тюйюлсюз деп, тырман этеди:

Киши озмазча бир бирни сюерде,
Аллайда эришсегиз хар биригиз,
Ачы да сынамай сынамаз жерде,
Кѣчгюнчюлюкню да кѣрмез эдигиз.

Кѣзбаусуз игилик этген тынч тюйюл,
Кѣрдюгюз да Прометейни болгъанын:
Къарыулу къарыусузну тирмен тегей
Этип, Къаф къаягъа къадап къойгъанын...

Поэману бу кесегини жигитлеринден бири Прометей эсе, бирси эмгенледен от сыйыргъан нарт Сосурукъду. Ала бла бир сатырда – тенгиз тейри, Кязим бла Къайсын миннген Боракъланы жаратхан Посейдон, Евтерпа – назмучулукъну тейриси, Афродита – сюймекликни бла ариулукъну тейриси, грузин дастандан Автандил бла Нестан, Тариэл, игилик, аманлыкъ да жыйылгъан ажайып кюбюрчекни иеси Пандора, уучулукъну тейриси Артемида, жерде биринчи адамла Адам бла Хауа, аланы жашлары Авель бла Каин... келедиле.

Бурунгулу Грецияда болгъан ишлеге кеси шагъат болуп (назмучугъа заманда айланган тынчды деген эдик да), тейриледен дерс ала, бююн бола тургъаннга багъа бере, поэт адам адепге, тюз жорукъларга сыйынмагъандан бузулады дуня деген оюмга келтиредиди, заманны кесинден дерс алыргъа юйретеди.

Сейирди, дуняда жангы зат жокъду: узакъ ѳмюрледеча, бююн да келедиле, женглери бир бирине тие, къууанч бла бушуу, игилик бла аманлыкъ, халаллыкъ бла къызгъанчылыкъ, къатылыкъ бла жюрек эриу... Адамны адам болгъаныны шарты уа – къайсын сайлагъанына кѳре.

Гуртуланы Салихни поэмалары, окъуучуну дунялыкъларга адам улу келген жол бла элге, замананы жыйышдырылгъан сыфатын къурайдыла. Алада да поэтни дунягъа сюймеклиги кѣзбаусузду, ниети тазады, умуту уа – бийик.

**МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ,
поэт.**

ЭР СЫНАУСУЗ ТАНЫЛМАЗ

Биз, бир къауум малкъарлы жашла, азап кѣчгюнчюлюкню ауур тузагъындан ычхынып, туугъан тауларыбызгъа, суусап зурнуклача, къайтхан эдик, жүреклерибиз къуанчдан толуп. Ала да кимле эдик: Тѣппеланы Алим, Толгъурланы Зейтун, Шауаланы Хасан, Гуртуланы Салих бла Элдар, Мокъаланы Магомет, Бабаланы Ибрагим...

Туугъан жерибизге жыйышханда, биз бир бирибизни таныгъан да, билген да этмей эдик. Къайдан танырыкъ эдик, аналарындан ажашхан улакълача, Къазахстанны бла Къыргъызстанны кенг тюзлеринде жер-жерге чачылып ёсген сабийле...

Биз барыбыз да ююрлю-юйдегили болмагъан 17-20-жыллыкъ жашла эдик. Туугъан жерибизде уа биз бир бирге тюбешдик, танышдыкъ, билишдик. Хар бирибизни жүрегибизде жангы умутлары, жерибизге къайтып келген халкъыбызны бир затына жарарча адамла болсакъ эди деген итиниюлук!

Ол заманда къайсыбызны эсине келлик эди жашай баргъан заманда, бу мен атларын сагъынган жашла барысы да, малкъар адабиятны бѣкем чигинжилери болуп, онюч жылны ичинде тунчукъдурулуп тургъан миллет культурабызны от жагъасын жанында тиргизирча адамла болурла деп!

Мен ол затха бюгюн-бюгече да сейир этгенлей турама. Жылла оза баргъанлары сайын сейирсиниюлгюм не аз да таркъаймайды, бютюнда жанадан-жана барады. Нек дегенде ол жашланы фахмулу ишлери бюгюн - бюгече да миллет культурабызны бийикге кѣтюрюлген байрагъы болгъанлай турадыла. Бусагъатда биз (сау къалгъанларыбыз) 70 жылгъа ёрлегенбиз. Алай халкъыбызгъа къуллукъ этерге талпынганлай турабыз.

Бюгюнлюкде биз ахшы тенгибиз, фахмулу поэтибиз Гуртуланы Салихни 70-жыллыгъын белгилейбиз. Ол кесини жашау жумушларында къуру да чыгъармачылыкъ иш бла чекленип къалмагъанды. Тюрлю-тюрлю къуллукълада ишлей, кесини миллетине айта турурча хайырын жетдире келген адамыбызды. Ол алгъын Совет район (эндиги Черек район) газетни баш редактору болуп ишлеген кезиунде районну партия бюросуну члени да болуп тургъанды. Партия бюро уа ол заманда хар жаны бла не ишни да оноун этгенди. Мен ол жанына барсам, анда къарты-жашы да Салихни сорадыла, анга ыразылыкъларын билдиредиле. Ол бошдан туююлду. Бюронун ишине къатыша, Салих кѣллени жумушларына жарагъанды.

Гуртуланы Салихни миллети ючюн къайгъырыулугъу хар заманда да жашау жоругъу болгъанлай къалгъанды. Аны бла байламлы быллай бир шартны юсюнден айтыргъа сюеме. Къабарты тилде «Ошхамахо» деген адабият журнал чыгъарыргъа деп оноу этилгенде, малкъар тилде уа «Шуѣхлукъ» деген альманах чыгъа-

рыргъа деп тохташдырылады. Ол иги оноу эди. Алай бирси жаны бла уа бу иште миллет чюйрелик кѣзге кѣрюнюп тура эди. «Ошхамахону» хар эки айдан бир номерин чыгъарыргъа, «Шуѣхлукъну» уа жаланда юч айдан бир кере чыгъарыргъа деп оноу этиледиле.

Бюгюн кибик эсимдеди ол оноугъа Къулийланы Къайсынны бла Отарланы Керимни къалай жарсыгъанлары. Къайсын а аны юсю бла обкомгъа барады. Тимбора Мальбаховну кесине тюбеп, журнал бла альманах чыгъарыуда этилген оноу малкъар миллетни сыйын учузгъа тюшюргеннин айтады. «Анга мен эталлыкъ жокъду, ол бюронун оноууду. Бюрода уа къуру мен туююлме. Анда, кесинг билгенликден, малкъарлы жолдашла да бардыла. Ала бу иште миллет чюйреликни эслемегендиле...» - дегенди анга Мальбахов.

Къайсын ол хапарны Жазыучуланы союзунда бизге айтханда, барыбыз да бек жарсыгъан эдик. Алай, жарсыгъан этгенликге, обкомну бюросуну оноуна къарыу этерге кюч жокъ эди... Ол заманда мен Гуртуланы Салихни ауузундан: «Бу ишни быллай къояргъа жарарыкъ туююлду!» - дегенин эшитгенме. Аны алай къалырын бирибиз да суюмей эдик. Алай, не амал?..

Бу ишден сора арадан къауум жыл озады да, Совет властха да аман кюнге келедиле. Башха жерледеча, КПСС-ны Къабарты-Малкъар обкому да кесини кючюн тас эте башлайды. Бу кезиуде Гуртуланы Салихни республиканы Китап басма, полиграфия эм китап сатыу ишле жаны бла къырал комитетни председатели этип саладыла. Ол къуллукъ министрни къуллугъу бла тенг эди. Салих кесини бу бийик къуллукъунда биринчи оноун малкъар тилде чыкъгъан «Шуѣхлукъ» альманахны журналгъа буруудан башлайды. Ол биле эди быллай башламчылыкъны ючюн республикабызны оноучуларындан ариу сѣз эшитмезлигин. Болсада ол, Москвада байламлыкъларын хайырлана, «Ошхамахо» бла «Шуѣхлукъ» тенг халда чыгъарча, аллай оноуну къабыл этдиреди. Алай бла шѣндюгю «Минги-Тау» (алгъыннгы «Шуѣхлукъ») деген адабият журнал, миллет сыйыбызны белгисича, башха журналла бла тенгши чыгып башлайды.

Ол иши бла, фахмусу бла да миллетине къуллукъ эте келеди, аны жарсыуна жарсыйды, къууанчына къууанады.

Багъалы тенгибиз, къууанчларынгы, быллай жарыкъ юбилей кюнлеринги да ызы къалын болсун!

**ТОКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАР,
КъМР-ни халкъ жазыучусу.**

ТИЛМАНЧЛЫГЪЫН ШУЁХЛУКЪГЪА КЪУЛЛАНДЫРГЪАН

Эсгериулеримде хар жолдан айтыучума малкъар халкъ бла къалай танышханьмы. Гитчелигимде Шалушкагъа мени атама таулула келип къалыучу эдиле. Базаргъа эди аланы жоллары – кими къойларын, кими тууарларын, башчалары уа жау, бишлакъ да сатаргъа бара эдиле. Сатыулары иги болгъанла юйлерине къайтып кете эдиле, саталмагъанла уа, малларын бизни халжаргъа сюрюп, кече да къалгъандыла.

Атам ауушханда уа, манга къайгъы сёз бере, Къулийланы Къайсын алай айтхан эди: «Эсимдеди биз былайтын жюрюучюбюз... Малланы сата эдиле таулула, саталмагъанлары уа мында къоя эдиле келир солуу кюннге дери».

Таулуланы кёчюргенлеринде, абадан тёлю бек жарсый эди берекетибиз къуруду деп. Къабарты халкъ да сагъайып эди, кёбюсю уа хазырлана эдиле жолгъа – къабартылыланы да кёчюрлюкдюле деген хапарла жюрюй эдиле. Бек къыйын, къаугъалы да заман эди, адамла да мугурайыш.

Малкъар литература бла уа мен 1956 жылда танышханма, Москвада Литература институтда окъугъанымда. Къайсын а ол кезиуде ВЛК-да (Бийик литература курслада) окъуй эди. Ол мени тукъумуму институтда тизмеде эслеп, кеси келип танышды. Институтну арбазында юйде жашай эди юйдегиси Мака бла. Мени тыш азыкъгъа аз чакъырмагъандыла. Кёп сыйлагъандыла, жаннетли болсунла экиси да. Бир сейир жылыгу, берекет да бар эди алада – жюрегим, эсим да солуп кете эдим Къайсынладан.

Нальчикге къайтхандан сора уа Гуртуланы Салих эм Элдар, Бабаланы Ибрагим, Мокъаланы Магомет, Токумаланы Жагъафар, Шауаланы Хасан, Гулаланы Башир эм башчала бла танышама. Шуёх болама. Алгъа мен телевиденияда ишлеп башлайма. Гуртуланы Салих бла жууугъуракъ да ма ол заманда танышхан эим. Бек тири, иште от болгъан адамды.

Халкъы ючюн къайгъыргъан, кесин аямай, алгъа атып тохтагъан тынгысыз адамды. Сахнадан да бек иги ораторча сёлеше биледи, билимлиди, хар неден да ангылауу болгъан адамды. Халкъы ючюн къайгъыра биледи деп бошдан айтмайма. Салихни хайырындан «Минги-Тау» альманахдан журнал болгъанды. Дагъыда кёп ахшы ишле этгенди.

Бек уллу хурмет этеме анга – ачыкъды, халалды, адамлыгъы да барды. Мени тёлюмю бек иги поэтлеринден бириди. Кесибиз да уллу шуёхлабыз. Бир бирибизни юйлеринде болгъанбыз, туз-гържыныбызны ашагъанбыз. Ол мени юбилейлериме келип алгъышласа уа, бек хычыун тиеди.

Гуртуланы Салих, къабартылы поэтлени малкъар тилге кёчюрюп, аны бир томун басмалагъанды. Ол аны шуёх ниетиди бизге, къоншу миллетлеге, къалам къарындашларына да. Биз аны ючюн Салихге сау бол деге керекбиз. Бек хычыуундула аллай ишле, аланы огъурлу ызлары уа айтып-айтмазча берекетлидиле.

Мен да Кязимден башлап бек жаш малкъар поэтлеге дери кёчюргенме къабарты тилге. Ол санда Гуртуланы Салихни да. Биз бир

бирибизни бек тынгылы кёчюргенбиз. Къайсынны, Танзиляны, Ахматланы Ахияны, Мокъаланы Магометни да. Тилманчлыкъ иш, мени оюмуна кёре, бек сыйлы ишледен бириди – ол миллетлени шагъырейлендиреди, аны бла аланы ангылаугъа келтиредди. Андан магъаналы зат а неди бююннгю дунияда?

Алгъын биз, къабартылы бла малкъарлы жазыучула, бирге барыучу эдик таулу, къабартылы элlege, заводлагъа, фабрикалагъа да. Энди уа – угъай. Закий Къайсын бизни тенгсиннгени, кюсегени да сейир эди. Ахматланы Ахия, Гуртуланы Салих, дагъыда бир къауум жазыучула барыучу эдик аны биргесине.

Литературада, журналистикада да Салих шуёхум бек тирликли ишлей келеди. Аны адамлыкъ дуниясы да бек байды. Быллай проблемам барды деп тарыкъчы – къазауат болушургъа кюрешир. Ма аллайды мени шуёхум, Гурту улу Салих.

**КАШИФ ЭЛЬГАРОВ,
КъМР-ни халкъ поэти.**

ЁКСЮЗЛЕ ЖУЛДУЗУНУ САРЫНЫ

Экинчи китабы

Алма-Атадан поезд ингирде кез байлана тебиреди. Поездге мине туруп, Халал кесини жашаган дунячыгында биринчи кере хыйла-лыкыга тубеди: Къарачач жол азыклары хазырлай туруп, ёретин салса, тёрт ётмек сыйынырча, эки ау хуржун алып, аланы хар бирине, сыйыннганыча, сюеп, тёртюшер ётмек салып, баш бауларын туюмчек кысып, Халалны кьолуна туттурду. Кеси да женгил, жолда алышыргыа керекли боллукъ кийимле салыннган чемоданны бла бир чулгамчыкыны алды, Саматха да аяк кийимлери, пальточуклары болган кысымны берди. Къалган, биргелерине элтирге онг болмазылкъ, хапчюклерин-харакетлерин контейнерге салып, ашыргандыла. Поездге минер ууахтыда, Самат да, Къарачач да алгыракъ кирдиле да, кеслерине жер сайладыла. Самат ол жерлени сакълап къалды, Къарачач а, артха къайтып, тубюнден Халал узатхан хапчукланы ёрге алып башлады. Ётмекледен къалган кысымланы бергенден сора, узакъ болмай сюелип, алагыа къарап турган бир зыккыл жашчыкъ – будай бетли къасмакъ чашчыгы асыры эригенден, кёклюкге тартхан жаякчыкларына жабышып, юсюнде да, кирден жылтырган жерлеринде къасмакъ мамукъ устуккулары къаралдым гулмак-гулмак болуп, тышына-тышына салынып турган сырғанчыгы, бир кёргенинглеи, жанынг аурурча, жунчуп, амалсызлыгы баямланган адамчыкъ – терк окъуна Халалны кыатына табылып, бер, мен болушайым дегенни айтды. Халал кеси тенгли ол сабийге, кимди бу дегенча, айтханын да ангыламай, сейирсинип къарады да, ёрге, вагоннга, анасы Къарачачха соруулу къарамын бурду...

– Охо, бер, арыганса, кесинг узатып жетдиралмайса, – деди, башындан энишге къарап, бола турган ишлени кёрюп турган Къарачач.

Халал берди ауладан бирин ол жаш адамгыа. Ол аны ёрге Къарачачха узатды да, Къарачач, энишге ийилип, аны ёрге алып, бир жанына салайым деп, ары бурулганлай, экинчи ау хуржунну уа ётмеклери бла алып, ол жаш адам поезд тубю таба ташайып кетди. Къарачач вагондан энишге, этер амалы кзуруп, амалсыз адырыгылыкыда къарап сюеледи, Халал а, болган ишни иги да ангыламай, дуняда аллайдамы болады деп, сейирсинип, поезд вагон тубюне ийилип къарады. Къайтып келлик сунуп, иги кесек да сюелди.

– Кел, мин бери, къачханды... Ач болур эди... Ачлыкъ амал излетеди, – деп, Къарачач Халалны кёлон жапсарыргыа кюрешеди. Не эшитдирип, не ичинден сабийни къаргыамады, тап, жанынган да этмеди. «Не этсин да ач сабий, бир тояр, харип», – деди, башындан энишге Халалгыа кьолун узата.

Ол жашчыкъ да болур эди, бек болса, Самат бла бир жыллыкъ. Зыккылчыкъ. Жаланаякчыкъ. Чубурбурунчукъ. Сепгилбетчик. Асыры арыкыдан, сабий кьулаклары, мант чапыракылача, уллула кёрюннген.

– Тилеген этсе уа, – деди, сабийлигин да сынагынычы, абадан къаннга кирип къалган Халал, анасы алай айтхандан сора, ол адам ач болганма десе, кеси кьолу бла ол тёрт ётмекни алайлай берип къоярыгына кеси кесин ийнандыра.

Тюзю, ол кезиуде Къарачачны башында башха къазанла къайнай эдиле: «Бир, эки деп, алты къабырны кююп кетип барама, жангыз ёллюк жанымы алып, аладан къачып барган киби; эгечден да не манга, къарындашдан да не манга энди, обаланы ханс юлюшлю этип кетип бара эсем? Анга кечим жокъду. Не бетден туберикме ана жууукларына Аны? Не айтыркыма, къайда кююп келесе сени кёзюне сугъуп жюрютюучю къайын анангы, къайын кызынгы, кесинги экинги да, къайын кызынгы экисин да? Ала Аллах бла аманат эдиле санга; къадар кеси алай этип кюйган эди, сен а жашауну кесинден къачып кьутулургыамы умут этесе? Не хазна», – деп, юсюме сюелип тохтасала. Ма ол эди алайда, тёрт ётмек урланган угъай эсенг а, кесини жашауу урланса да, абери сезмезлик бола турган Къарачачны, эки кьолу кымылдаганлыкыга, эси къайда эсе да бирледе, тюзю уа – къабырлада, аны кьолундан тутуп айландырган.

Халалны да кьолундан тутханлай, адамла асыры басыннгандан, Халалны кьолун юзерге жетдире, кесин Самат сакълап къалган жерле таба атды.

Поездни тебирегенин сезген да этмеди. Алама-Ата тийрелеринде жилинла жолдан бир жанындан бир жанына ёте болсала, ханс ичиндеча болмай, тогъайлана, кюрешип сюркелгенлерин кёре-кёре турган Къарачач поездни кючден барганын жилинланы кьум жолда барганларына ушатды. Кётюрюп къарыу болмазлыкъ жюгюнден жюрегин алып къачарыкъ киби, поезд теркирек барса суйдю. Алай, поезд учуп барса да, аны ол жюрегиндеги ауур жюк андан айырылмазлыгынын, иги сагыш этип тергегенде, толуракъ ангылады.

Ол кезиучюкде адамланы даурлары, бир бирге аман айтханлары, аланы терлеген ийислери, хауаны айланмагыаны Къарачачны кёзюне кёп затланы келтирди: 1944 жылны март кюнлеринде адамла былай басынырыкъ туююл эдиле эсе да, солдатла, кюймагъанлай, буштукълап, тууар вагонну тык этгенликге, адамла солууларын алыргыа да кьоркыган киби, шумсуз эдиле, мугурайып, бир бирлерини бетлерине, хар бири да ол иште кесин терсге санаганча,

къараялмай, баш тебен болуп олтура эди. Хауа айланмай эди ансы, адам жийиргенирча бир тылпыу да чыкъмай эди.

Ол кюн а, билетчи тиширыулары кычыргъанларын иш да тунучукъдуруп, хар ким бирер жерчикге кысылыргъа кюрешеди. Къарачач, жугъун да билмегенлей, жалан да бир аякъ илиндирип жер табар ючюн, аллына тургъанны богъурдагына илинип тохтаргъа хазыр болгъан огъурсуз адам къадар, малтап, эзип кьоймасын деген магъанада, Саматны бла Халалны терезе къатына кысып, кеси уа, манга, аймыса, не да болсун, была къалсынла ансы дегенча, алагъа кысылып олтурду.

Поездни бугъасы, узун созуп кычырып, терклене башлады. Поезд былай терклене башлагъанда, керти да кетип баргъанын ангылап, бир такыйкъачыкъда поездден секирип тюшюп кетериги келди. Олсагъат окъуна кесини ол акъылындан кеси элгенди. Адамла алыкъа орналып да бошамагъандыла. Къарачачны кезю тышында къалгъан адам къадаргъа жаны ауруп къарады – ала миналмай къалгъанла эдиле, асламысы солдатла, къайсы – эки къолтукъ таякъгъа таянып, ичи бошдан бир быстыр журун кибик кёрюннген аркъа артмакъларын бир къолларына чулгъап, кезлерине сюрюлген къасмакъ бёрклерин ёрге этерге къолларын бошатамай, поездни ызындан жилимсырай къалгъан солдатлагъа къарап, эси сабийлерине кетип, быланы аталары да къайда эсе да былача атыла-сатыла айлана эсе уа деп, ичин бир сууукъ къалтырауукъ алды: бир да къуруса да, ачыудан сангырау болуп, поездни ызындан битип, сагъайып, сын къатып, аланы къоюп кетген бугъа башчыны жаны къалгъанлагъа жер жетерча боллукъ эди, биз а артдаркъ къалгъанлыкъгъа не боллукъ эди деп, кеси кесине тырман этеди. Кетер кюнлери созула барсала сюе эди Къарачач, кетсе да, жаны мында къаллыгъын билип. «Ким биледи, – дей эди алайда ол кеси кесине, – ол Саратовха жазгъан къагъытларымдан бири окъуна Аны къолуна тюшюп, бизни излей айлана эсе уа?» - деп аллай бир ышаныу сезим да келди эсине.

Адамланы асламысы Ташкент таба баргъанча кёрюнеди Къарачачха – ол шахарны аты кёп айтыла эди. Къарачачлары да Ташкентге дери барып, андан а Джалал-Абад жанына баргъан поездге минерге керекдиле. Бу баргъанладан бири жол биле эсе уа деп, жол юйренирге аллай биреуге ышанады ансы, кёчюрюнчю, Узун Къаладан ары, баш иеси окъугъан Ростов, сора Моздок, Кизляр шахарлагъа баргъан болмаса, башаха жерге бармагъанды.

Энди жер башы шахарладан бла адамладан толу болгъанын кеси кезю бла кёрдю, алай Алма-Атагъа келтирген жоллары аз эди да деп, энди кеси кесине дагъыда аллай бир жол кыйынлыкъ алгъанын кечаллыкъ туююлдо. «Келсе, ол келгиди, ол жангыз жашчыгъы бла, мени уа анча ауарам бола тургъанлай, сыйлы къабырланы къоюп не кетер ишим бар эди», - деп, кеси кесине да, эгечи Забитханнга да тырман этеди.

Къарачач уяла билген адам эди, намысха къаты. Элде ёсген.

Анадан ёксюз къалгъанлай окъуна, кесинден кичи экеулен да боюнуна тюшгенлерин, алай бла бек алгъа башхалагъа эс бурургъа керегин сабийлигинде окъуна сынагъан. Ол себепден, кеси кесине этген тырманы, биз, Ёксюзле жулдузу ангылагъандан, Даулет бла Дауче тырман этгенча, уялханча кёрюне эди. «Бек алгъа адам кесинден уяла билерге керекди», - деген эди бирде анасыны эгечи Нюржан. Аны нек айтханын алайда эсине да келтираллыкъ туююлдо, алай сёз сабийлени ёсдюрюну юсюнден баргъаны уа эсиндеди. Энди кеси да – сабийли. Ала ючюн окъуна жашаргъа керек болгъанын билип тургъанлай да, Алма-Ата тийресинде таулу къабырлада анча жууугъун къоюп кетип баргъаны тынгысыз этдиреди, кесинден уялтады. «Мен кесим былай этдим эсе, сора быланы (сабийлерине къарап) неге юйретирикме мен?» - деп, ичинден кеси кесине селеше барады. Самат да, Халал да терезеге къапланнгандыла.

Къарачач да алагъа къарап, аланы башлары бла кыйырсыз-чексиз тюзлеге къарамы кетип, бурмабаш чёпбашла ёзен желинде тарала тургъанларын эслейди да, тууар вагонлада да былайланы келтирген эдиле деп, ол кыйырсыз истеплени жангыз кесини сюрюн жюрегине сыйындырып къояды.

Былай къарагъанда, алай уллу кёрюннген истепле, кьой жолла юсюнде эшиу эшгенча, алай чалишген салма жолчукъладан башлап, анда-мында бир кёрюннген саксаул тереклени, шайтан жел урчукълагъан букъуну – барын да жангыз жюрегине сыйындырап, къайры баргъанын да билмей, тыш жерлени къыдырыргъа тюшгени ючюн терс болгъанла кимле эселе да, аланы да къаргаргъа уялып барады. Поездни темир дигиллери жолну къошулгъан жерлеринде «тукъ-тукъ, тукъ-тукъ» эте, аны жюрегин да тукъкъуллата, алай барады.

Не заман баргъан болур эдиле. Ненча кычырым арышлагъан-арытхан болур эдиле...

Терезеден бери бурулуп, дауурла аз-аздан шошая баргъан вагонну халына къулакъ салды. Къараса, вагонну ортасы бла баргъан жолчукъда, эки къолун да хапчукла салыныучу тапкалагъа таяндырып, бир узун бойлу, азчыкъ къыраулана башлагъан уллу мыйыкълары бла, Бексолтан Бакудан урушха кетип бара туруп юйге къайтханда кийип келгенча, аллай башлы хром чурукълары бла, гелефейли киши сюелип, Къарачач таба тюрслеп къарап турады.

Ахы кетди Къарачачны. Жюрегини тыпырдагъаны жюрек къангасыны сол жанын титиретип, ёшюн ортасына жылы агъым сипдырылды. Аны Къарачач сездиди, эс а бурмады. Алай олсагъат окъуна артха, биягъы сабийле таба бурулуп къалды. Бир кесекден, биягъы къарамларыбыз тюбеп иш къалмасын дегенча, алгъа кез кыйырлары бла акъырынчыкъ, кишини кёрмегенден сора уа – биягъы вагон таба бурулуп къалды.

«Нек битип тура болур эди бери?» - деп, бек алгъа Саматха

бла Халалгъа къоркъду. Алай ол адамны кимге эсе да биреуге уа ушатды. Кесинми кѳргенди, суратдамы кѳргенди – ол кезиучюкде айталлыкъ тѳююл эди.

Кишини кѳрмегинден сора, ол ич къоркъуу ючюн кеси кесине тырман эте, къоншулагъа иш да эшитилрча, теренден солуду да, къарамын, биягъыча, аналарыны жюрегинде болгъан къайгыладан абери да сезмегенлей, терезеге, бурунчукъларын лымпышлап, къатханлай тургъан сабийлерини башларын сылап ѳтдюрдю да, къарамын артха-артха теркен-терк чаба баргъан истепге бурду. Аны терен кючсюннгени бош солуугъа да ушамады; ол теренден солуу кючсюнюуге, тарыгъыугъа ушады; сау эсе да, шау эсе да, къайда эсе да бирледе не муну, не сабийлерини къатларына табылмагъанлай, ызындан къаратып жашагъан жакъчысын излегенча кѳрюндю.

Терезени ары жаны – кѳзжетмез истепле, доппан чѳпбашланы ѳзен жели къалтырата, къайгысыздыла. Поездни барма къоюп, кесин андан алып къачып, тургъан жеринден айырылыргъа сюймегенча, артха чабады истеп.

Оба тѳбелеча, узакъда кѳрюннген дуппурлары, анда-мында жайылып кѳрюннген къой, тууар къатыш тѳе сюрюулери бла, бир тюрлю алаша кѳрюннген атчыкълагъа минип, сюрюу къайтара айланнган къысыкъкѳз адамлары бла артха-артха къачады истеп.

Кѳзкѳргенде, башларына да къыркългъан акъ къой жюнле къаланнган кибик, акъ булутла къазах телпеклей болуп тургъан тау сынжырла кѳрюнедиле. Ала ашыкъмайдыла бир жары да, бу кѳз аллында артха-артха ыхтырылгъан истепча. Ала жерлеринде турадыла.

Была, Къарачалары, бери тѳюшюп, Тюртюлю таулары, Холам къаялары къалгъанча анда, жерлеринден тепмей. Кимни къолундан келликди аланы жерлеринден тепдиррге – адамламы болгъандыла ала, власть, кесини акъылына келгенича, атдым-сатдым этип турурча.

Истеп желлери, эмен къабукълай, жыйыртмакъ этген бетлерин бери буруп, сюрюучюле да кетип баргъан поездни, Къарачачны, аны эки жашын ашырадыла: анда, артда, къабырлада къалгъан къысха жууукъларыны аманатларын кеслерини боюнларына алып, аны себепли уа: «Къайгырмагъыз, барыгъыз, биз да бир муслиман халкъбыз, къабырларыгъызны кесибизни къабырларыбыздан башха кѳрмей тутарбыз», - дегенча.

Адамы аз истепни болуму бусагъатда Къарачачны жанына кѳчюпдю: истепча, къыйырсыз-чексиз, бир тюрлю бир ышануу илишан, таянчакъ чыпын, келир кюнюн, бир да къуруса да, къыйырын окъуна кѳзге илиндирирча бир жарыкъ жилтинчик жокъду.

Кесин ол истепни жоугенсиз аяз толкъунуна атып, барын-жогъун да унутуп баргъан Къарачач, биреу, къолтукъ тѳбюне узалып, дыгъыл этгенча, сескенип, «Оу!» - деп элгенди. Эси, къатында олтуруп, терезеден ары къарап тургъан жашлагъа кетди.

«Была былайлаймы турлукъдула? Ёсерле, Аллах быланы да къызгъанмаса манга. Тоба! Тоба! Аллах, сен кеч. Терсле сѳлешдим. Была тутарыкъдыла мени, быладыла тутурукъларым. Ала ючюн окъуна кюреширге керек тѳююлмюдю жашаргъа! Бу истепча, жашаулары бир чирчиксиз къаран къалгъанла уа кеслерин ѳлтюрмей къалай турадыла? Къайры бара болурма мен? Къайсы мѳрттылагъа? Бу экисине къысылып, жашап турмагъанлай, бирси экисини къабырлары, Амманы, Экъызыны обалары тѳбеленнген жерледе!»

Ол кезиуде биягъы мыйыкълы киши келип, алагъа къарап сюелгенин кѳзю бла кѳргюнчю, жаны бла эследи. Бурулду аны таба. Сейир этип, къоркъгъан да этип, алай къарады. Ол да, баям, аны халын ангылагъан болур эди – кеси сѳлешди.

– Бу сабийле мени Ростовда Шимал-Кавказ Коммунист Университетде окъугъан Бексолтан деп бир татлы тенгим болуучу эди – анга бир бек ушайдыла. Манга ол юйюрю тѳшген бир суратны кѳргюзтген эди. Сен да аны сабийлерини аналарына айланмай ушайса. Мен суратда кѳрген тиширугъа. Алай тѳююл эсе, айып этмегиз, мен жангыла да болурма.

Ол сѳзлени айтхан кишини Къарачач да танып къойду. Бексолтанни сураты барды муну бла. Ростовда окъугъан заманында тѳшген. Къазахлы Строев ду бу...

Къарачачны санлары къыздыла, кийимлерини тѳбюне къумурчхала къутулуп жамлагъанча, эти бир тюрлюле кичиди. Бетине къаны тыкъ болуп, хончаларын ачыгъан окъуна этди. Жюрегини урууу бютюнда къазауатланды. Бусагъатда аны къайгысы ол, Строев, тѳююл эди. Ол бир аман хапар айтып иш къояр сабийлени аталарыны юсюнден; ийнаныу юйчюгюн оюп иш иер деп, анга къоркъады. Тап, ол кезиучюкде алагъа къарап сюелгени унутхан окъуна этди. Сабийле да, терезеден бери бурулуп, бир – аналарына, бир да – ол кишиге къарап, агуман болуп олтурадыла. Бир жукъ ангыламайдыла.

Поезд а барады Къазахстан истеплени арыга, дигиллери темир жолну къошакъларында бир кибик «тукъ-тукъ-тукъ» эте, Къарачачны жюрек тебиуюн да кеслерини тукъ-тукъларына келишдире.

– Атяка бла суратха тѳшген орусла киши, – деди Самат, ол кишини тюз да бетине къарагъанлай. – Самат, жингириги бла Халалгъа къатылып, къолчугъун кѳтюрюп, балан бармакъчыгъы бла ол сюелип тургъан мыйыкълы бийик кишини кѳргюзтдю. Сора анасына – Къарачача – бурулуп, муну танымаймы тураса дегенча, соруулу аралып тохтады.

Къарачачны дыркъ деп эсине тѳшдю ол сурат. Тытырташдан биргесине алып келгенди сюрюннге да, суу ѳтдюрмечюу къагъытха чѳргеп, жюрек жылыуундан айырмай жюрютгенди. Алма-Атадан Къыргъызгъа тебирегенде уа, Нафийни эки къызы, бир да къуруй эсе да, анабызны къарындашыны суратын бизге къоя бар деп, алып къойгъандыла Алма-Атада.

Эсине тѳшдю баш иесини биргесине окъугъан ростовчу

къазакълы киши. Энди уа бир сейир этгени: «Бу бери, биз насып-сызланы келтирип тѣкген жерге, къайдан тюшдю?» Къазакъланы да кѣчюргендиле деб' а билмейди. Биллик да туююлдо, къазакъла кѣчюрюлмегендиле. Бары къазакъла кеслерин Днепр суу боюнлариндан къысталганнга санаганлыкыгъа.

– Мен хаталы адам туююлме, къоркъмагъыз, Акыз. (Строев «й» харфны къошмай айтычу эди Къарачачны Бексолтан айтычу атын. Бексолтан, суратын кѣргюзтюп, Къарачачны атын ненча кере къайтарып айтычу эди эсе да, Строев тюз айталмады ол атны). – Строев Къарачачны сейир этип къарагъанын бир кесек жумушатыр ючюн айтды ол сѣзлени, Самат аны танып къойгъанын да ангылап, Къарачач а анга ийнанмай турганча кѣрюнюп. – Мен да урушда эдим. Жаралы болганма да, комиссия этип, уруш этерге жарамагъаным ючюн Ташкентге ийгендиле. Кесим ростовчума. Анда къайры буюрсала да – ары. Ол себепден, кесим келеме, къайда тохтарыгъымы билгинчи, юйюрюю алмай келеме. – Сора, Саматха бла Халалгъа къарап: – Мени да барды быллай экичигим. Быладан абаданыракъла болурла, эшта, - деди. – Алайды да, Ташкентге дери мен негерме сизге. Не жарсыуунг болса да, айт манга, уялма, мен да бу вагондама. Заман къыйынды. Тенгими юйюрюне тюбегениме бек къууандым. Кесинден а не хапар?

Къарачач не айтыргъа да билмейди. Хапар жокъду дерге кѣлю бармайды. Ётюрюк айтыргъа уа неге керекди?

– Тапмай айлана болур. Билмейме бир зат да. Бизни бу жерлеге кѣчюрюп келтиргендиле. Анданбыз мында биз. Бизни былай этдиле, ол аны биле болмаз. Небилейим. – Къарачач, инбашларын жыйырып, мудах къарамын бир жанына бурду.

– Билеме. Къыраллыкъны бек уллу терсликлеринденди бу иш. – Строев ол сѣзлени айта туруп, башын эшикден артхаракъ тутуп, вагонну узунлугъуна эки жанына да сынчыкълап къарады. – Ол сабийлерин, сени да жанындан да артыкъ кѣрюучю эди. Тапмай къоярыкъ туююлдо, жаны сау болуп. Сизге этилген артыкълыкъны мен толу билеме. Терслик этилгенди. – Строев дагъыда, сынчыкълап, жан-жанына къарады, вагондагъыла эшитип иш къоймасынла деп. – Охо да, мен былайдама, керек болсам, айтырсыз. Сергейди атым. Энди уа къайрысыз? - Къарачач Сергейни алай сорлугъун сезип эди.

– Къыргъызда Джалал-Абад деген бир жерге мени эгечиме бара турабыз. – Къарачачны ол соруугъа жауабы хазыр эди. Строев, сабийлеге ышарып, Саматны башчыгъын сылагъан да этип, кесини жерине кетди.

«Керек болсам, айтырсыз», - дегени кесин кѣп сакълатмады... Ол да кесини жерине кетип, Къарачач да Строев бла бирге Бексолтан тюшген суратны юсюнден сагъыш эте тургунчу, бир жаягъындан къарасанг, бирси жаягъы кѣрюнеди дерча, бир таза тауусулган адам, юсю-башы уа бир тап, ёсюмлю, Къарачачлары олтуруп турган жерге жетип, азыкъ ашаучу тепси къангачыкъны

тюбюнде ол юч ётмеги къалган ау хуржуннга битип къалды. Къарачачны ахы кетди. Эки жашны да кесине къысыды да, аякълары бла ётмеклени къабыргъа таба къысыды. Жюреги сѣзди ётмеклеге кѣзо къарагъанын. Вагонну ол бѣлюмонде бир бош жер барды. Аны иеси кече ортадан озуп, жетер жерине жетип, тюшюп кетгенди. Алайгъа адам келмегенди. Къарачач, адыргы этип, тѣгерегине къарады. Ол адам, сол къолуну балан бармагъын эринлерине жетдирип, онг къолуну женгинден да бичакъны къыйырын къаратып, «тсс» деди. Къоркъуу олтурган жерине къадап, сѣзюн чыгъарыргъа да тили айланмай къалган Къарачач, ётмеклени къабыргъагъа къысып турган аякъларын артха тартды да, кѣзо-къашы бла «ал» деген магъанада башын булгъады. Ол адам бичакъны женгини ичине тартды да, сол къолун эринлеринден айырып, энишге ийилип, ётмеклеге узалды.

Алма-Атада сабийчик алып къачханындан къалганы эди. Бир ётмекни тауусхан эдиле. Ючюсю къалып тура эди. Алай, сабийлерине къоркъгъандан, къычыргъан зат да эталмай: «Былагъа тиймесин ансы, аладан къарылысын», - деп ичинден, ётмеклени алма къойду.

Ол адам, ётмеклени да алып, ёрге болама дегенлей, тюз да турган жерине оюлуп, сойланды. Ётмеклени къолундан ычхындырды да, ала, жанбашланып, сабийлени аякъ тюплерине сюрюндюле.

Асыры къоркъгъандан, бир такъыйкъаны ичинде кѣз юсюне: «Къайры бараса, къуругъан жанынг, жол билгенинг жокъ, жер билгенинг жокъ, сабийлени аталары сакълап турган кибик, амандан ёллюк аман», - деп кеси кесин ичинден къаргъай, ол кезиучюкню ичине битеу жашауун кѣз туурасына келтирип чыкъды – ол эгечи ийген чакъырыулары да, жолгъа арсар болуп чыкъгъанын да, Забитни да: «Барлыкъ эсенг бар, угъай эсе уа, жаз да, иймесин эгечинг бери чакъырыула», - дегени, къайын къызыны ызындан жилай къалган къызлары, элден огъарыракъда къабырлада къалганлары бары да – тырмансынып сюелдиле.

Ол кезиучюкде биягъы бир шыхарт-шухуртла эшитилдиле да, башын кѣтюрюп къараса, – Строев ол кишини ёрге къобарып, жагъасындан тутуп, алып кетди. Къайры элтгенин бла къайда къойгъанын ким билсин, алай бир кесекден Строев, къайтып келип, къайгырма, мен былайдама, узакъ туююлме, сабырлан, эс жый деп, аналарына къысылып турган сабийлеге – Саматха бла Халалгъа: «Сиз да энди хайт дегиз», - дегенча, ышармиш этип къарап, бурулуп кетди.

Андан сора, Ташкентге жетгинчи, Къарачач къоркъурча абери болмады, Аллахны ахшылыгъындан. Алай Ташкентге жете туруп, вагончу тиширыу айтханнга кѣре, Джалал-Абад таба барлыкъ поездге санитар тинтиуню ётмей миндирлик туююлдоле. Ол а юс кийимлени санитарлагъа берип, ала уа кийимлени битлерин, сиркелерин кюйдюрюп ючюн къызган темир печеге саллыкъдыла, ол кезиуге уа хар адам хамамгъа кирип чыгъаргъа керекди. Кийимлеринг тазадан, ариудан жылтырап тура эселе да, аллай тинтиуню

ётмегенлей амал жокъду. Къарачачны олду къайгыы этдирген. Ол хапарны вагончу тиширыу айтханлай окъуна, биягы кеси кесин жанып башлады: «Къайры атангы башына бараса, сабийлени да такъмакъ этип?» Сабийле, Къарачач ангылагъандан, уллу болгъандыла, быланы биргенге тиширыу хамамгъа къалай кийиргин; кеси киреди да, жолгъа алгъан хапчукчулары бла тышында кеслери къалай къалсынла, ким бла къойсун быланы? Ол вагонда ётмеклеге келген киши поездде эсе, дерт этип да тура болур деген къоркбуу да ичин тырнайды.

Не да болсун, башы къазанды.

Ташкентге жетерге кёп къалмагъанды, вагондагъыланы къозгъалгъанларына кёре. Энди ол хар несин да унутханды, сабийлени санитар тинтиуден къалай ётдюрсюн – ма олду баш къайгыы.

Строев да Ташкентге келгенин биледи Къарачач, аны кеси айтханды ол, Строев. Алай, не деп тилериксе андан болушлукъ? Не деп айтырыкъса, тиширыу башынг бла, мен хамагъа кирип чыкъгъынчы, была бла бир тура тур деп?

Санитар тинтиуню Строев да биле болур. Тиширыу тешинип кирликди хамамгъа. Аны къалай айтырыкъса анга. Хамамгъа кирлигинги биледи, ары тешинмей кирмезлигинги да – алай. Сора аны, эр кишини, эсине-акъылына не келир, тап, болушургъа айтса да? Угъай, аурунг, анга ол сёзлени айталлыкъ туююлме ёлюп да. Бир затчыкъла узатып неда, бир да къурусса да, ол къалгъан эки ётмегинден бирин берлик эсе да, бир тиширыу табаргъа керекди. Хо да, мен алай окъуна этейим. Быланы кеслерин да иерге керек боллукъду хамамгъа. Алайсыз быланы да къоярыкъ туююлдюле поездге, сабийле болгъанларына да не хазна къарасынла. Ол да бир баш аруу болуп чыкъды Къарачача.

Аллай жол чурумла ючюн кесини этин ашайды, къаргъайды, жаны сау ары жетсе уа, эгечи эшитир эди айтырыгъын...

Купени башында чыракъ азчыкъ жилтирейди. Къоншу купеледе хурулдагъан тауушла эшитиледи. Сабийле, эки эки жанына олтуруп, башларын бир бирге айландырып, Къарачачны тобукъларыны юслерине салып, къалкъып къалгъандыла. Аланы уятыргъа болмай, айбымыса, танг ата жетерик эсек Ташкентге, былайлай чыгъарма деп, кеси теке къалкъыу эте, вагонну ары бла бери чайкъалгъаны сайын аяз, къалкъый, ма алай барады. Жашланы уятмаз ючюн, ма алай – олтургъанлай, эки къолун да экисини башларына салып, аланы сабий чашчыкларын сылай чыкъды тангнга. Ол ётмеклеге узалгъан киши эсинден бир да кетмейди. Аны акъылына келмеген зат а жокъду: «Келе келип, быланы бирлерин бичакъ бла уруп кетсе уа; тюз да башы бери къарагъанлай, ётмеклени узатып, берип къоярыкъма ансы, къычыра, адам чакъыра турлукъ туююлме».

Къарачачны акъылына кирип тургъан кирик, дуняны боллумун да, сабийлерини къайгыыларын да башына кийип тургъан Къарачачны къайгыыла къошуна кирип келип, къазакълы киши былайда да табылды.

– Мен тюшер жериме жете турама, сиз а арлакъгъа барлыкъсыз, – деди ол, танг белгиси вагон терезеден къайнагъан сютноу кёмюю бетли болуп къарагъанлай, келе келип, вагонну Къарачачлары болгъан бёлюмюне, уялтмайым дегенча, къарагъан да этмегенлей сюелип. – Алай, башха поездге, Джалал-Абадны поездине, минер ючюн, санитар тазалыкъ тинтиуню ётерге керексиз. Кийимлеригизни берип, къуууртмагъа салып, кесигизни уа хамамгъа иерикдиле. Сен сабийле бла къыйналлыкъса. Мен хамамгъа кирмей да кеталлыкъма, мен жеримдеме, алай жашчыкъланы кийирир ючюн мен ала бла барырма хамамгъа, сен алгъа кир. Хапчукланы да сакъларбыз, сен чыкъгъынчы.

Строев ол алайгъа сюелгенли да къарамын анга, Къарачача, ол сёзлерин айтып бошاپ, алай бурду.

Поезд жорюшюн акъырын эте башлагъанды. Адамла къозгъалып тебирегендиле.

Къарачач, уялып, къызыл шишлик болду. Къууаннганын да букъурмады аны ол къайгыы туюмчегин тешерге амал табылгъанына.

Да – не? Жашау кесини къабына кийирмей къоймаз, сюйсенг, сюймесенг да, уялсанг, уялмасанг да. Ол акъыл Къарачача бир кесек тынчыкъ берди.

– Ахшы. Сау болугъуз! Алай тап болур. – Кесини сёзлерин кеси эшитмеди, тюзю, Къарачач.

Поезд тохтагъанлай, адамла келлик жерлерине келгенден сора да ашыгып, муштухул болуп, тюртюше, жол талаш эте, эшикле таба сырындыла. Къарачач ол басынууну жукъарма къойду да, абери унутмаз ючюн, къолларына аллыкъларын алып, тегерекге-башха дагыда бир кере къарап, сабийлени аллына этип, кеси аланы ызларындан вагон эшик таба тебиреди. Ала эшикке жууукъ бёлюмде эдиле да, кёп да чырмалмадыла. Къозгъалгъан дидин уялай болгъан перронда, тюз да тапкаланы къатында бир жанынаракъ туруп, Строев сюелип тура эди. Ол алгъа Саматны, аны ызындан Халалны къолларында да бирер къысымчыклары бла бирге алып-алып, жерге салды да, Къарачачны къолунда къысымланы да алып, эркин тюшме къойду.

Ыразы эди анга ол себеплиги ючюн Къарачач. Алай, ким биледи, бир таныш таулу иш бар эсе да, кёрсе, не айтыр деп, тапкаладан жерге тюшгюнчю окъуна, жыгъал-мугъулдан башха бир киши кишини да сан этмеген адам къадаргъа къарады. Мында адам кёреди деп къоркъгъан угъай эсенг, ажашмай да бир табалгыенг бир бирни. Ол акъыл билдирди Къарачача кесин.

Строев Къарачачланы адамла азыракъ болгъан бир мюйюшге элтди да, кеси уа Къарачачланы билетлерин алып, аланы андан ары барырача тамам этерге алып кетди. Ол, аскер кассагъа барып, терк окъуна билетлени компостер этдирип къайтды да, Къарачача:

– Энди сен ма былайны, ажашмаз ючюн, бир белги бла эсингде тут да, хайда, ма ол адамла баргъан жары барып, хамамгъа

кирип чыкъ, – деп, адамла бир бирлери бла тюртюше, тыгъылып баргъан жары къолу бла кёргюзтдю.

Этди алай. Къарачач кетди. Самат бал Халал Строев бла къалдыла. Быллай къадар адамны ол кёчюрген заманларында болмаса кёрмеген сабийле сейир этип сюеледиле. Энди кеслери да кеслерин жюрюгаллыкъ, адам айтханны ангыларыкъ, этерик сабийле болгъанлыкъгъа, Строев Саматны да, Халалны да къолларындан тутуп сюеледи.

Сёләшеме десе да, была жукъ ангыламайдыла орусча. Ол себепден, тынылагъанлай сюеледиле ючюсю да – эки сюрдюн, сабийликлеринден тутмакъ, эркинликсиз сабийле бла совет офицер, башына эркин болгъанлыкъгъа, аскер оноуда жюрюген къазакълы Узбекистанны ара шахарыны темир жол вокзалында. 1946 жылны март айларында болады ол. Сюрдюн азабына тамам да эки жыл.

Къарачач келгенден сора, Строев Саматны, Халалны да элтип, кеси да кирип, жууунуп чыкъдыла. Андан сора Джалал-Абад таба барлыкъ поездни платформасына элтип, алайда саламлашып, Бексолтан келсе, бек къаты соруп, салам айтырсыз менден деди да, сора, сабийлени башларын ссылай: «Энди сиз хайт дегиз, уллу болгъансыз, кишилесиз», - деп кетди...

Къалды кеси жангызлай Ташкент вокзалда Джалал-Абад таба барлыкъ поезд келлик перронда, эки сабийине ышанып, Къарачач. Жашагъан дуниясында эслеп эсинде болмагъан шахарда ингир къарангысы, баш иеси кетгенли да жарымагъан жанын бийлеп, уллулукъларындан да уллу кёрюнген, эки инбашын къысха арытхан сагъышла агъач теренлерине алып кетип барады.

Алыкъа поезд келирге иги кесек заман болгъаны себепли, вокзалны ичине кирирге кереги эсине келип болса да, Алма-Ата къатында таулула къурагъан элчикни кюнлюм бетин алып тургъан терек бахчаланы кюз кезиунде жыйылыр амалтын тюшген алмаларындан да кёп адам болгъанлыкъгъа вокзал тийресинде, аны кёзюне киши да, жукъ да кёрюмеди: Строев бир иги хапар айтыр эсе деп, жаныны асыраунда тутхан муратын вокзалны жамлай келген кече къарангысы жутуп барады.

Биреулен бир затны, тартып алып, сыйырып баргъанча, алай кёрюнеди Къарачачка кечени ол хыны тумалауу. Строев айтыргъа керек эди: «Бексолтан келликди, сакълагъан эт, тёзюп, ансы, келликди, келмей къаллыкъ туююлду, ол асыры бек сюе эди сени, сабийлерин, ол себепден сизни бир кёрмегенлей, ёлюп кетерик жан туююлду», - деп. Айтмады да, бар умутларын да Ташкент къарангылыкъны къолуна берди да кетди. Ол Строевдан аллай сёзлени сакълагъан этгенликге, ол сёзлени уа кесини ёз жашауун харам этгенине таянчакъ этерге умутланганлыкъгъа, Къарачач, ичин ачса, анга ийнанган да этерик туююл эди. «Сакъла, тёзюп», - дерге бек тынчды. Аны Симонов да айтханды 1941 жыл «Правда» газетде. Окъугъанбыз ушколда, бирден бирге бере, битеу устазла. Баш иелерин сакълагъанла уа – бютюнда къампалып, тынгылы. Жашау аууздан

йтханча болса...» - дейди кеси кесине Къарачач.

Вокзалда сыйынып болмагъан кёп адам жыйылгъанлыкъгъа, Къарачачны жюрек къыйынын, сакълауун ангылагъан биреулен табылса уа анча адамны ичинде! Аскер кийимлери алыкъа да отёртен ийис этген кишиле, тиширула да бардыла.

«Къайры бара эселе да была бары да, бу урушла болмагъан жерге нек жыйылгъанларын кеслери да биле болмазла. Аладан бирлеридамы кёрген болмаз Аны, бир тырнакъ тенгли бир окъуна, бир хапарчыгъын айтырча?»

Айтырыкъ болгъан окъуна этсе да, ким кимни танырыкъды бу къатышда?» Къарачач акъылы бла аны ангылагъан этгенликге, жюреги унамайды ангыларгъа.

Жюрегине уа оноу эталмайды, аны жюрегини оноучусу урушдады алыкъа. Уруш бошалгъан этгенликге, аны урушу бошалмагъанды – эли-жери сыйырылып болгъанын, бизни да бир жер этеклерине чачханларын билген эсе, тёзген болмаз да, Ол да кесин жойдуруп къойгъан болур.

Кече къарангысы, жаныны кёзлерин иш да жумгъанча, сагъыш толкъунларын окъуна букъдурады да, таланган. Алма-Ата къатында таулу элчикде таулула кеслери башлагъан къабырла окъуна толу келмейдиле кёз туурасына. Кеси къолу бла къазгъан къабырла. Алада жатханланы жанларына ишми тийген болур мени кетип къалгъаным? Болмаз деме. Бу ташкент кече къарангысында мени излеб' а айлана болурмламы ала да? Бексолтан излегенча. Экилери анда тюбеп, манга, ортагъа алып: «Нек этип кетдинг алай?» деп, соруу эте тура болурламы?»

Кеси кесине тырман этип, этин, хупежинлегинчи, мурсалап тургъанлыкъгъа, Къарачачны ары, эгечи жашагъан жерге, тартхан сылтау да бар эди. Ол кеси кесине айта, кече тюшюнде кёре, кюндюз тюнюнде сагъына келген бар чурумланы да хорлагъан сылтау. Кеси башындан ётген иш эди ол сылтау: Къарачач, ёшюню ауруп, жанына къоркъуу болгъанда, бек алгъа ол къалгъан экиси эдиле эсинде: «Кимге къалырла была, кимге керекдиле была, хар ким кеси къайгылы; тыш жерде адам, кесин да жарашдыралмай, агуман болуп тургъан заманда ким къарарыкъды былагъа? Кесим сынагъан ёксюзлюкге была да тюбеп къаладыла. Бир да къуруса да, менича, была да эгечими къолунда къалсала иги туююлмюдю? Биз да ёге анабыз, тапхан анабызны туугъан эгечи болмаса, небилейим, къалай болур эдик».

Къайын анасыны, къайын къызыны, аны да эки къызыны, кесини эки гитчесини да къабырларын къоюп кетерге кюч берген ол эки саууну къайгылары эди. Эгечини да бар эди жашчыгъы, Къарачачны ёлген Светасы бла тенг. Аны да баш иеси урушда эди. Хапары-чууу да жокъ эди. Манга бир зат иш болуп къалса да, ол бирине къарагъан – былагъа да къарар. Бу экиси андан таматаракъдыла, аны жангызына таматалыкъ этерле; иги тергеп къарагъанда, бу экиси анга (эгечин айтады) да болушлукъдула. Къараса, – кесине

иги. Жаным сау болса уа, кесим да кечиндириме, эгечимики да была бла бирге ёсер.

Ол къууумла эдиле Къарачачны Туркестан жанларындан Орта Азия тарафларына элтип баргъан...

Не да болсун, жауун булутла кирик, башын кётюрюрге къоймагъан ол тукъум сагъышлагъа батып, ала уа анга, Къарачача, жолну къоратхан жомакълача, заманны къысхартыргъа болуша эдиле...

– Келчи, ичине кирейик, – деди онг къолтукъ тюбюне къысылып сюелген Самат, – женгинден энишге тартып. Ол кезиуде, къатында жар оюлса да аллай бир элгенмез эди Къарачач, элгенип, кесине келди да, жерге кирлик болуп, уялды сабийледен, аланы да унутуп, бу халкъ къадарны да кёрмегенлей, кесини къара сагъышларыны ауара тёшемелерине берилип къалгъаны ючюн.

– Келигиз, – деди Къарачач, жаулугъуну тюбюнден бери къарагъан къара чачын жаулукъ тюбюне жыя, сол къолтукъ тюбюне къысылып, ёретинлей къалкъып къалгъан Халалны да уятып, къолуна анга жетерик къысымчыкъны да берип. Къарачач кеси да, тюз олтура баргъанлай, къалкъып къалды...

Къалай къалкъыгъанын билмеди Къарачач. Ары дери башын къайнатып тургъан сагъышла, тюш болуп, сюелип къалдыла аллында: Джалал-Абад вокзалына жетгенча болады да: «Неди сизни бу эте тургъаныгъыз?» – деп, ауазы да теренден тунукъ чыгъып, Бексолтан алайгъа, жер тюбюнден чыкъгъанлай, битип къалды. – Жер бир тюрлюе чайкъалады, Тытырташ башларында къалкъгъан къушла, аягъы малтанган киштик баланы тауушуча, бир тюрлю иничке тартып къычыра, жерге-жерге къарап, Къарачачланы арбазда тауукъланы сынчыкълап айланадыла. – Биз анда къан тёгюп, кесибизни жашаубузну тюкге да санамай, къыралны аллында да, юйюрлерибизни алларында да бетибизни жоймай къутулур эсек деп кюреше тургъанда, сиз мында не алыш-бёлюш эте турасыз сабийлени? Аны ючюнмю кюрешибиз биз, сиз ёлгенлеригизни къабырларын унутурча, сабийлени ёсдюрюрге эринирча...»

Къарачач, къуругъан турукълай, сын къатып сюеледи. Эгечине къараргъа окъуна уялады. Бексолтан ючюн да уялады Къарачач: анга, Къарачача, не айтса да айтсын, бу уа, эгечи, не зат этгенди ол анга алай хыны ёселширча? Мен анасын, эгечин, эгечинден туугъанланы, кесини эксин да Алма-Атада къоюп келе тура эсем, ол терслик мендеди. Бу уа, эгечим, не этгенди аллай бир? Аны да барды къычырлыкъ адамы, ол да, Бексолтанча, урушдады. Келсе, айта туруп айтыргъын. Кеси келди эсе, сорсун кесини сабийлерин. Ма экиси добар-доппасла болуп турадыла аллында. Нек кёрмейди аланы?

«Сабий анасы бла ёсерге керекди, анасы сау – ёксюзге саналмайды. Къалай билмейсиз аны? Айт, Къарачач, эгечинге айт, иймесин Хасууну кесини къайын анасы бла. Ол аны атасыны анасыды, уллу анасыды, алай анга тапхан анасыча киши да бо-

лаллыкъ туюлюдю. Кетермесин кесинден узакъгъа. Кеси жангызлай къалады. Башынамы урады аллай жангызлыкъ жашауну? Бир сабийни ёсдюралмазылкъ ол да туюлю. Бек иги жерде ишлейди. Сен, харип, тапхыенг аллай жер ишлерге. Андагъы устазлыгъын мында неге тиеди? Этмесин алай. Ёмюрден ёлюмге дери ол иши, тырман жюгю болуп, бир заманда да бошламаз аны. Минг кере сокъураныр, тобагъа къайтыр, Аллахдан кечгинлик тилер, алай бири да болушмаз бу терслигини башын жулургъа. Этмегиз алай! Уо, этдирме ол ишин. Кесинг анамы, эгечими къабырларын къоюп келесе, эки гитчем да андадыла. Аны ючюн санга айталлыгъым жокъду. Таянчакъ излейсе кесинге, туугъан эгечингден уллу таянчагъ а къайда? Болсада, ол да менича болалмаз санга. Керти эдим санга. Сен да кертисе манга. Манга кертилинг сабийлерибизге къарагъанынг боллукъду. Бери, эгечинге жууукъгъа келеме деп, бир терслик этдинг эсе да, бу къалгъан экисин биргенге тагъып айланганынг ючюн кечеме ол терслигини. Строевдан бош къоркъа эдинг. Ол керти нёгерим эди. Аман ниети боллукъ туюлю эди аны санга. Десем да, бир башха адамгъа да алай ышанып тур демейме. Ёлген иш этсем да, олсагъат къобуп къалырма, бир эр кишини кесинге сёлешдирсенг. Дау къаясы болурма. Мен аллынга алай сюелсем, Тюртюлю сууну къутуруп келгени бешик эхчелгенча кёрюнюр. Кесинги намысынга сакъ болгъанынг мени намысымы да сакълагъанынгды.

Эгечинге уа айтхан эт – ол дуняда да жетеди гюнях, бу дунясында къутула кетсе да. Кертилик биркюнлюк иш туюлюдю. Намыс дегенинг а – къудуретни кесиди. Сабийле да жокъдула былайда, келчи бир къучакълай кетейим, ашыгъып турама».

Бексолтан анга алгъасынды да: «Оу кюнюм, ма экинг былайдадыла да, къалай кёрмейсе?» – деп, Къарачач эки къолу бла Бексолтанны арлакъ тюртеме дегенлей, уянып къалды. Саматлары да андан алгъаркъда уянып, аналарыны жукълап тургъанын кёрюп, уятыргъа-къалыргъа да билмей, экиси эки жанында къолчуклары бла аналарыны эки къолуна тийип, агуман болуп олтурадыла. Къарачач уянганда, сабийле да, экиси эки жанындан болуп, къолларындан энишге тартып, уятыргъа кюреше. Уялды сабийледен Къарачач: гитчеден уялмасанг, уллуладан уялыргъа да юйренмессе...

Къарачачлары миннген «Ташкент – Андижан» поезд, Джалал-Абадха эрттенликде сагъат онбирледе келди. Ташкентден окъуна телеграмма ургъан эди Къарачач. Джалал-Абаддан да сексен чакъырым жол барлыкъдыла Къарачачны эгечи тургъан жерге дери. Аллай бир барлыгъын биле эди Къарачач. Къайда къалай таба баргъан мешинагъа минеригин эгечи Забитхан жазгъанды. Ары, аллына къараргъа, келирге уа айтмагъан эди.

Алайлай, тюше келгенлей, Къарачачлары келген жары тебиреп тургъан поездни Къарачач, сабийлерини къолларындан тутуп, тюшген вагонну тенглигинде вагонну къатында эгечин эследи.

Кёзю кёрген да этгинчи, не алапат, не сейир, – эси ол жанына кетген эди. Ол а кёрмейди алыкъа.

Къарачач алгъа Забитхан аланы алларына иш этип келген сунду. Нек къыйналып айлана болур деп да келди эсине. Забитхан ол вагонну ичине къарап, аны, вагонну, ичинден а бир къарт къатын бир сабийни тутуп, ол сабийчик да кесин Забитхан таба тартдырып-атып, къычырып жияяп, элли-жерни къаратады кесине. Бу халабалыкъны кёргенлей, «дып» деп, тюшю тюшдю эсине...

Сабийни алай ачы жияяп Къарачач ары дери, не андан сора да бир заманда да кёрмегенди.

Ол кюнмю, бюгюнмю – кеси ёлюп кетгинчи, Къарачач сабийни бош, кеси жыгылып жияягъанын да кётюрюрге юйреналмай кетди...

Аллы тыйылып турган суу кирик, къотарылдыла вагонладан адамла. Къарачач Алма-Атада кёрген къазахлыладан кёп башхалыкълары жокъду бет орамларыны быланы да. Алай, къазахлыла тегерекбетирекле, толуюуртлуракъла, базыкъ эринлирекле болурла деп келеди акъылына.

Къарачач алайда эслеген иш этсе, бери келгенине сокъурандырылыкъ, къанын бузарыкъ ишге кёз ачарыкъ эди. Биз окъуна: бирлерибиз – кёкледен къарап, бирлерибиз а – къатында туруп окъуна, адамны къусарыгъын келтиргинчи титирегирек бир сейирлик муштухулукъгъа тюбедик: Къарачачланы келип тюшгенлерин, Къарачач алай сунганлыкъгъа, Забитхан алгъаракъ эслегенди кёз къыйыры бла. Алай, иши ашыгышлы эди да, ала, эс жыйып, мени излеп башлагъынчы, быланы ашырыгъа жетиширикме дегенча, муштухулду. Поезд, артха бла алгъа тепчий, бугъаны базыкъ быргысындан къаралдым-кёксюл тютюн, болгъанны кукурт ийисге алдыра; адамла, кеслерин вагонлагъа атып, поезд тепчиген жары, талны салма къалын чачлары желде желпегейленгенча, ышырыла; вагондан бери къолчукъларын узатып, жияямукълары кёзчюклерин ауласала, бир къолчугъу бла аланы сюрте, бир къолун а, энди бир узалса, узалгъанына жетип къаллыкъча, узатханлай; ичинден а, аны белчигинден къаты тутуп, кеси да жияяп, богасын терен къысып, къара жыйрыкълы къарт тиширыу; Забитхан, вагонну басхычыннан секирип тюшюп, алайгъа басынган халкъ къадарны ичине жутулду. Олсагъат кёзлери, сабийчик таба къарап, ол сейирге сын къатып турган Къарачача илиндиле.

Къарачач Забитханны къайын анасын таныды, жашчыкъны да. Ол Забитханны жангыз жашчыгъыды. Хасыу. Алайлай, кеси да жукъ ангылагъынчы, кёлю толуп, ёрге толкъунча уруп, жияямукълары Къарачачны да кёкюрек орамын жибитдиле.

Ол поезд узун тартып, базыкъ сызгырды да, тук-тук-тук этип, терклене башлады. Жашчыкъны кёз алында вагонну эшиклерин этип, вагончу тиширыу ары ичине ташайгъанда, Къарачачны жюрегине таш тюшдю: Забитхан жашчыгъын къайын анасы бла къайры эсе да

ашыргъанын тиширыу-ана акъылы бла эрлай сездиде да, минг кере сокъуранды бери келгенине, тобагъа къайтды, ол къычырыкъ-хахай да тунчукъдуралмады акъылын, къолларын къалкъа тутуп, тилек этди: «Я, Аллах, сен кеч! Я Аллах, сен кеч! Забитханга не айып, мен да аллайма – ызымдан жияяп къалгъан къызчыкъланы сарнаулары мени ёлюп кетгинчи жибермезле. Аллах да кечмез, адам да кечмез. Халкъны да ахын алган къыйынлыкъ кёп этмезлик ишлерибизни этдирди. Аллах урсун бизге бу кюнню сынатханланы. Ол къызла да меникиле эдиле, Аллахдан аманатла, Саматдан бла Халалдан не башхалыкълары бар эди аланы? Ала да меникиле эдиле, ма ол жашчыкъ – Хасыу – Забитханныча. Болсада, кечим жокъду жаны баргъа аллай гюнх ишлери ючюн».

Абызырап, кёзню кёзге урсанг да кёрмез къарангыгъа тюшгенча, Къарачач кесин да танымай, болгъанны унутуп, дуняны жаулай турган кезиучюкде аны биреулен къучакълады. Ол да жияяп.

Кёзлерин ачды, элгенип... Забитхан...

Жаймады къучагъын анга Къарачач. Айтырыгъын айтып бошагъынчы, ачылалыкъ туююлдю Забитханга.

Бишген битиюню иринин сыгып чыгаргъанча айтды Къарачач биринчи сёзлерин:

– Нек этдинг алай? Къайры ашырдынг жашчыкъны?

Забитханны бар эди акъылында эртте-кеч болса да жашчыкъны сорлугъуна Къарачач. Былай тюбеп къалыр деб а эслеп эсинде жокъ эди.

«Кёргенди Къарачач, энди не сылтау этсин?» Забитхан юсюне исси суу къуюлгъанча болду.

– Аны анасы къызлары болгъан жерге кетип барады. Фрунзеге. Кант район деп бир жерге. Аны бла ашырдым.

– Нек?

– Алай тап болур деп.

– Кесингеми, ангамы? – Къарачач «Не ишлейсе, къалайса?» деген сёзлени унутханды.

– Анга. Анай бла жаны бир эди. Айырмайым дегенме.

– Сабийни анасы бла болады жаны. Аны да билмей эсенг, атангы башынамы табаса сабий! – Къарачач кюйсюзленди. Бети иш да тюрленди. Ол онга башлагъан ариу бети жел къурутхан топуракъ тюрсюнюне кирип къалды.

Олсагъатда алагъа къарагъан кёрлюк эди: туугъан эгечле бир бирни излеген эгечле туююлдюле.

Самат бла Халал – эки жанында тохтап, къолчукъларында къысымланы да къаты тутханлай, аналарыны эгечи, алгъын кампет-къалач келтирип ийнакълаучу эгечи, бизни нек кёрмейди дегенча, ол экисини ачыкъдан, чачха-башха узалып, туююшюр чекге жете башлагъан кефлерине, аланы бетлерине битип, сагъайып, сюеледиле.

– Ананы жаны да сабийинде болгъанча. – Къарачач къызадан - къыза барады. – Ана жылыуун сынамагъан сен, бир да къуруса да, ёксюзлюкню- дамы сынамагъанса? Эки жыл бла жарымлай къалгъан

са сен анабыздан. Нюржан (эсигизде эсе, аналарыны Къарачачланы ёсдюрген эгечиди) ёге анабыздан да иги эди, алай кеси анабызча уа болалмагъанды, не ариу айтып, не къубултуп къорешген эсе да. Сен биле да болмазса. Манга уа беш жыл бола эди анабыз ёлгенде.

– Болур. – Забитхан гюл суратлары болгъан къол жаулугъу бла кёзлерин сюрте, алай айтды къысха.

– Не «болур»? Ол – алайды. – Къарачачны къызгъаны сууургъа ушамайды.

– Бу экиси болмаймыды экибизге?! – Забитхан, энди эслеген болуп, Саматны бла Халалны аркъачыкъларына къолларын салып, кеси таба тартып, кесине къысды. Сора, энишге чёгелеп, сен алай айта тур дегенча, Къарачачны сокъурануу сагъышлары бла турма къоюп, сабийлени къучакълады. Къарачачны жүрегин ачып къарагъан кёрмей амалы жокъ эди: жаратмады Забитханни сабийлерине алай этгенин.

– Кесингикин къайры эсе да ашырып, быланымы сюериксе? Ол да была бла ёсер эди, была болгъанча болуп. Тамбла аны атасыны бетине не деп къарарыкъса? Келип къалса?

Забитхан эшитмеген кибик этип къойду Къарачачны айтханларын, сабийлени ийнакълагъан кибик эте.

Да, жүрегин ачып къарагъан да кёрлюк эди Къарачачны айтханлары Забитханни жүрегин сыдыргъылагъанларын: Джалал-Абад темир жол вокзалдан Ташкент таба кетип баргъан «Андижан – Ташкент» поездни, Забитхан къаракъаш, къарашин, уллукёз, тегерекбет, зыккыйим жашчыгъын элтип, поездни жилинлана баргъан къуйругъу кёзден юзюлгюнчю, келир кюнню огурусуз къадарын кёз жашлары жуугъан саз къолчукларына алып кетген жашчыкыны унутханча болуп, былагъа, Саматха бла Халалгъа, жан атханы, жүрек жылыуу угъай, эгечини келгенине къууанган да угъай, адетге жол бергени болгъанын. Аны алай болгъанын кимден да терен Къарачач ангылай эди. Алай аны не Забитханнга, не сабийлеге айтырыкъ туюлду: ол бир атадан, бир анадан туугъан эки эгечни орталарында жылыныргъа унамагъан от жагъа болгъанлай къаллыкъды ёмюрден ёлюмге дери. Бир айтды къарачач тюз алайда, тюз ол сагъатчыкъда, бир тырман этди кесине ана къадарында 1946 жыл июнь айны орталарында Джалал-Абад темир жол вокзалда. Болду аны бла. Ангыламады эсе, ол оюмун суугъа ташны атханча атхан болсун Къарачач...

Артда, тёрт жыл да озгъандан сора, Забитхан тапхан къызчыгъын Къарачачха тогуз айлыгъында, ёшюннен айырып, бере туруп:

– Ма, ёсдюр, къызым ёлюп, бу эки эркегыруу сабийге къарап къалдым деп жилип тураса да, ма – къыз санга, ёмюрде Мен тапханма деп сюелмем, – дегенде да, Джалал-Абад темир жол станцада болгъан ишле эсине тюшгенликге, ауузун ачып, сёз да айтмады. Жаланда бир зат келди акъылына: «Да, муну мен тапханма дерик туюл эсе, сора мен тапхан болама да бу бурмачашчыкыны... Аны къалай ангылатырыкъма Анга, келип иш къалса? Аллай насып тюшюп, элибизге къайтыргъа тюшсе да? Мындагъы таулула уа, бирси бири да, биле-

диле, кёргендиле. Ол алай болсун. Башха жерледен кёчюрюлгенле уа – чеченлиле, ингушлула, къарачайлыла? Районну эллеринде жашагъан таулула уа не дерле, – танышла, жууукъла да бар?»

Ол эди артда Къарачачны къайгъы этдирген, арсар да этдирген. Алай къызчыкъгъа кёзю уа къарады: «Мынга да, тура кетип, жашчыкъгъа сынатхан кюнню сынатса уа, мени сан этмей?»

– Ахшы, – Къарачач, Забитханнга туура къарап, кёзю-къашы бла да айтхан сёзюню жүрек теренинден къол тюбюнде бишген гыржынны отдан алгъанча чыгъаргъанын билдирди. Уялыгъыны юсюнден сагъышлары уа, къызчыкыны, Лауданны, бетчигинден келген, кёз къарамыны абери ангыламагъан ингилинден ургъан нияз, сапдан жарылгъан жер сууну жутханча, жутуп къойдула. – Жашла болгъанча болур, ёсерле бирге. – Къарачач, юсюне сюелип тургъан Забитхан-дан къарамын къызчыкъгъа кёчюре, алай да къошду.

Бексолтанны: «Сакъ бол, сабийлени окъут, не къыйын болса да, башынга иш этеме деп, акъылынга жукъ алма. Ёлмесем, къайтырма, ёлсем а, мында ол бек байтамалды, айтханымы этгенинге ыразылыгъым къабыр тебемде кырдык болуп чыгар. Мени къабырым табылмаса да, хауа бла жетип, сени этегинге илиннгенлей туруп. Аны билип къой. Не да болсун, тюбеп иш къалса да, мен сени уялтмазча болургъа къореш», – деген сёзлери жүрегинде дууа кибик турадыла Къарачачны.

Ол сёзле осуят сёзле туюл эдиле Къарачачха, ала жашау жорукъ эдиле, Къарачач ёлсе да бузмазлыкъ.

«Бучукъну алмай а къалай къойгъун, келе келип, айып этерик эсе да? Сабийле энди ангылайдыла барны-жокъну, ала ангылатырла аталарына болушун... Сабий ачыгъандан эсе, мен айыпты окъуна болайым». – Кеси кесине алай айтып, къызчыкыны алыргъа таукел болду.

Ма алай алгъан эди къызчыкыны, тогузайлыкъ къызчыкыны, Къарачач, кесини баш иесине кергилик намысын, салтаны бла тёшню ортасына тюшген темирча этерге да кёзю къыйып...

Ол кюн, темир жол вокзалда, жаны жабышмады эгечине, ачылмады жүреги.

– Келигиз мешинала тохтаучу жерге... Ары таба баргъан мешина табылса, кете барайыкъ. Ючсагъатлыкъ жолду алыкъа барлыгъыбыз. – Ол сёзлени айта, Забитхан ёрге турду да, Къарачачны къарамына тюбеп къалды. Эгечи угъай, башха адам болса, эки кёзюн окъла этип атар эди, – къарамы алай къаты эди ол эриулю Къарачачны ол кезиучюкде.

Забитхан Саматны къолундан тутуп, аны къолундагъы туюмчекни бирси къолуна алып, Къарачачлагъа да келигиз деп, эгечини ачыуу бетинден кетмегенине да эс бурмай, кеси алгъа тебиреди.

– Контейнерни алыргъа да берими келликбиз артда? – Къарачач алай сора туруп эгечине, сейирлик сагъышда эди: бу былайдан теркирек кетерге сюе болур, этген терслиги, аналыкъ муртатлыгъы

къаядан юзюлген таш болуп, келип, басып къоярыкъ кирик. Сорлугъун соргъандан сора, Халалны къолундан тутуп, Забитханны ызындан тебиреди Къарачач да.

–Хау,– Забитхан ол жауабын артха, Къарачач таба, бурулгъан да этмей, кеси кесинеча, кесгин айтып къойду.

Къарачач алайда тюз ангылагъан эди: Забитхан алайден кетерге, кетгени бла бары терсликлеринден къутуллукъ кирик ашыгъады. Артха къарарыгъы да келмей.

Темир жол вокзалны тышы къара суусун кир болгъанлыкъгъа, ичи бир затлагъа ушай эсе да, туйюл эсе да, – Къарачач кёрюрча болмады: вокзалны юйюне кирмегенлей, тышы бла, сёдегей тутуп, уллу жолну юсюне баргъан жаяу жолчукъну тутуп, вокзалны жаны бла озуп кетдиле.

Темир жол вокзалда поездле тохтаучу, адамла вагонлагъа миниучю жер – Налчыкъдан тѳбенирекде – Нартанда таулуланы кѳчюре туруп кѳргенинден башха туйюл эди: къурум къара кѳмюр букъу, кукурт ийис, анда-мында къара мешина жау кѳлчюкле, поездлени бугъаларыны, бир – базыкъ, бир – назик къарыкъгъан таууш этип ѳкюргенлери; вагонланы сафкадин тагъа айланган бугъаланы тунукъ сызгырыулары алайдагъылары кѳркѳута - сагъайта тургъаны; адамланы да, тѳгереклерин къармай, абына-сюрюне чабышханлары – была бары бир бирге толду ушагъан жашау шургулукъгъа айланып къалгъан бир зат. Алай, Налчыкъ – башха; ата ташы, ата жери: Алма-Ата, Ташкент – тыш жерле, таулу кѳзюне хорлукъ бла, зорлукъ бла келтирилип къалгъан.

Кѳз-къашындан, къарамындан маразы кетмеген Къарачачны биргесине Алма-Атада тели ауруудан къыйналгъаны алыкъа бетинде саз сурат болуп тургъан къажирги, азгек Халал.

Бирге къошулгъан къалын къаламкъаш Забитхан бла уа – томпур, саулукълу, анасы буюргъан жумушну жерге салмай эте башлагъан Самат. Ала – алгъаракъ, Къарачачлары ызларындан, экилери да, узакъ жолгъа тебирерден алгъа, шофѳрла ауузланыучу чайхананы къатында мешинала тохтаучу жерге жете келедиле.

Къарачач да, жюрегин бусагъатда, тюз да ма ол вокзалдача, къатышлыкъ- къаралыкъ бошламай, келгенине сокъуранганы дармантабылмаз ауруугъа айланып, атлашын кючден ала барады. Алай туйюлмюдю да, сокъуранырча дейбиз: жангыз сабийин, атасы уруш эте, сауу-шауу да белгисиз сабийни къайынарларына берип, аны алай жарсытып ийгени ючюн Забитханга айып этгени, урушханы, сууугъаны ючюн да талайды кесин; кеси уа, Къарачач, алай этмегенмиди: аталары, Забитханны баш иесича, уруш отунда кюл-кѳмюр ашай, ѳлюм юлюшлю эсе да – белгисиз, аналарын а кеси къолу бла асырап, тѳрт къызны ызындан сарнатып кетгени уа Аллахны аллында терслик туйюлмюдю? Тюз алайчыкъдан артха къайтып кетсе, бир капегине тергемезча болуп барады. Сабийлени агалары келсе – анга уа аз да ишекли туйюлмю – не бетден туберикди? Ала да, Аны жангыз эгечинден туугъанла, Аллахдан аманат туйюлмю эдиле да? Кесини сабийлери бла теппе-тенг? Жан кѳркѳууну кезиуянде бир болуучуду:

бир такъыйкъагъа битеу жашауунг кѳзюнге сюелип тохтаиды. Тюз да ма алай – темир жол станцадан былайгъа, беш-алты жюз метр жолну кѳоротхынчы, анга абыннганы-жангылгъаны тырман тереги да болуп, ачыу гулмак да болуп, жюрегине тюшюп, къысып тохтады да, кишини кѳрюрге да суймей, тап, Халалны къолундан тутуп баргъанын да унутду дерчады.

Жетдиле да, Забитхан, Саматны Къарачачны къатында къоюп, мешина сурай кетди.

Ол кезиуде, эки сабийини да къолларындан тутуп, артха бурулуп кетип къаллыгъы келди: «Дуния къатышды, адам адамны танымаса да кечерча. Халкъ агуманды. Акъылдан шашмады эсе адам, анга да сау бол де. Артыкъ да Къарачач. Бир, эки деп, эки айны ичинде тѳрт адамны кеси къолу бла асырап, ол къабырланы къоюп кете туруп, тели болуп, къзаха тюзюне кетип къалмагъаным а?!» Ол тюрлю сагъышла, терсликлерини, ол сабийлени къоюп кетгени дейбиз, башларын жулургъа болушханлыкъгъа, аланы да, ол къызланы, биргесине ала келмегени кючкъарымаз къара жюк эди.

Къарачач, къар тумалагъан кырдык кирик, ол сагъышлагъа кѳмюлюп тургъанлай, аны къаты бла, ол къарап тургъан жары аскер кийимли юч киши, ичлеринде, къантарылгъан гыбытла кирик, абери барды дерча да болмагъан артмакъчыкъларын аркъаларына атып, Забитхан кетген жары узайдыла. «Кимлени эсе да насыплары тутханды, жанлары сау къайтдыла юйлерине», - деп келди кѳлюне Къарачачны.

Ол кезиучюкде Забитханны – «Келигиз, ары баргъан бир машина табылгъанды да, кетейик, кеч болабыз, не заманда жетерикбиз?» - деген ауазы Къарачачны элгендирген окъуна этди.

Ол а кюбюрюне эрини-буруну бла туз жюкленген жюк мешина. ЗИС-5 деди атына да Забитхан. Ол, эшек кирик, не кѳп жюкню да элталады. Миндирген этсин ансы. Ленин райондан да озуп, Узбекистанны Избаскент деген шахарына барлыкъ жюк мешина.

Алаша бойлу, тѳгерекбет, алмаууурт добар кишичик арба башчы, юсюнде да къасмакъ гымыжа ѳрге жаны, башында акъ бла, кыркалача, накъышла салынган такъыясы, къыйырлары энишге-энишге салынып, эринлеринден озуп, сакъалына жете кетген мыйыкълы чапчакъ къысыкъкѳз кишичик.

– Миндирген этейим, алай бек акъырын барлыкъбыз – жюгюм ауурду, туз жюкленипди, андан сора да Сузакъдан (Джалал-Абаддан узакъ болмай) ары ауушда къалай боллугъун да билмейме. – Арба башчы, эки къолун да кенгнге жайып, Забитханга халны ангылатыр-гъа кюрешди.

Забитхан артха, Къарачачлагъа да бир къарап, тѳгерекге-башха да кѳз жердирди да, айтды Къарачачха:

– Мынга минейик да къалайыкъ, ары таба барлыкъ улоу кѳрюнемейди мындан сора. Мындан къалсакъ, къалып къаллыкъбыз тамблагъа дери.

– Минейик, башха амал жокъ. Миндире эсе. – Къарачач, алай айта, Саматха бла Халалгъа къарады: ала, тынгылагъанлай, чулгъам-

чыкъларын кьолларын да тутханлай, кёзлери чыракъ кетип сюеледиле. Къарачачны биягъы сарыу ачылды: «Орнала баргъан жеримден нек тентиредим, быланы да (сабийлеринден кёзлерин айырмай) быллай амалсызлыкъгъа кьоюп, керексиз жерде кыйнап? Ауузларында не заманлы суу жокъду, бир зат къапдырыгъа керекди».

Ол кезиуде мешинагъа минерге тюшюп къалды. Саматдан уллу болмаз дерча бир жашчыкъ резин челек бла къайдан эсе да келтирип, мешинаны радиаторуна суу кьююп бошай турады. Ол арба башчыны болушлукъчусуду. Зыккыл, чырпачач, къанкъа жашчыкъ, ол созма челекни мешинаны кюбюрюне бери къарап тургъан темир ыргъакъгъа илиндирди да, кеси уа, арба башчыны онг жанына олтуруп, занг деп, эшигин этип, жолгъа аралып тохтады. Алай, эрлай дагъыда секирип тюшюп, чабып барып, чайхана тюрбюне ташайып, созма челекни илипин суудан толтуруп келип, бетчиги иш да кыызаргъынчы сыгъынып, биягъы ыргъакъгъа илиндирди

Арба башчы чайхана жанындан, кьолуна да эки жукъа тыммыл (артда билгенди Къарачач аллай гыржыннга узбеклиле нан дейдиле) алып, кеси минерик жанына кыжылдауукъ эшигин ачып, ол тыммыланы, аша, Ломан, деп, ол жашчыкъгъа узатды.

Къарачач ол сагъатда сабийлерини кёзлерине къарады: бир тюрлю сукъланыу, термилиу илишан элемеди – ала, сабийлей сабийликден чыкъланлы, ангылай эдиле халны.

Мешинаны кюбюрюне алгъа Забитхан минди да, сабийлени кьолларын да тутуп, ёрге-ёрге алды. Ызларын да, алгъа чулгъамчыкъланы Забитханнга узатып, Къарачач минеди. Ол кезиуде арба башчы эшигин ачып, бир аягъын атлаууча салып, бир кьолу бла да рульдан тутханлай, Къарачачлары таба жарты бурулуп: – Магъыз, балалагъа эки сындырып беригиз да, къапсынла. – Ол келтирген тыммылларын да бирин узатды. Алайда арба башчыны бети бир жарыкъ кёрюндю Къарачача ол кезиуде.

– Барды жол азыгъыбыз. Сау бол, ач тюрлюдюле. – Сабийлени кёзлерини жилтирегенлерин эти-жени бла сезген Къарачач алыргъа унамаздан сёлешди.

– Ал, – Забитхан, кьолу бла Къарачачны тобугъуна тийип, алай айтды.

– Тогъра айтады, алингляр, – арба башчы, Забитхан таба бурулуп, кьолун узатханлай, дагъыда бир айтды.

Къарачачны кьол узатырын сакълап турмагъанлай, гыржынны Забитхан алды да, эки сындырып, кеси да аны кьалын тылпыуундан тоя, жашчыкълагъа узатды.

Самат бла Халал бек сюйюп алдыла. Алгъанлары бла кьолларын ауузларына элтгенлери бир болду.

– Бисмилляхий, – алай айтып, арба башчы от алып тургъан мешинасын тебиретди. Ол да, жюгю ауурдан, чунгурчуклада ары бла бери ауур элене, алгъа бек эринип тебиреди.

– Бисмилляхий, – Къарачач, сабийлеге да эшитдирип, алай айтды да, – Аллах сен сау жетдир бу жарлы сабийлени, – деп, тилек да этди.

Тюз да Къарачач тилегин бошاپ, мешина да арыгъан ёгюз атлауу бла уллу жолгъа бурула башлагъанлай: уллу жолну кесип, Къарачач мешинагъа минген жаны табдан аскер кийимли – башларында пилотклары, кюнде кюйюп онгган тыш хуржунлу, жагълары къасмакъ сагелленген кёлеклери, кёлеклери бетли гелефей кенчеклери, беллеринде узунуна сегизчала сырылгъан жассы бел баула кёлеклерини орталарындан буума жыйып, табанлары, олтанлары да тауусула баргъан хром чурукълары, кюл бетли болуп къалгъан бир арткакчыкълары – эки аскерчини келе тургъаны кёзлерине илинди Къарачачны.

– Оу, кюнюм, тохта, – Къарачач кьол табаны бла кабинаны сууха къакъды. Забитхан да, сабийле да элгенген окъуна этдиле; бары да бирден Къарачача битдиле, арба башчы да уллу таш жолгъа чыгъарда терен кыжылдап, жантая баргъан мешинасын уллу жолну онг жанына тартаракъ тохтатды да, эшигин ахы кете ачып, бир аягъын тапкасына салып, рульдан кьолун алмагъанлай, артха, Къарачачлары таба бурулуп, кесгин сорду:

– Не болгъанды?

Къарачач, агуман къарамы алай ары – мешинаны сакълагъанда сюелген жерлерине – къатып, абери айталмай, бир кесек турду. Сабийле да, аууз къабынларын жутмагъанлай, чайнагъанларын да кьоюп, Забитхан да, сейир этип, шашыпмы къалды бу жазыкъ дегенча, Къарачач къарагъан жары къарамларын атдыла. Арба башчы да алагъа кьошулду: эки аскерчи, алайда жыйылып, нени юсюнден эсе да даулаша, бир бирлерине кьол булгъай тургъан жыйынны къаты бла ары озду.

– Олду, – Къарачач кьолун аскерчиле таба узатды.

– Ким? – Забитхан, Къарачачны этгенин, айтханын да ангыламай, алай сорду.

– Олду, быланы аталары. – Саматны бла Халалны бирден кьоюнуна жыйып, кесинден эрлай ары тюртюп, мешинадан секирип тюшдю. Таш жолда муштухулдан абынып, жыгъылып жайылыргъа да аздан къалып, абын-сюрюн бола, башындан тюше тургъан гюлмендисин бир кьолу бла тутуп, ол аскерчиле кетген жары чапды. Забитхан да, сабийлени иш да унутуп, Къарачачны ызындан кысха болду. Арба башчы, тюз ол халында, бир бирге айланмай ушагъан ол эки тиширину, бир бирини ызындан чабышып баргъанларына, жукъ ангыламай, къарап къалды. Сабийле шургу болдула. Арба башчы аланы ол халларын эслеп, не айтыргъа билмей, айтыр сёз тапса да, тиллерин билмей, агуман блду.

Къарачач, чабып барып, ол эки аскерчиге неле эсе да сора тургъан тиширүүланы эки кьолу бла эки жанына тюртюп, аскерчилени бетлерине битди.

Битгени бла сокъураннганы тенг болду, шашханын, жангылгъанын ангылады. Ол кезиуде Забитхан да жетди алайгъа.

– Ой, харип, бу адам, ким эсе да, урушдан сакълагъанын излеген адамды. Харипни бети да шашхын. – Ол эки солдатдан бири, ёсюмлюреги, ёшюню да майдалладан толгъан, жукъабет, уллукёз, кьалынкъаш жаш адам, кесин таныгъанлы, бир башха эр кшини угъай

эсенг, сабийлерини аталары Бексолтанны бетине окъуна кёзюн кётюрюп къарамагъан Къарачачха къарап, таппа-таза таулу тилде сёлешди нёгерине.

Уялгъан да этди Къарачач. Аны бла бирге уа, таулулагъа тюбеп, излегенини юсюнден хапар сорургъа онг чыкыгъанына къууанган окъуна этди.

Забитхан а, тюз да бир кёргенлей танып къойду ол жарсып сёлешгенни: Кёнделенчи. Къудайланы Шамшюдюн. Забитхан да Кёнделенден эди. Маржанлада эди эрде.

– Шамий, – Забитхан да, сейир этип, бу къыямат дуняда къайда эсе да бирледе бир эллисине тюбеп къалгъанына ийнанган да эте, ишекли да бола сёлешди.

– Охо, къайдан чыкыдынг, келин? – Шамшюдюн Маржанлагъа жууукъ жете эди да, не заманда да келин дегенди Забитханнга.

– Да бизни, бери келтирип тёкгендиле да, ма былай бир бирни излей-таба, бирге тийише турабыз, жел чачхан гебенлей болуп.

– Билебиз, – Шамшудин мудах сёлешди. – Биз да кесибизни-килени излеп айланабыз. Таулу адамы болуп, биз жетмеген жер къалмагъанды. Энди бери табалагъа уруна келебиз. Бу, – Шамшюдюн къатында сюелген алашаракъ жютюбет, къушбурунуракъ (Къарачач томпууундан кёрюп, анга болгъан эди ишекли, сабийлерини атасы Бексолтан сунуп) бёкем кшиини кёргюзтдю, – кесиникилени тапханды. Черкесланы Сарыбийди. Былайдан узакъ болмагъан хапар айтадыла – Сузакъ районда. Экибиз а Фрунзеде тюбегенбиз, тюртюле барып. Ай болады биз жер жюз къыдырып айланганлы. Энди мен да былайда бир кесек мычып, мында жокъ эселе, андан ары алай барлыкъма.

– Сизникиле мен тургъан жердедиле, Шамий. – Забитхан ауаз берди. – «Рахманжан» деп колхоз барды бизни районда. Андадыла. Бу уа эгечимди. – Забитхан, жангылгъанына уялып, жерге къарап сюелген Къарачачны кёргюзтдю. – Алма-Ата тийрелерине тюшген эдиле, къатыма келтире турама, чакъырып.

– Бир кёргенимлей, таныгъанма, – Шамшюдюн Къарачачха къарады. Ол а сюеледи, эси ауаргъа жетип. – Бексолтанны юйдегиси. Алаймыды?

– Хау, – Забитхан да Къарачачха бурулду.

– Не хапар андан а? – Сарыбий Шамшюдюнден алгъаракъ болуп сорду. – Урушха дери мен да таныгъанма Бексолтанны. Къашхатауда райкомда ишлеген заманындан. Мен да анданма – Къашхатаудан. Эшитген болурсуз Черкесланы Маштайны. Аны уллу жашыма мен.

– Черкесланы Ишиу деп эшитгенме, Маштай деб’ а билмейме. – Забитхан сёзге къошулду. – Сора, балан бармагъын эринине сагъышлы тийире, къошду: – Тохта, тохта, тохта... Налчыкъ къатында танкланы тыяргъа индек къазгъанланы парторглары туююлмо эди?

– Хау! Маштайды! Олду! – Сарыбий да, жауабын хазыр этип тургъанча, кесгин айтды...

Къарачач а сюеледи сын къатып: ол кеси сорлукъну Сарыбий ал-

гъадан айтып, Къарачачны ахыр ышаныуун суу таш этип, кёлге атып ийди, «Андан а не хапар?» деп.

– Мен, – деди Сарыбий, – 115-чи Къабарты-Малкъар атлы дивизияда кетгенме. Ары дери уа эшите-эшите тургъанма Бексолтан Бакуда болгъанын. Таулуладан дагъыда биреулен бар, эсимде туююлдо аты ансы...

– Чабдарланы Къасым, – Забитхан алай жашырын ишлени да иги билген адамладан эди – НКВД-ны статисти. Ол заманда аланы атларын айтханланы окъуна тутмакъда чиритгендиле. Энди уа – не! Мындан узакъгъамы ашырлыкъдыла? Аман кёзлерине...

– Жокъду бир да хапар. Энди сорлукъбуз ансы, билмейме къалай боллукъ эсе да. – Забитхан айтды Къарачач айтырыкъ жауапны Сарыбийге. – Да 115-чи дивизияны Ростов тийрелеринде чач-тюк этген хапар да болгъанды... Ётюрюк туююл эсе... Бир соймегенлерибиз жайып...

Сарыбий алай ангылады бу сорууну: ол алай болгъан эсе, сен а нек сау къалгъанса анда жоюлгънладан артыкъ? Биреуню алгъа тюртюп, кесинг а аны аркъасына бугъупму къалгъанса?

Тюгел алай туююл эди эсе да, Сарыбий ангылагъанда бар эди магъана: Забитханна бар эди керти хапары аны юсюнден. Терен къозгъап кюрешир жер да, заман да туююл эди аны ансы. Тийишли махкемеде эте тура болурла ишин ол къыргъынны да. Забитханна дурус билгени: Кёнделенде къоншулары Селяланы Махти ол дивизияда политрук эди. Ол немислилени къолларына тюшюп, душманла уа аны ёлтюрюп, огъесе жаны саулаймы салгъан болур эдиле ары, – гулла ишлеп, аны башын чюйле бла къаты бегитип, келтирип, айырыплан бла бизникиле болгъан жерге атып кетгендиле. Аны ачсала уа, Махти, – аскер кийимлери да юсюнде, сыртындан жатып, эки кёзю да ачылгъанлай, къатып; кёкюрөк орамында уа къагъытчыкъ: «Так будет с каждым».

Ол затла Забитхан ишлеген жерге бек терк жетген эди жашырын почта бла. Сарыбий ол ишекликни эслегенми этди, сезгенми, – айтды алайда къысха: сен сейир этме мени сау къалгъаныма. Мартыновка элни къатында истепде, къынгыр къылычларыбызны да чыгъарып, немислилени, жерни титирете, хырлары бла сабанланы устуккулай, юрюлюп келе тургъан танк къадарны аллын тыяргъа чапханбыз. Ийнанмазсыз, алай немисли айырыпланла, алашатын учуп башыбызда, баш терезелерин артха тартып, башларын бери къаратып, бизге жумдурукъларын кёргюзте эдиле. Ала бизни чач-тюк этмей не боллукъ суна эдинг да?.. Къырылгъаныбыз къырылдыкъ алайда, сау къалгъанларыбыз а: кими артха, республикагъа, къачды, кими уа, биз къауум, сёз ючюн, ол кезиуде Ысталинградда башлана тургъан сермешлеге къатышыр ючюн, ары кетип къалдыкъ. Сен атларын билген Сотталаны Аскер, жазыучу Кешоков Алим, мен, муну, Къарачачны кёргюзте, баш иесини тукъумундан да Магомет деп биреулен, – ма алай-алай, бир къауумла ары табылдыкъ да, анда кесибизни отха атар ючюн къалмадыкъ башыбызны жулур ючюн...

Аллах сакълады да, сау къалдыкъ. Айыпсыз болуп келебиз юйю-бюзге... Кавказдан бу этеклеге биз къоруулагъан къырал келтирип тѣкген юйюрлерибизге... Букъдурмайма аны мен, манга мындан аманын сынатырыкъ эселе да. Кесибизни къырал къойду бизни айыпха бу ишлери бла...

Алайда Сарыбий «муну баш иесини...» деген кезиуде Къарачачны жюреги тохтап къалды. Къарачач, хауа жетишмей, солуу аламай турду бир ауукъгъа. Тургъан жеринде тентиреген да этди. Алай билдирмезге къорешди... Болалмады... «Магомет» дегенден сора уа билди ким болгъанын да, жюреги къанын аз-аздан сюре башлады. Кѣзю къарангы этип, Забитханны къолтугъуна жабышды ахыр ауалда. Забитхан а аны алай ангылады: къойчу, бу кишини жаншатып турма дегенча. Алайда Шамшюдюн Къарачачны халынмы эследи, огъесе Сарыбий хапарын асыры бек созгъанымы эрикдирди, сѣзге къошулду.

– Мени къарындашымдан а не хапар билесе? – Шамшюдюн Забитханнга къарады.

– Андан да жокъду бир зат да... Ким биледи, урушха кетгенле энди, ма сизнича, тийише келедиле. Уруш башланганлы бери да атлары-чуулары чыкъмагъанла окъуна табыла тургъан хапарла жюрюйдюле. – Забитхан да Шамшюдюннге алгъадан иги да мудах, аны бла бирге уа бир терслиги болгъан адамча сѣлешди. Къарамын жерден ѳрге алмады, таланган. Къалгъанынг терен болса да, бетинг а тышынгды, ичингде букъдурургъа къорешгенинги ол жашыраламайды.

– Да, – Шамшюдюн Сарыбийге бурулуп саламлашды. – Мен была бла кете барайым, Сарыбий. Тап болду былагъа тюбегеним. Хайда, сен да кесингиклини аллынга къаратханынг боллукъду. Къууул. Энди, Аллах айтса, тюбей-тюбей турурбуз.

Забитханны уа бар эди энтта 115-чи атлы аскерни адамларыны юсюнден Сарыбийлары билмеген хапар: Сарыбий керти айта эди – бирлери Ысталинград тийрелерине кетгендиле аланы, бирлери уа – артха, республикагъа къайтып, кеслерине ол ишлери ючюн ариу айтмазлыкъларын билип, жыйын къурап, агъачха къачхандыла, андан-мындан чимдий-чимдий, колхозланы мулклерине да къол жетдире тургъандыла. Ала бары да чотха алынып эдиле НКВД-да. Аланы тутаргъа, жазаларына жолукъдурургъа къоч табылмай тура эди. Уруш бошалса, аланы да табарыкъдыла. Уруш заманда ол муртатлагъа къоч табылмады да, мамыр халкъны сибирирге уа табылды къоч. Дуния къужурду. Халкъбызны кѣчюргенден сора алагъа не этдиле, не къалдыла, андан хапары уа жокъду. Забитхан ол оюмланы бир такъыйкъаны ичинде биширип чыкъды башында.

Ол кезиуде, киши да эслемегенлей, арба башчы кишичик, Саматны бла Халалны къолларындан тутуп, аланы къатларына келип сюелип, хапарларын бѣлорге къоркъгъанча, тынгылап тургъанын бары да бирден эследи.

– Охо! – Шамшюдюн сабийлени башларын сылады. – Кимникиледиле бучукъла, жигитчикле?

– Аныкъыла, – Къарачач, Бексолтанны атын айтмагъанлай, Аныкъыла деп ангылатды айтырыгъын.

– Ушап окъуна турадыла, – Сарыбий да жанлады сабийлеге. – Ариу адам болуучу эди Бексолтан. Уллу санлы.

– Аллах айтса, табылырла экиси да. – Башын алчи тутуп, Шамшюдюн къарамын Саматдан бла Халалдан алмагъанлай, къолларын да башчыкъларындан кетермегенлей, экисин эки жанына къысыды. – Сизни уа бирчигизми болуучу эди? Унутханма... – Бетин сабийледен айырып, Забитханнга бурулду Шамшюдюн.

– Хау, – Забитхан андан арысын да соруп деп, къоркъгъандан, ахы кете, абызырап, къалтырагъан ауаз бла алай айтды.

– Игиди... Игиди... Жарайды... Шамшюдюн кетебизми деген магъанада, ашыкъгъанын да билдирмезге къореше, тиширыулагъа къарады.

– Кетдик, келигиз, – Забитхан алгъа тебиреди. Арба башчы, жерине къайтып, сакълап тура эди.

Тюзю, арба башчы тиширыула бла энтта бир эркегыруу келгенин жаратмады – ол да жюкдю. Кюбюрю толу туз жюкге ол сабийлеге кѣзю къарап, «бечаралар»¹ деп миндирирге айтхан эди ансы, жюгю керти да ауур, бир килограмм къошулса да, жарарыкъ туююдю дерча: Жыялары чѳгюп, кюбюр дигиллеге жете-жетмез – ма алай.

Шамшюдюн да эследи ол арба башчыны артыкъ огъурамагъанын.

– Келчи, бир танышайыкъ. Мен узакъ жолоучума. Аллах буюруп, танышларыма тюбеп къалгъанма да... – Шамшюдюн арба башчыгъа къолун узатды.

Бу бет тюрсюнлюлени Шамшюдюн урушда кѳре тургъанды: бирге къазаатха кѳплери бла киргенди быланы. Халал адамладыла. Кеслерин алгъа артыкъ урмасала да, башхаладан артха къалыргъа да суюмеген. Азыкъ ортагъа салынса (аллай кезиуде уа кѳп болгъандыла урушда: азыкъ жетишмей, сауут-саба да – алай; хар бѣлномге тюше эди кесине бир къабарыкъ зат мажарыргъа, артыкъда уруш баргъан жерге жетген ууахтыда) ма аллай кезиуде быладан бири да бирсиледен алгъа узалыр амаллары жокъ эди, ашдан гъжы къата турсала да; битеу халкъ алай эсе да, огъесе Шамшюдюннге тюбегенлерими – аны да дурус айыраллыкъ туююдю Шамшюдюн; уруш дегенинг къанлыланы да бирикдирирге болады; Шамшюдюнню Асхат деп бир нѳгери бар эди да, тырнауузчу жаш, урушда ол айтып эшитгенди: Къарагъандада, Акъмолада, Фрунзеде, Алма-Атада жашагъан чеченлидени къартлары жыйылып, халкъ жерине къайтхынчы, бу къыйынлыкъны юсюнде къан алыуну тыяргъа, дерт жетдириуню къояргъа, деп, оноу этгендиле; андан алгъаракълада – 1941 жылда да, уруш башланганда, уруш бошалгъынчы деп этилип эди аллай келишим. Алай, ол къыйынлыкъны юсюне сюрдюн къыйынлыгъы да къошулгъандан сора, ол биринчи келишим энди туугъан жерлерине къайтхынчы бузулмай турлукъду. Халкъланы аллай жюрек жумушакълыкъгъа келтирген къыйынлыкъ

¹ Жарлыла, насыпсызла (юзбек.)

жаулукъ-эришлик, дертлик-даулукъ болмагъанланы уа бютюнда татлы этип кьойгъанды уруш; бусагъатда арба башчыгъа, танышайыкъ деп, кьолун созгъан Шамшюдюн ма ол затланы былайгъа да келишди-рип кьойду; бу жарлы тиширыулагъа бу кьыргъызлы киши ол кёзден къарап миндире болур мешинасына – быланы башларына тюшген ау-урлукъну адам баласы кётюралмазлыгъын ангылап: жашайыракъ адам эди ол арба башчы.

– Баркътабас, - арба башчы да кьолун узатды да, ол экиси къарап къарагъынчы эрттегили танышлача болуп кьалдыла.

– Жюгюнг ауур кёрюнеди, мешинанг а – хоча туйюлдо, тюз теп-генлей, оюлуп кетерикча. Аз зат болмайды жолда, бир затынга жарарма, абери болса. – Шамшюдюн бу кишичикни (Шамшюдюнню кёкюрегине жетмей эди бою) сагъышларын кеси кётюрюп тургъанча айтды.

– Сен бери мин сора, бу суучуму тобугъунга алырса. – Баркътабас кесини жерчигине – арба башчыны онг жанына – олтуруп тургъан жашчыкны кёргюзтдю.

– Сау бол! Рахмат! - сизде айтычулай, андан эсе сабийлени жыйыкъ кабинагъа, кьатынга. Сыйынырыкъдыла эркин. – Шамшюдюн мешинаны кюбюрюне кеслерин жарашдыра тургъан Саматны бла Халалны кёргюзтдю, сора аны арба башчы бла сёлешгенин эшитип тургъан Къарачача бла Забитханнга къарады.

– Майли, яхшы!^{2*} – Сау кьаллыкъ (Шамшюдюн ичинден айтды алай) Баркътабас, эки айтдырмай, ол сабийлени, кеси да болушуп, тюшордо, юч сабийни да кабинада кесини кьатына олтуртду – Таныша барыгъыз. Бара баргъанда тюбеп иш кьалсагъыз да...

Шамшюдюн артмакъчыгъын мешинаны кюбюрюне, Къарачачланы кьатларына, атды да, кеси уа эки кьолу бла кюбюрню кьангасындан, кьолума келип кьалмагъы эди бу бери хорлап тургъан кьанга дегенча, акъырынчыкъ тутда, темирине дери жете-жетмез чёгюп тургъан чархны аягъын саллыкъ жерине кёзон кьысха жетдирип, бир аягъы бла уа кесин тюртюп,секирип минди да, туз машокланы юслеринде жер жарашдырды.

Тебиредиле. Аркъаларын кабинагъа берип, эки тиширыу, экиси да баш иелерин урушдан сакълап, кечеги башларын кьолларына алып кечинген, сюрдюн азабыны ачы гыржыны аш орунларын сыдыргъы этген кьатынла; алыкъа боюнуна сюрдюн боюнса салынмагъан таулу киши, таулу солдат – майдаллары ауурлукъ этип, сол инбашын энишге тартып тургъан солдат; уруш кьызауатда, уллу кьыралны азат этерге кесин отха-ёртеннге атып, анча жылыны, кёрюнюшо сау болгъанлыкъгъа, ичинден кюйюп, къара кесеу болуп келген таулу, эшикге атыллыкъ лымпыш челекнича да кёрмей, терслик боюнсагъа башын сугъарыкъларын алжаусуз ангылап келген киши.

Мешина уллу жолгъа чыгъарда ючюсю да бирден кёрдюле: жолну бирси жанындан чайхана табагъа, мешина тюбюне тюшерге кьоркыгъан этгенча, тукъ-тукъ-тукъ деп, таш жолгъа тунукъ тийген таууш ючюсюню да жюреклеринде тукъ-тукъ-тукъ эте, эки кьолунда

² ахшы, болсун алай (юзбек.)

эки кьанга кьыйыр бармакълары кирирча кесилип, тёммеги да кьангагъа кьайиш баула бла кьысылып, кьолларын жерге тиреп, бёксюму бла алгъа-алгъа керкине, алай бла арбачыгъын атлата, кесини тёммегин алып, ашыгып баргъан ол жерлиледен биреулени.

Эки аягъы да базыкъ бутларына дери кетип, тёмбесинден эсе эки кьолу узун болуп, энди кьолла аякъла орунуна кьалып.

Ол адам кеси кесин, бир жерден бир жерге алып сала, алай бла жолун кьысхарга баргъанча, Къарачача алай кёрюндю. Кёнчек бухчакъла тюбюне кьайтарылып, кеси олтургъан кьангагъа аппунлукъ этедиле. Кюнню жылылыгъына да къарамай, иегили атлесден сырылып тигилген кьапталыны этеклери да кёнчек бухчакъларыны тюбюне кьайырылып. Жангы такъыя. Бир таза, бир ариу юсю-башы да. Киши ортасы болур дерча.

Мешинаны кюбюрюнде олтургъан юч таулу адамгъа ол жангыз сакъат юзбекли юч тюрлю оюм этдирди:

Къарачач: Ол сабийлени аталары да кьайда эсе да бирледе, мунуча, аман кюнлю болуб' а айлана болурму? Темир жол вокзалда да, чайхананы кьаты майданында да, чоллакъла кибик, ары бла бери ышырыла айланган аскер кийимлиени кёрсе, аланы орталарында кеси жокъ эсе да, шо ушагъан биреуню кёрсем эди деп, излеулю сагъайычу Къарачач, бу тёммекни ушатырыгъы да келмеди анга, эсине бек алгъа, мунуча, тёммек болуб' а тура болурму деген аман акъыл келип кьалгъанлыкъгъа.

Къарачач бери келе, поездде да кёрген эди аллайланы, бир-бирлерини чархлы арбачыкълары окъуна бар эдиле. Алай ала арбаны да кьоллары бла тюрте, вагондан вагоннга ёте, кьолларын узатып, хар кимден бирер зат тилей айлана эдиле. Вагонда кёргенлерин Бексолтан бла байламлы бир затха ушатыргъа эсине келмегенине сейир окъуна этди Къарачач ол кезиучюкде.

Жангыз сабийчигин кьайын анасы бла ашырып ийгени ючюн Забитханнга ачыу кьызыуу кьысып, бошламай тургъанына да къарамай, аны тапханына, кёргенине кьуунганды. Не букъдурлугъу. Ол себепден энди аны эси башха затлагъа да бёлуне башлагъанды. «Келген этги эди ансы, шо тёммек болуп окъуна келге эди», - деди кеси кесине.

Алай, Бексолтан биреуге жюк болургъа суймегенин, кеси уа бир болушлукъ кереклиге эс тапдырыр ючюн жашауун окъуна харам этерге хазыр болгъанын сынагъан да, кёрген да этген Къарачач, быллай тёммек болса, Ол юйюрюне окъуна кёрюнорге суймезлигин уста билгенди; ажалдан сакъларыкъ дарман боллукъ болса да, мени кьатымда Ол кесин кишиге кёргюзтюрюк туйюлдо: алай сюе эди Къарачачны ол – кесини не бетинде, не этинде бир шарайыбы болса, Ол, сюзюлген сютге кёмюр тюшгенча, Къарачачны ариулугъуна чып тюшюрлюк сунганды. Къарачач кеси ичинден ол сагъышланы этгенде, бир акъыл келди башына: бетиме кьурум жагъып окъуна айланыр эдим, келген этге эди ансы. Биреуге жангылгъан эсе да, жаны сау эсе, кьайда болгъанын билдирсин ансы, барып, кёрюнюп, жюрегин кьыйнамам. Аллай кьазан кьайнайды Къарачачны мыйысында алайчыкъда.

Забитхан аллайланы кёрюрге юйренип кьалгъанча, урушда аллай бир да болмай а дегенча, ол затха жашауда болмай амалы болмагъан затхача къарады. Забитхан НКВД-чыды. Ол себебден мамыр кезиуде да – уруш бошалгъанлы да – аллай затла бола тургъанын кёргенди. Урушдан албугъартып, неда, урушдан къачып келип, муртатлагъа къошулуп, таулада бугъуп айланганланы тутуп, жыйын сафкадин сюрюп келтирселе, аланы араларында, башларын жулур ючюн, кьолларын, бутларып кетергенди да тубегендиле. Жашчыгъын тюнъюлюпмю ашырып ийди къайындлары бла, огъесе башха ниет бламы – ол сакъатны сартындан аны эсине быллай зат келди дерча туююлдо. Не да болсун, урушха атап кьойду кёргенин.

Алай Ленин районда урушда эки бутундан бирин кьоюп келген, аны себебли уа эки кьолтукъ таякъ бла атлагъан таулу кишини да танийды Забитхан. Урушха дери иги кьулулукълада ишлеп тургъан билимли ол адам манга болгъан кимге болгъанды деп, бошланып кьалмагъанлай, ачыудан ичгиге да берилмегенлей, промкомбинатда чурукъла тикген цехде аламат ишлеп турады. Ёкюннген жокъ, тарыкъгъан-тыксыгъан да жокъ, гыз-гыз да этмей, ариу, тапчыкъ ишлеп, юйюрюн кечиндирип турады. Бу тёммек да аллай бир затха тюзелип болур ансы, юсю-башы тапды, таза. Забитхан, кьысхасы, кёргенине сейир этмеди, вокзалда кёргенлеринден башха этмеди муну да.

«Сабийлерини аталары келген этги эди ансы, быллай болуп да келги эди» деп, башына аллай акъыл келгенде, Къарачач эгечини бетине, нек эсе да, къарагъан да бир этгенди.

Алай Къарачач элемеди Забитханны бетинде бир тюрлениу. Хо да деп кьойду кеси кесине Къарачач, ишине кёре, кёп быллай затха тубей келгенди, баям, быллый адамлагъа.

Шамшюдюн: быллай болурма деген угъай эсенг, ёлюм бла бетден-бетге кёп тубегенинде, кыяулу болурма да, болсам а не этерме, деп бир да сагъыш этмегенди. Алай, деди кеси ичинден Шамшюдюн, терен кючсюнюп, быллай тёммек болуп сау кьалгъандан эсе уа, ёлюп кетген кёп да игиди.

Эследигиз эсе, Бексолтанны юсюнден Къарачачны оюмлары бла Шамшюдюнню бу айтханлары кьалай келишедиле бирге.

Алайсыз да, дейди дагъыда кеси кесине Шамшюдюн, къайры эсе да бирлеге атылып, тегерекни-башны къармап, жер тырнап, топуракъ ашап, жашау тиричилик этип айланган юйюрюмю юсюне тёммек болуп, жюк болуп тюшгенден эсе уа, ёлюп кетген кьайда игиди. Менден игиле эдиле бары да уруш аулакълада жанларын бергенле. Биреу кьалыр ючюн адамыча жашау этерге урушда биреу жан берирге керек болуп да кьалады. Урушда жоюлгъанла, артыбызда кьалгъанла тынч жашар эселе уа, биз бу сермешден чыкъмай кьалсакъ да деп киредиле сермешге. Бютюнда кьыралны азатлыгъыны борчун жюрюте эсенг, неди жоюлгъан деген?

Бек башы энди: ол жоюлгъанланы унутмагъанлай, аланы юйюрлерине не жаны бла да болушуп жашауду. Бексолтан, сёз ючюн, сау-саламат келип кьалса, андан иги уа – не! Алай аллай буйрукъ

болмай, бу сабийле жолгъа аралып кьалсала уа, была тойгъунчу, кесиникелени тойдургъандан бир тюрлю магъана чыгъарыкъ туююлдо. Олду аскер биригиуню баш жолу: ёлгенлени борчларын бёркюнг бла тенг жюрютюу.

Мешина аз-аздан кызына башлагъанды. Ол тёммек да чайхана аллы майданда кёзден узая барады. Энди жол жанларында илипинчикле, кьулакъ суулача, суучукъла жёбелей, бийик тюз акътерекле, башлары кёкню кёклюгюне акъ кьаш болгъан жукъа акъ булутлагъа кирип, жол жаны тюзледе уа кёз кёргеннге дери, садакъ окъча, сыргъан сырылгъанча, тюз сырылгъан кёк ёсюмлю бахчала. Къарачач да, Шамшюдюн да анга эс бургъанларын кёрюп, Забитхан айтды:

– Была мамукъ сабанладыла, Сузакъ районну жерлеридиле быллайлары.

– Бу Сузакъ эсе, Сарыбий да жетген болур юйлерине, – Шамшюдюн, ары дери тынгылап, тенгизге батхан кирик, не эсе да бир терен сагъышларына тумаланганындан уянып, бёлюндю. – Узакъ туююлдо деген эди бу областны ара шахарындан. Керти да жууукъ кёреме...

– Да не барды быллайда, эринмеген, улоу сакълай да турмагъанлай, жаяулай окъуна кетип кьаллыкъды бу ортада, – Забитхан да, къарамын узаядан-узая баргъан Джалал-Абад шахарны анда-мында бир-бир кёрюннген бийик юйледен, Джалал-Абадны огъары жанында жангыз ёркечли туюе ушаш дуппурда курортну тегерегин гюрен тутуп ёсген акътерек, кьудору терек кьулакъладан айырды. – Ма ийно кёрюннген тешге жиянланып баргъан жолну кёресе да, ол курортха баргъан жолду. Солугъан этедиле анда. Ма быладан толу кёрюннген минараланы эслеймисе? – Ол а тутмакъды, Джалал-Абадны бери кьыйырыды. – Забитхан кесини алгъыннгы бир эллисин, мында да бир эллисине саналлыкъ Шамшюдюнню жангы жерле бла шагъырей эте барады.

– Да шагъырей жерле болсала уа, жаяулай да нек келмейди бу орталыкъгъа? Шамшюдюн хапарларыны ал жанын эсине тюшюрдю да: – да сизни бу турууугъуз а тутмакъ туююлмюдю? – деп да бир кьошду.

Ол кезиуде мешина жолну онг жанына тартаракъ тохтап кьалды. Ол тохтар-тохтамаз кьатларына милица келди да, арба башчыны кьагъытларын сурады. Узатды Баркътабас кьагъытларын. Кьагъытлагъа къарагъан да этгинчи, Баркътабасны кьатында олтуруп, жарыкчыкълары ёчюлген кёзчюклерин, бери, боюнчукъларын созуп, кесине къарап тургъан юч сабийни кёрдю, андан сора мешинаны кюбюрюн сынчыкълары: бек алгъа аскер кийимли толукёз, арыкьсуу кишиге эс бурду, сора Къарачачны бла Забитханны да эследи.

– Неди бу элтгенинг? – Милица, кьагъыт бетлени ары бла бери шапырта, алай сорду Баркътабасха.

– Туз.– Баркътабас да кёп сакълатмады жауабын, ол угъай да, эки кёзюнг чыкъгъан эсе да, орунларыдамы жокъду дегенча, хыршыланды.

Анымы эшитди милица, – олагъат илинир сылтау излеп башлады. Кёп излерге да тюшмеди сылтауну:

– Кабинанга кесингден сора жангыз бир адам минерге боллугъун билесе да? – Милица да чимдип сёлеширден болду.

– Билеме.
 – Да была уа? – Милица жашчыкъланы кёргюзтдю.
 – Бири мени осуйлугъумду, ол экичиги уа – башындагыъланы.
 – Баркътабас Къарачачлары таба къарады да, дагыда къошду: - Бу ючюсю бир абадан адам тенгли бир туююлдюле. Мен а къатыма бир абадан адам олтуртургъа боллукъма.
 – Бирми, экими... Адам саны саналады, ахшы киши. – Милица сууумазданды. – Была уа, была? Быллай ауур жюкге дагыда юч адамны миндирениг а тюзмюдю? – башында олтургъанланы къолу бла кёргюзтдю.

Тюзлюк ючюн къанын-жанын аямай, алты жылны къан-къазауат этип, дагыда киши жерлерине юйюрюню къысталгъан ачыуу ичине сыйынмай, откъус кибики, тышына къызгъан эритмеча атылыргъа тыгъылып тургъанын да басып, Шамшюдюн кесин тыйып турады.

Бир да къуруса да, кёкюрегиме сыйынмай тургъан орден, майдал къадарны дамы кёрмейди бу дегенча, сынап тынгылайды. «Урушха чакъырылып къаннга уа бу да киргенди, бир тюртгючю болуп къалгъанды ансы», - деп ойлады Шамшюдюн.

– Бу урушдан келе турады. Кёрмеймисе? Ала уа тиширыула, бери хайдалап³ келгенледен. Аланы къоюпму кетерге керекме? – Баркътабас даулашха кирирденди.

– Шопур⁴, кимлигинги берчи бери. – Милица къадырына минип башлагъанды, ол башында олтургъанла да теберге боллукъларыны сагъышын этмей.

Сёз андан ары барса, милица закон бла алып къарагъанда, тюз дау этгенликге, адамны жарсыуун, заманны халын ангыларгъа суюмей тургъан милицаны бир ургъанлай къан тулукъ этерге кючю жетерик Шамшюдюн бир къолу бирси къолун тыя тургъанын Забитхан эследи. Шамшюдюнню инбашында юч гитче жулдузлу чын болгъанын да кёрмегенча этип, кёремисе аны, деп, ачыуун кёкюрек орамында тыя, болсада, ачыу тийгенин а букъдуралмай, хыныракъ айтады:

– Ма, мындады аны кимлиги. – Ары дери ауузундан бир сёз чыгъармай тургъан Забитхан кесини кимлигин узатды.

– Мен сизни бла сёлешмейме, мени ишим шофёр блады. – Милица кёзлерин къагъытладан айырып окъуна къоймады. Сансыз этди мешинаны кюбюрюнде хант тузлу къагъыт машокъланы юслеринде олтургъанланы.

– Хайдагъан эсе, хокумат биледи нек этгенин. – Милица алайда ол сёзлери бла Шамшюдюнню тёзюмюн къачырды, тепдирди солдатны.

Жукъ да айтмагъанлай, артмакъчыгъын да бияры тюртюп, тюршерге тебиреди.

– Ма муну блады сени ишинг. Бери къара алгъа, хайыуан! – Забитхан онг къолу бла Шамшюдюнню тыйды, сол къолу бла уа къызыл тышлы кимлигини, берирге деп тургъан жеринде, милица алай этгенден сора, берген да этмей, ичин ачып, къолун созуп, кёргюзтдю.

³ къысталып (юзбек.)

⁴ шофёр

Милица да Шамшюдюнню тебиннгенини эследи огъесе къызыл китапчыкъланы-кимликни ичинде жазылгъаннгамы кёзю илинди, – сабырыракъ болду. Керилип тургъан эки инбашы бир кесек бирге жыйылдыла, сыпхарылгъан къууукълай, чёкдюле.

Забитхан аны бла къоюп къоймады.

– Капитан Сабировну, таматангы, чакъырып кел... Чапханлай бар... Хайда...

Забитхан Ленин району НКВД-сында статист болуп ишлейди. Ол себепден Сузакъ районну милица таматасын уста таныйды.

Хайда дегенни юзбекли арба башчы кеслерича сюр дегенча ангылап, эрлай кабинасына ташайып, мешинагъа от алдырды.

– Тохта, – Забитхан арба башчыны сабырландырды.

Ол назик, жезгъора, торсукъ, азгек миличачыкъ, кесин, иер кёпчек кибики, кёпдюрюрге кюрешип, бир санлы адам кибики, къоллары кенгирек тутуп сёлеширге кюрешген жаншакъчыкъ, Баркътабасны къагъытларын да юсюне атып, артха бурулуп, Сузакъланы топуракъ буруулу бахчаларындан бирине секирип, кёзден олсагъат думп болду.

Шамшюдюн да бек сейир этди аны къачханына. Огъесе уа ол Забитхан айтхан таматанымы чакъырыргъа кетди, – алай да бир келди кёлуне Шамшюдюнню. Сора, Забитханнга къарап, къолундан ол милицагъа узатып тургъан кимликни алып къарады.

– Милицаны капитаны. Ма санга. Милицадамы ишлейсе мында да? Анда, Кёнденденде, ишлегенинги уа билеём. Мында да ол ишдемисе? Къалай алгъандыла ол ишге? – Шамшюдюн, бир – кимликге, бир – Забитханнга къарай, иги кесек турду.

– Да, ма алай.

Шамшюдюн анга артыкъ уллу ийнанмагъанын билдирмезге кюреше, ол Кёндендендеги кимлиги уа болурму, деген ишеклик бла, кимликни кёзюне жууукъ келтирип, къыргъызча жазуулары эслеген да этмей, орусча тышында жазылгъанланы окъуду: «НКВД Киргизской ССР. Ленинский райотдел».

Шамшюдюн кимликни къайтарды. Забитхан аны ишеклик туюмчегин тешер ючюн айтды:

– Ёз жеринде, къайда не усталыкъ бла ишлеген эсенг да, мында да аллай иш, аллай усталыкъ табаргъа кюрешедиле. Гюняхлары кеслерини болсун, алгъа бизге бир къужур къарагъанларын къоюп, ол чыран сууукъларын эритгендиле. Къырал оноу этген болур: ууакъ, уллу малчыкъла да бередиле тугаллыкъларгъа...

Анча заманны ичинде бола тургъан ишлени, сёзлени, даулашланы эсине да алмай, кесини къайгыларына-сагъышларына батып, жанына ахыргъы таянчакъ ышаныуун – ол келип иш къалыр эсе уа, бу Шамшюдюн келгенча деген умутчугъун – кюлге кёмюлген отнуча, сакъларгъа кюреше олтургъан Къарачачны «анда не иште ишлеген эсенг да, мында да аллай иш табаргъа кюрешедиле» дегени къулагъына чалынды. «Алма-Атада балчыкъ малтап, саман эте туююлгенимден къутулур эсем а, устазлыгъымы берип» деген акъыл келди башына. «Да тауча окъуу болурму да мында?» Аллай бир арсарлыкъ да бийле-

ди жанын. Сорургъа уа болмады. «Жетер жерибизге бир жетсек» деген акъылды аны къолгъа этип тургъан бусагъатда.

– Неди бу этгенлери? Былай къагъымдыла низамгъа мында? – Сузакъны букъулу ара орамы бла, букъуну терклиги мешинаны терклигинден иги да женгил болуп, быланы кёзлерин ачмазча эте, элден чыгып, букъусундан эсе зыгыры асламыракъ, ол себепден – букъу да этмеген тёшге мешина, къыж-къыж эте, къатыдан-къаты ёкюре, ёрге айланган заманда Шамшюдюн, Забитханнга айланып, алай сорду.

– Ким болгъаныгъызны сормагъанына къууанып къалыгъыз. Баркътабас узатхан къагъытлагъа болуп, ол айтханны эшитмей къалганды ансы, ким болгъаныбызын соруп, мени болмаса да, сизни уа тинтип-соруп да иги кесек тыяргъа боллукъ эди. – Кёп да сакълатмай, Забитхан Шамшюдюнню сорууна жауап табып къойду: ол аны эсинде эди, аны ючюн сагъыш эте турмады.

– Ол дегенинг? – Шамшюдюн сейир этип, кёчюрген этгенликге, кёзлери кёре тугъанлай, сорургъа-тинтирге не хакъы барды деген магъанада Забитханнга дагъыда бир соруулу аралып къалды.

Билмей эди Шамшюдюн халкъны туугъан ташындан, кылдыланы къобаргъандан башха этмей, къобарып-жыйып, бери ашыргъан бла да къалмай, халкъгъа комендантла деп бир бегеуюлле да салгъанларын.

– Алыкъа комендантха тюбериксе бара баргъанлай. Чотха алынырыкъса, андан сора уа, бери, Джалал-Абадха угъай да, район ара Ленин Джолдан тышына комендантдан эркинликсиз бир атлам эталлыкъ тыйюлсе. – Забитхан халкъны кёчюрюлгенине теренирекден къаратхан оюмланы айтды Шамшюдюннге. Сорса-тинтсе да ол милица, бизни къагъытларыбыз тынгылыдыла. – Ол хапар бла иши болмагъанлай, шургулу олтургъан Къарачахъа къарай, дагъыда алай къошду.

Шамшюдюн, «комендант» деген сёзню биледи не болгъанын: уруш бошалгъандан сора Берлинни комендантына, Шамшюдюн ангылагъандан – оноучусуна салынган генерал Берзаринни оноунда жылдан артыкъ къуллукъ этип болганды бош башына. Халкъны кёчюргенден сора кёчюрюлген халкъланы адамларын – не уллу жигитлик этгенле болсала да – уруш баргъан жерледен кетерип, артха, уруш болмагъан жерлеге ашырып, бек сындыргъанды власт. Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтюлюп, керекли къагъытланы барына да тийишли аскер къуллукъчула къол салып, Арада къарары къалып тургъанлай, халкъы кёчюрюлгени себепли, ол ат берилмеген Шамшюдюннге уа тиймегендиле, Берлинге дери барганды. Анда да Берзаринни оноунда турганды.

– Комендант десенг, ма олду комендант. Мында уа не комендант – уруш жокъ, тыйюш жокъ, хорлагъан жокъ, хорлатхан жокъ, огъесе халкъы сынагъан азапныдамы болургъа керекди коменданты?

Шамшюдюн халкъны болумуну алайына алыкъа тюбемегенди. Забитхан ача турады анга жанын мешинаны тёшге ёрлеу гюрюлдеуонде, ол гюрюлдеу, сыгъынып ёкюрюу да Шамшюдюнню ол хапар бла байламлы жюрегинде бола тургъан талкъылагъа къошула.

Тюберикди, кёп да турмай, комендантха бетден-бетге. «Сиз мында болмагъанлы, хар зат да ырахатды, тынчды, дежурный капитан Кудасев!» Аскердеча, алай айтыр ючюн угъай, ол, комендант, сорлукъду, кимсе, не айланаса, къайданса, къайрыса деп. Ачыуландыргъынчы сорлукъду...

Ол экиси – Забитхан бла Шамшюдюн – бир эллиле болуп тюбедиле да, урушха дери къоншулукъда сёлешгенлерин-ушакъларын бюгюн былайда, атылыргъа жетип сыгъынып-гюрюлдеп баргъан туз жюкленген мешинаны юсюнде, кеслери жашаулары мешина туздан эсе ауур, туздан эсе ачы-кючлю болгъанын унутуп, андан ары бардыргъанча, хапаргъа кетгендиле.

Жашчыкъла, кабинада, башчыкъларын бир бирге жетдирип, ырахат къалкъыпдыла. Аналарын ортагъа алып, башчыкъларын, кюн туушда кючюкле киби, бир бирге жетдире, аналарыны тобукъларын да къалкъып къалыучуларыча.

Аланы алай къалкъып къалгъанларын сезип: «Арыгъандыла, таза ёре къопмазлыкъ болдула была», - Къарачач эки къол аязыны жылыуларын сабийчиклерини башларына салыучусуча, эки жанында туз машоулагъа салып, терен сагъышха кетип, тышындан теке къалкъыу эте, ичинден сабийлерин былай къыйнагъанына кюе, тауушсуз жилий барады. Сёзге къошулмай.

Тёшно башына чыкъгъынчы, мешина ал жанындан – радиаторундан акъсыл тылпыу эте, ёрге исси сууну чачдырып башлагъанлай, Баркътабас мешинасын тохтатып, болушлукъчу жашчыкъ кабинадан чартлап тюшюп, созма челек бла суу келтирип, исси сууну чачылгъаны жетмезча, узакъ тутуп, радиаторгъа сууукъ суу къуя, ма алай бир-эки кере да тохтап чыкъды да башына, андан энишге атланганлай, жолу юйюне айланган эшеклей, жюрюшюне къошду, гюрюлдегени-ёкюрюне да селирек болду.

Жолдан, къайгъыдан, сагъышдан талчыкъгъан Къарачач, биягъы къалкъып къалып, тюш кёреди: таулукъкъла, узун дуппурну суугъа айланган этегине къысып, кеслери ишлеген элчикни башындан энишге къарап: «Энди бу эл бизге неге керекди, биз да неге керекбиз бу элчикге энди?» - деп, Нафий да, аны эки къызы да, Къурманкъыз да, Светаны бла Азретни да алларына сюеп, къычырып, чырпаланган чачларына-башларына бармакъларын тырнауучла этип узала, Къарачачны атын айтып: «Къайт бери! Уо къайт!» деп чакъырадыла. Къарачач, вагонну эшигинден тышына бёксюмюн салындырып, къычырыкъ этип, жилия, вагондан энишге секире тебирегенлей, вагончу тиширыу билегинден артха тартып тыйды. Уянды Къарачач. Къараса, – Забитхан, къолундан тутуп, силке, сорду:

–Кимни чакъыраса? Кимни эсе да, атын ангылатмай чакъыраса.—Забитхан къол жаулугъу бла Къарачачны бет терин сюртдю.

–Бош, бош. Бу къурурукъ тюшледен къутулалмайды да... къачып да... - Уялды Къарачач. Артыкъ да Шамшюдюнден.

Ол а, эшитдим-къалдым деп да билдирмей, бир зат билмегенча болуп къалды.

Бек алгъа сабийлерин жокълады Къарачач. Тёгерегин къармады да, сабийле кабинада болгъанлары эсине тюшдю да, аны бла тынчайып, эки къолун къоюнуна кенделен къысып, биягъы эки кезюн жапды: къалкъыуму къысыды, огъесе Забитханны бла Шамшюдюнню селешгенлерине тынгыларгъа сыймейми этди, – не да болсун, кезлерин жумгъанлай, биягъы къайгъыларына, анасыны ботасына чулгъанганча, тумаланып къалды.

– Мындан алда башларында жауунла жаууп, бир ненча кюнню Иничке сай суу да кетюрюлюп эди. Энди къалай болур ансы? Ары бир къутулгъуек, Советске эл табагъа чырмаусуз, сора жетгенге сана да къой. – Забитхан была тохтарыкъ элден онбеш къычырым берлакъда орналгъан Базар-Къургъан элге кире туруп, алай айтып, мешинаны кабинасыны юсю бла ары, алгъа, къарады.

Кюн жарыпды. Кюн узакъда бийикге ёрлеп, чум сууча бола башлагъанды, ары жанына, кезкергендеги тау сынжырдан ауаргъа хазырланады. Ингир аязчыкъ да сериуюн къанатын жетдире башлагъанды.

Орта орамны эки жанында алаша топуракъбаш юйючке, буруулары да топуракъдан.

Шамшюдюнню алагъа сынчылап къарагъанын эслеп, Забитхан айтды:

– Дувал дейдиле мында бу буруулагъа.

–Таш деп бир таш да кёрюнмейди, буруу этеме десе да адам, – Шамшюдюн да артыкъ уллу магъана бермеди юзбек, къыргъыз, орус, татар къатыш жашагъан бу элге.

Энди аны акъылы да юйюндеди. Забитхан айтаннга кёре, бусагъат жетезиз. Сакълагъан жокъду Шамшюдюнню. Билмейдиле аны келе тургъанын.

Ол кезиуде мешина акъырынчыкъ суу боюнуна эниш сюреннге айланды.

Суу алыкъа чёкмегенди толу. Алай муну аллында баргъан эки жюк мешина – «полторкала» – жайыу жер бла тохтаусуз-чырмаусуз ётюп кетдиле. Ары жанында уа бир уллу трактор турады. Башында эски такъысы, юсюнде тобукъларындан энишге ётген сырылгъан иегили къапталы, – жаланаякъ тракторчу да кабинасындан, бир аягъын трактор хырланы юслерине салып, бери, Шамшюдюнлары, таба къарап олтурады.

Элни къыйыр юйлерини суу жанына ачыкъ арбазларында гыстыла кёрюнедиле. Алыкъа череннге жыйылмагъан. Бир-бир гыстыла чот салынып, бир-бирлери уа – учус сюелип, бир бирлери уа анда-мында атылып. Жер эркинлигине да сейир этеди Шамшюдюн.

Ол кезиуде мешинаны, жайыугъа кирирден алгъа тохтатхан да этип, «хырт» деп таууш этдирип, арба башчы, мешинаны терклигин бек алашасына, алай бек кючлюсюне ётдюрюп, акъырынчыкъ алгъа тебиретди.

Шамшюдюн биледи: баргъан сууну ортасында керек болуп, мешинаны терклигин алышындырыгъа тюшсе, тохтап къалыргъа

боллукъду. Андан эсе керекли терклигин алгъадан окъуна, суугъа киргинчи, салып къойса игиди. Баркътабасны алай этгенине Шамшюдюн бюсюреди. Ишин билген адамды деп келди кёлоне.

Къарачач да, къалкъыуундан аязып, мешинаны суу ызгъа энишгелеп баргъанына эс бурду.

Ол суудан къыз заманындан бери къоркъады: Бексолтан Тюрюлюге келе, жауун жетип, къарангыда элге жете келген жерде кёпюр къулагъындан энишге саркъып, къолун ачитханын, аны хатасындан а кёрюнегенлей кёп мычыгъаны бла Къарачачны жюрегинде бир тюрюлю ишеклик туудургъанын унутмайды бир да.

Былайлары тау суулача тюйюлдюле, кенг жайылып келеди, эркин. Боза бетли болгъанды, булгъаныпды, алай ызы эркин болгъаны себепли, терен да болмаз деген сагъышла да къоркъууун бир аз селейтдиле. Боюнун кюбюрден тышынаракъгъа созуп, кабинаны эшик терезесинден ичине къараргъа ийилди. Сабийле ортада эдиле да, кёралмады.

Забитхан а жеринден тепген окъуна этмеди: юйренгенди быллайгъа ол.

Шамшюдюн – къоркъуугъа тюшген адамгъа кесин атаргъа юйренген аскерчи, сакъды: абери болса, болушургъа секирирге хазырланыпды. Эси – суудады, мешина суугъа кирир жайыуда.

Ал чархлары суугъа киргенде, Баркътабас, тыйгъычсыз ётюп кетеригине ишекли болуп, тохтады да, эшигин ачып, сол аягъын аякъ тапкагъа салып, онг аягъын а тормозда тутханлай, тракторчугъа къол булгъап, бери къаратды, ёт да бери, сабийлени ётдюр ары, башындагъылыны да деп, сууну шорхуулдауна жутулуп кетмезча ауазы, сол къолун эшикден бери айырып, чолпу этип, бармакъларын эринлерине жетдире къычырды. Жутулду ауазы сууну боркъулдап шууулдауунда.

Башындагъыла да – Шамшюдюн, Забитхан, Къарачач – сагъайгъандыла. Тракторчу эки къулагъына эки балан бармагъын салып, сора бери айырып, булгъады да, жукъ эшитмегенин ангылатды. Алайда Баркътабас да къолу бла мешинаны кабинасын бла кюбюрюн кёрюзтюп, быланы ары ётдюр алгъа, мешина батып иш къалса да дегенни ангылатыргъа кюрешди.

Шамшюдюн ишни болушун ангылады да, къолунда машок артмакъчыгъын бир жанына салды да, мешинаны онг жанында тапкасына секирип тюшдю да, сабийлеге къол аязын ачып, къоркъмагъыз, гузаба этмегиз, тынч туругъуз деген ниетин ангылатды. Кеси уа бир къолу бла эшикден, бир къолу бла уа кюбюрню мюйюшюнден тутуп, тракторчуну бла Баркътабасны бир бирге къол булгъашыу бла селешширге кюрешгенлерине къарап къалды.

Узун салмамыйыкъ тракторчуну сансыз къол булгъауу, Шамшюдюн ангылагъандан: «Келе бер, бир зат боллукъ тюйюлдю, санга дери да ётгендиле былайтын мешинала, арбала да», - дегенлигиди.

Баркътабас да, мени жюгюм ауурду, кёрмеймисе дегенча, чархлары таба къол булгъайды.

Ол да, тракторчу, кесиникин тутханды да, къол булгъагъандан башха абери этмейди.

Забитхан бла Къарачач гурушхадыла. Къарачачха сейир этерча да туйюлдо: кёзюне сугъуп, алагъа кёз жарыгъын бешик этип тургъан эки жашы ючюн къайгылыды ол.

Алай эте кетип, Баркътабас бла тракторчу бир бирни женгалмагъанча, арып тохтадыла да, асыры ачыу тийгенден, Баркътабасны бети, кызарып кёпчюп, ууанык желининлей болгъанды.

– А-а, алай эсе, – дегенча, тракторчу, трактордан тышоуп, тегерегине бир айланып, къасмакъ узун сыргъаныны жаулукъ бел бауун бошлап, этеклерин къайырып, тартмасыны эки къыйыры тобукъларындан энишге салынып тургъан кенгау шалбарыны хуржунларын къармайды. Этеклерин тракторуну хырларына жетип, олтургъучуна атылып тургъан къапталын бери алып, къагъып да кёрдю.

Адамланы адыргы этгенлери ючюн туйюл эсе, суугъа къошула, черек кётюрюле келгенча кёрюнеди: огъарылада кёк къаралып, жерге жёрмеленип турады. Башларында жауун къуяды.

Сууну бу келгенине къошулса, мешинаны кюбюрю суугъа жетерикди да, тузгъа суу кирип, палах ма анда боллукъду. Шамшюдюн уста биледи аны.

Баркътабасны ызындан бир ненча мешина тохтапды. Кабинасын къармай кетип, ол излегинен тапханча кёрюндю тракторчу. Тракторуну хырларында тохтап, къаллай эсе да, жаз кертмеге ушаш, бир затны башындан бир буштукъчукну чыгъарды да, аны балан бармагъы бла орта бармагъыны ортасына къысдырып, ол кертме кибикиден сол къолу бла, баштёбен айландырып, къагъып-къагъып, бууамындагъы гитче тешикчикиден онг къол аязына, туйден уллу болмаз дерча, бир семиз жашил затны тамызды да, андан сора аны башына буштукъну ашыкъмагъанлай салып, олтургъан жеринде бир къысдырыкъгъа сукъду.

– Эненгди... – Баркътабас, тракторчуну жыртып къояргъа хазыр болуп, ары аралып тургъан тишируулары кёрюп, андан сора айтырыгъын башхагъа буруп къойду. Кабинаны башы бла Шамшюдюннге къарап:

– Насбай, – деди. Шамшюдюн да, ол не зат болгъанын билмегени себепли, Баркътабасха жукъ ангыламагъан къарамы бла битип къалды.

Тракторчу, насбайны онг къол табаны бла ауузуна атхандан сора, тракторгъа от алдырды. Бата тургъан мешина таба буруп, ашыкъмай, сууну кечиюне кирди...

Шамшюдюнню бурун сырты иш да терледи асыры ачыулангандан. Бир такыйкъаны ичинде кёз туурасына келип къалды урушда болгъан бир иш: батальонну башын кётюртмегенлей, немислиле ол жанындан бери табалгъан окъ-отларын къуядыла; индекни букъусун юслерине чачдыртып, автомат окъла, солдатланы юслерин-бетлерин жер бетли этип, башлары бла, фуит-фуит-фуит деп, къанатлыны эниклеген сызгырыуча учадыла. Шамшюдюн, батальонну политругу, алайда, кесине угъай, солдатлагъа сакъды, ала керексизге башларын ёрге къаратмасынла деп, жилияланып ишленген окопну узунлугъуна кёзю жетген жерге дери, кёзю он жанларындан айырыргъа къоркъ-

гъанча, ол кёзю айырса уа, солдат жаралы болургъа боллукъча, сагъайыпды. Кертиси бла да, аны къоркъгъанына жолукъдуруп ючюн этилгенча, ол кюн окопдан ёрге айырып, немислиле атхан табакъа къарайым дегенлей, оу деген бир тунукъ ауазны эшитип къояды. Башын энишге иерек этип, ол тунукъ ауаз келген жары къарады: бир чувашлы солдатны онг омурууна окъ тийип, къаны, кёлегини женгин толтура, тышына ура тургъанын кёреди. Солдат окъ тийген жерин сол къол аязы бла къаты къысаргъа кюрешеди. Шамшюдюнню сейир этдиргени: ол солдатны бетинде бир тюрлю тюрлениу жокъду, быллай жерде, чалманлыкъ чертлеуюк чыбыкъ тырнагъан кибики, бир зат болмаймы турлукъ эди дегенча, кишини чакъыргъаны, къычырыгъы-гузабасы жокъ. Къатындагъы таулу жаш – Сюдюмладан Суфиян, окъ кесине тийгенча, жеринден тепмей, ол жаралыгъа болушургъа чапмай тургъаны ючюн, кеси адамы болмаса, тюз мангылайындан урлукъ эди – къаны аллай бир къызды Шамшюдюнню. Кеси кесин ары таба атды. Терк окъуна жаралы жашны, кесини ич кёлегин жыртып, къаны кёп кетмесин деп, окъ тийген жеринден ёргерекде къаты тартдырды. Суфияннга уа, юйюне от салган адамгъача, сур къарады. Ол да, тюзю, жерге кирлик болуп, къарамын букъдурады. Аскерде, артыкъда бег’ а урушда, аллай зат кечилмейди. Нёгеринге керекде аны къатында окъдан да терк табылмасанг, ишинг кыртыды де да къой...

Былайда уа тракторчу мешинаны юсюндеги адамлагъа уллу кёллю болгъанча кёрюндю да Шамшюдюннге, алайда сууну ары жанына секирип ётюп, ол тракторчуну боюнуна жабышыргъа, келтире келип, кесин ол къутуруп баргъан сууда тунчукъдуруп къоярыгъы келди. Ол кезиучюкде Шамшюдюнню акъылына бир зат келди дагъыда алайда: ол тракторчу, барма къой быланы, быллай бир жерледе батдырыргъа деп ашыргъандыла быланы бери деп, сюрюн амалсызлагъа болушса-болушмаса да, киши жукъ айтырыкъ туйюлдю дегенча этген сунду да, къаны ол тракторчугъа бютюнда бек къызды.

Кеси Совет Союзну Жигити болургъа жетишип тургъанлыкъгъа, юйдегилерин келтирип, бу истеплеге къуйгъаны ючюн къыраллыкъгъа тутхан ачыууна ол да къошулуп, мардадан чыгъар чекдеди Шамшюдюн. Андан артхасында да, не тюрлю терслик тюбесе да сюрюнлени юслеринде, аланы ол къарыусузлукълары бла байламлы этип турду. Кёп урушха-туйюшге киргенди аны сартындан. Тутмакъ болур жерде Аллах кёп кере сакълады кесин да.

Къайдан биллик эди Шамшюдюн тракторчуну аллай ниетге акъылы окъуна жетмезлигин: ала, юзбеги, къыргъызы да, халны ангылагъандан сора, сюрюнлеге жангыз къабынларын эки тенг этип жашап башлагъанларына – уруш бошалгъанлы, жылдан артыкъ болду.

Адамла бир кесек сабырландыла. Шамшюдюн а жерине къайтмайды. Ол угъай да, суугъа секирип, мешинаны ал бамперинден бир къолу бла тутуп, темир жипни тракторгъа илиндирирге хазырланып сакълайды...

Кеч жетдиле Къарачалары Масыгъа (анда жашагъанла Ленин-Джол элге алай айтхандыла). Забитхан ыхтырмада отоу алып къойгъанды эгечине. Ал кезиуде бир баш сугъар жер болурча.

Ыхтырма НКВД-ныкъыды. Анда ишлегенлеге деп сюегендиле аны. Забитхан анда ишлеген этгенликге, жашагъан хаух фатарда этеди. «Мени мындан юлюшом барды, мени ючюн отоуну эгечиме беригиз» деге тап тюшюп, Забитхан аны къайгъысын, алгъаракъда айтханыбызча, этгенди. Къарачачны кесини къатына чакъырыргъа эсине тюшгенде окъуна. Забитхан уста билгенди: кечгюнчюлеге усталыкъларына кёре иш табаргъа кюрешгенликге, Къарачача ана тилден устазлыкъ иш табыллыкъ туююлдо. Жокъду анда малкъар тил, жокъду анда ана тил... ол отоуну алып ючюн а Къарачач НКВД-да юй тюп сыйпаучу болаллыкъды. Забитханны акъылы алайды. Ал кезиуде алайда бир жубана турса, артда уа бир Аллах айтхан болур деп, ол умутдады Забитхан. Къарачачны кесинден а сормагъанды. Айтхан да этмегенди ол акъылын.

Ол ингирде Забитханны хаух фатарына бардыла. Шамшюдюн да «Бирлик» колхозгъа жол тартды. Район арадан бирсагъатлыкъ жолду. Забитхан жолну юйретди. Юйюрюне асыры ашыкъгъандан, Шамшюдюн кетиуде башха мадар излей турмады. Атланып къалды. Жолгъа бир тюзелсе, отну-ёртени да башындан ётдюрген Шамшюдюнне неди бир- сагъатлыкъ жол. Шамшюдюн кеси аллай оюмну биширипди.

Къарачачны бла Забитханны ол кечелери да бизни болмасын: сабийлени тынчайтхандан сора (экиси да аякълашып-башлашып, башлары жастыкъгъа тийгенлей, киштикчикле кибик, хурулдай, къалкъып, терен жукъугъа батхандыла) экиси да – бир анадан, бир атадан туугъан эгечле, жашаугъа къарамлары уа келишмегенле – жашаудан-турмушдан хапаргъа кетдиле. Юйню иелери да аланы бир бирге тансыкълары ангылап, арбазда кече къалыучу сёрюлеринден⁵ кетип, алгъаракъдан окъуна отоуларына жыйылгъандыла. Уста билгендиле юйню иелери: ёз журтларындан кечюрюлгенли бери да бир бирни кёрмеген эгечлени бир бирге айтыр затлары кёп болады. Не да болсун, эгечлеге сёрюню бошатып, кеслери эркин олтурурча онгла къурадыла.

Кече къарынгысы бир да кавказ кечелеге ушамагъан бир тюрлю, Къарачачха къакъсыгъан сют кибик кёрюннген кёкде жулдузла да, тап, Алма-Ата башы кёкде болуучуладан эсе да уу-агъыракъча кёрюндюле.

Жашауну кеси кибик, акъылгъа-ангнга бир тюрлю ырахатлыкъ бермеген. «Хар зат да хар жерде да мен суйгенча болмазлыгъын сынадым ушайды да, не сейири, тап, бир кёкде жулдузла жер-жерледе башхаракъ кёрюннгени жашауну кеси туююлмюдо – бизни

⁵ Жаз къызыулада эшикде къалыучу кётюртме жатма.

тохтамай чалпытып тургъан долайларында кеси суйген жары элтип тургъан жашау кибикди бу кёрюнюш да».

Къарачач Забитханга айтырыкълары бир кесекчикге унутхан этгенча да болду ол сагъышлары бла. Забитхан Къарачачдан сакъ-лагъаны, не сёз, жашаууну юсюнден сорлукъду, жууукъладан хапар сорлукъду. Алай Къарачачны Хасыу ючюн къызгъаны кетмегенди. Жолну узуну аны жүрексинип жилягъаны, къара къош къашчыкъ-лары бирге туюрелип къалгъанча кёрюннгени туурасына бир ненча кере келгенди. Хасыуну жарсыгъаны эсин бийлегенлей, акъылы сабийлерине кетип, ичин къоркъуу алады: быланы жаным сауда кимге берликме? Бир адам да былагъа жан окъуна аурутмазча, была да биреуге сукъланып къарамазча этерге, Аллах, сен себеплик эт.

Ма аллай сагъышлары бла олтурады иги кесекни Къарачач юзбек сёрюню юсюнде. Ол кезиуде Забитхан аш-суу къайгъыдады.

Чын шайник бла чай келтирип, эки чын чёмюшчюк да салды да, юзбек гыржынны къолу бла сындырып, тёртгюл бал туз гыртычыкъла да салды.

– Бусагъат ашым бишеди, бир аууз тийдире турчу. – Забитхан, ол сёлени айтып, кесин тап олтурургъа жарашдыра, Къарачачны бетине кёзю жетди: бир тюрлю жарыкълыкъ, бир тюрлю тансыкълыкъ кёрмеди алада, тап, ашха узалыр халы да жокъду; къарамы кёзкёргеннге кетип, олсагъатда бир зат бла да иши болмагъанча, акъылына бир зат да кирмегенча, тереннге кетипди ангы.

– Ол сабийни алай нек этип къойдун? Нек ашырдынг биреуленлеге? – Къарачачны сорууу хычыуун тиймеди Забитханга. Ол угъай да, алай сорургъа боллугъун эсине да келтирмеген Забитханга ачыу тийди.

– Нек «биреуленле» боладыла ала? Атасыны анасы. Ол биреумю болады? – Забитхан да ачыуун терен бегитди, тышына чыгъармады, тап, бетин да тюрлендирмеди. Къоймагъанлай келтирген эгечине биринчи кюн окъуна къаты сёлеширге жарамазлыгъын билмеген адам туююлдо Забитхан.

– Биреудю! Ана туююлдо ол анга. Атасыны анасыды, аны кесини анасы угъай. Аны менми айтыргъа керекме санга? – Къарачач, ол жаны бла хапарны ичинде къысыдырып турмагъанлай, барын да тохташдырып, кесини жүрегин ол жюкден бош этерге кюреширгин букъдурмады.

Нек?

«Бу кесини жангызындан азат болду кёзюнден ашырып, бу экисини (Саматны бла Халалны дегенлигиди) юсюнде манга да бир аман жол кёргюзтмеги эди. Жангызын ашыргъан бу экисине уа онг кёзден къарармы? Бюгюн ариу айтыргъа кюрешеди, тамбла уа?»...

...Ананы сабийине къоркъууу бир шарт иште мурдорланмай амалы жокъду. Алгъадан айтыргъа тюшюп къалды былайда Къарачач ол къоркъгъанына тюберге аздан къалгъанын: бирде, Халал экинчиге баргъан жылда, ингир алада ишден къайтады да Забитхан,

шай иче, хапаргъа кетедиле. Къарачач да букъдурмайды юч жерде махкемеде юй тюп сыйпап, жетгенни букъусун жутуп да, сабийлени кереклерин толу тапдырала болмам дейме деп, аллай ишеклигин айтады Забитханнга.

– Мени бир айтыргъым барды. Болжалгъа салыргъа жарамазлыкъ жумушду. Хау десенг... – Забитхан хапарны узакъдан башлады. – Кесинг билесе, бизден урушха онсегиз жыллары жетгенлени, бир-бирледе уа – аллай бир да болмагъан, алай сюек саулукълу кёрюннгенлени урушха алып кетдиле. Урушха алыргъа асыры жаш болгъанланы, алай къолларына жугар алаллыкъланы да, «Трудовой фронт» деп, бир зат чыгъардыла да, ары сибирдиле. Энди уа мында жете келген жашланы урушха, аскерге да аллыкъ туююлдюле. Битеу сюрگون халкъладан да алай боллукъ болур. Аны къой да, урушда къанын-жанын аямай сермешип келгенлени бизни кёчюрюню юсюнден оноу чыкъгъынчы окъуна уруш баргъан жерледен артха-артха кетерип, кимни къайры болса жиберип, бек сындыргъандыла. Ойнагъанмы этесе, Ата журту ючюн кесини жашаун харам этерге угъай демегенлей, уруш этгенлени Ата журт кесини оноуу бла бир тюрлю сылтаусуз кетерип къойса. Жаны ичинде болгъаннга, не аз да кшилиги болгъаннга ачыу тиймей амалы жокъду. Аны да билесе.

Забитхан ахыр-ауалда хапарын неге келтирлигин, ол угъай да, Къарачачха керек болмагъан ол хапарланы Забитхан нек айтханын ангыламай, аны бла бирге, сёзюн бёлюрге да болмай, агуман болуп, Забитханны бетине битгенлей тынгылайды. «Ол да, сабийлени аталары, аллай бир тизмеге туюшуп, келип иш къалыр эсе уа» деген акъыл жүрегине туюшуп, ахырында аллай бир зат айтыр ючюнню соза болур бу хапарын деп, тёзюп тынгылайды. Дагъыда алай айтады жүреги Къарачачха: «Сор да къой, ичингенд куюшуп неге тураса да?» Женгеди жүрегини ол буйругъу Къарачачны. Соралды Къарачач:

– Саматланы аталарындан а бир хапар жокъмуду ол сен айланган жерледе?

– Къысха заманда алай болуп къалыргъа да болур. Келип къалыргъа да болур. Болмаз деме.

– Бери окъунамы келир дейсе? – Къарачач шарт бир зат билирге сюеди. Ырхыды, аллын тыяргъа амал болмагъан ырхы Къарачачны ол сакълау назийрасы. Ол себепден ашыкъдырады ол ырхы аны бир зат билирге.

– Аны уа билмейме. Бери Хасавьюртдан кёчюрюлген юйюрню таматасы Алийланы Герихан келди, майна. Бизден а бир къарасуучуну⁶ айтханларына кёре, Хайырладан кеси да, сени элингден – тытырташчы, Андижаннга⁷ ийгендиле, военкоматха. Былайдан бир

⁶ Къыргызны къыбыла жанында аллай район ара барды, Ош областъха кирген. Ары да кёп таулу туюшгенди.

⁷ Юзбекистанны Къыргыз бла чекде орналган шахары.

экисагъатлыкъ жолду, мешина табылса. Алай, аллайланы да бизден башха этмей, чотха алып, къол салдырып башлайдыла олсагъат. – Забитхан кесини ол билгенчигин Къарачачха ангылата тургъунчу, аны жүреги уа къуруда тилек къайгъыдады: «Игисагъан, кирип келип къалса эди, комендантха кесим окъуна элтир эдим къол салдырыргъа», – деген оюмла къазан асыпдыла. Аны бла бирге, ол келген адамладан бир зат биле эселе деп, сорургъа олсагъат окъуна, къобуп, тебиреп къалыргъа хазырды. Аны барын да айта келгеним, – Забитхан хапарын айтыр оюму таба жууукъ жолгъа бурады.

– Къууанып къалсала уа ала, кимле эселе да, урушдан сау къутулгъанларына. Къырал кеси эркин эте ушайды да. Ысталинни оноуу болмай этилмейди ол да. – Бексолтанны къырал бла, коммунист партия бла жаны бир эди. Аны уста билген Къарачач ишеклиди: Бексолтан аллайланы санына туюше да, кетерге унамай, бу оноу терс оноуду деп, даулашып, кесине бир хата этдирип къояргъа боллукъду. Андан эсе уа Бексолтан ол къууанып къаллыкълагъа къошулуп къалса сюеди Къарачач.

– Былай этейик, – Забитхан ол сёзюн айтыргъа бир тап туюшюрюрге деп тургъаны ангылашынды. Къарачач, сабийлерине жетгенде, жерни жети къатысына дери къарайды, биледи неле бола тургъанларын, неле бла бошаллыкъын. – Мен эшитген хапарлагъа кёре, бизни ишибиз игиге айланыргъа ушамайды – бизни артха къайтарыргъа айтмайдыла, мен ол эшитген хапарладан бир зат ангылай эсем. Бизге бютюнда къатыракъ боллукъду къырал. Эндиге дери айдан бир къол салып тургъан эсек, энди ыйыкъдан бир салынырыкъды. Алыкъа аллай документ жокъду, мен билип, алай иш алайгъа келе тура болур дейме. Алай болса, мени былайдан кетерирге боллукъдула...

– Неги бу айта келгенинг? – Къарачач сакълаялмады аны хапарыны ахырын. – Не къоркъуу чыкъгъанды энди уа? Бери келтирип тёкгенлеринден да аман ишми туудуругъа боллукъдула? Андан аманы уа къайда...

– Айтханым а олду: бусагъатдан Ташкентде Суворов училищеге сабийле ашырыкъдыла. Ма быллай, сенича, менича, къыйналып жашагъанланы сабийлерин.

– Да-а-а? – Къарачач нек эсе да тынгысыз болду.

– Бизге къатыракъ болсала, мени да былайдан кетерселе, артда къураяллыкъ туююлбюз. Бюгюнлюкде уа бизникиледен да алыкъдыла ары, ол училищеге. – Забитхан да, Къарачачны халын билип, узакъдан келтиреди хапарны.

– Да-а-а?

– Халалны иермек ары? – Забитхан, эртте-кече болса да, айтырыкъма да айтырыкъма, не соза турама дегенча, кесгин айтып къойду иги кесекден

– Оу кюнюм, – Къарачач, къолундагъы чын аякъны устолгъа сала, ол Ленин Джолда биринчи ингиринде Забитханны бла кесини орталарында болгъан хапар, бир сур сурат болуп, аллына келип

кьалды да, чимдилген адамча, секирип ёрге турду. – Сени кибиклени уа алмаймыдыла ары? Хасыу мында болса, ых этмей, ийип кьоярыкъ кёреем жазыкъны ары. Алай эсе уа, аны кьайын ананг бла ийгенинг иги окьунады. Быланы санга хаталары бир тырнакъ кьыйыр тенгли бир окьуна жете эсе, была ючюн бир тюрюю кьыйынлыкь сынаи эсенг, былагьа деп аз да, кёп да кьоранч этерге тыше эсе, быланы кери кьой ол этгенлерингден. Бу затны этгенсе былагьа деб'а билмейме. Тап, жюрегинг кьыйнала эсе окьуна да была ючюн, ыразы тьююлме, кьыйнама, кьыйналма. Бу жол айтдынг эсе да, мындан арысында ауузунгдан бу сабийлени сартындан аллай сёз чыгьарсанг, эшитмедим деме: мен санга эгеч тьююл, сен манга да – алай. Сабий заманында кёп кьубултанма, аууз кьабынымы санга кьапдырып. Ол да жибермез сени бу сёзлеринг ючюн...

Ары дери ариулугьун не аз да мутхузландырмай тургьан бети сазлана да, кьан кьайта, ауузу ачылгьанлай тынгылагьан Забитхан айтды, ауузундан, тамагында бир тиреуге тубеген кибик, сёзлени кючден чыгьара:

– Кьойдум. Кьайдан да келди ауузума... Санга тап болсун деп кюрешеме мен. Кьыйналгьанынг кёрюп. Тёрт-беш жерде юй туп букьуну жутуп...

– Жута эсем, мен жутама. – Кьарачач андан арысында ауузуна суу да алмады. Забитхан да, терслигине жолукьгьан адамлай, бир кесек олтургьан кибик этип, иче тургьан чайын да бошамай, тепсиге салып, суху чыгьып кетип кьалды. Аны кетгенин кёрген ёмюрде аны аягьы бу юйге басмаз дерикди.

Тюзюн айтыргьа керекди, Кьарачач да сагьыш этди аны юсюнден, Забитхан кетип, бир кесек суугьандан сора: Забитханны айтханында барды магьана. Бу экисинден бирин ийип кьойсамдамы боллукь эди деп. Ол сагьышланы артдалада да этерикди Кьарачач. Алай, бирин бир кюн кёрмей турлугьу окьуна эсине келсе, кеси кесине, кьалай келди ол сени эсинге дегенча, тырман этеди...

Ма ол кюн - Ленин-Джолда биринчи ингиринде, кьаты-кьаты сёлеше эди эгечине Кьарачач:

– Биреудю... Биреудю... Аны ангыламай эсенг, атынг тиши-рыугьа чыгьып, эрге баргьанынг да, сабий тапханынг да бошдула сени. Халкъны туурасында иш орамына этилген. – Кьарачач, кесин тыялмай, кьаты-кьаты сёлешеди.

– Кьой, Айкъы (Забитхан элде Кьарачача кьубултуп алай айтычуларын энтта иш да унутмагьанды, аны бла бирге ол замандагьы татлылыкь энтта да алай турады дегенни ангылатыр муратда айтды ол кьубултма атын Кьарачачны алайда). Ангамы кьалгьанбыз бюгюн... Бюгече... – Забитхан хапарны жумушатыргьа, Кьарачачны да кьанын бузмазгьа кюрешеди. Не десенг да, Кьарачач таматасыды Забитханны. Кьыз заманында окьуна ол, Кьарачача сормай, бир атлам этмегенди. Кьарачач да аны унутмагьанды. Ол себепден тырманы да таматалыкъ адетиндеди. Азияда да кесини кьатына чакьыргьаны да ол хыйсапдан болгьанын Кьарачач ангылап турады.

Аны себепли ол этген айыплы ишни бир жартысы кесини да боюнуна тышгенин да иги ангылайды Кьарачач. Ма аны ючюн сорады ол былай:

– Уяллыкь тьююлмюсе, атасы келип иш кьалса да? Сен уялмасанг да, алайда тешик болса, жерге кирип кетерикме, сени ол гюняхдан тыялмагьаным терслигими жюгю болуп. Мен кесими санарыкъма терсге. Сен анга ийнан. Тамата эгечи сен эсенг, сени айтханындан чыкъмаучу эгечинги нек тыймадынг ол аман ишден демезми дейсе ол манга? Ы-ы-ы?

Забитхан да терен сагьышха кетипди. Былайды деп айтыргьа не бир сёз, не бир оюм тапмайды. Кертиси, уялгьан да этеди Карачачдан, билдирмезге кюрешеди ансы. «Энди, келтире келип, былайда - жер этеги Азияда, жюрегин кьыйнадым», - деген акьыл аны да кемиреди. Сокуранган да этди, тюзю. Алай, «боллугьу болду. Кьайтарыргьа амал жокь. Тёзгенден сора. Тап, атасы, келген да этип, этген ишими кёрюп, тюз мангылайымдан урлукь эсе да, энди не амал?» Ма ол акьыл таудан да ауур жюк болуп тышгени Забитханны жюрегине.

– Балагьа да ол кёзден кьарайса сен. – Кьарачач Саматны бла Халалны юслеринден айтады. – Не ариу айтыргьа, кьубултургьа, ийнакьларгьа кюреше эсенг да, была сени кесингикинден иги кёрюнюрюк тьююлдюле. Ол себепден бары айтханынг да бошду, ётюрюкдю...

Бу сёзлери бла Кьарачач Забитханны бетин балчыкъгьа сугьуп чыгьаргьанча этди. Забитханга аллай бир ачуу тийди Кьарачачны ол айтханлары. Да, не дерикди? Тюзю Кьарачач. Кесингикинден жууукь болмайды биреунюкю, тап, эгечингден туугьан окьуна болсун. Ол себепден Забитхан жууап этмейди Кьарачача. «Ур, ёлтюр, эт, не эте-рик эсенг да», - дегенча, башын энишге ийгенлей, тынгылап турады...

Экиси да алай эте кетип, танг ылызмысы терезеден кирген ууахтыда кьалкъыдыла.

Алай бла башланды 1946 жылда июнь айны 22-чи кюнонде, аны насыбын кьапхан уруш башланган кюн, Кьыбыла Кьыргьыз-да кьыргьызындан эсе юзбеги кёп Ленин-Джол элде жангы жашауу.

Ишлери – мамукь ёсдюрюю, мамукьдан кьалгьан жер хурт-таклада уа – харбыз, хуан, наша. Жюзюм, алма, балли бостанла, не айтдыраса, тереклери кёгетлерин кётноралмай, алай битипдиле. Алай, суу сугьармасанг, жерден ёрге чёп кьарамагьан бир кьыбыдын жер.

Кьарачача НКВД-ны ыхтырмасында бир отоу бердиле. Ол ыхтырма НКВД-ны ишчилери жашагьан бёлюмюне кёндеден ишленипди. Аны бла ыхтырманы ортасында бир адам ётерча, гитче эшикчик. НКВД-ны адамлары жашагьан бёлюм уллу юккьат юйню бир бёлюмюдю, ортада топуракь буруу салып, арбазлары башха этилгенди ансы. НКВД жанына эшикге чыгьып, айланып ётесе. Неда

НКВД-ны атлары, арбалары, ат орунла, жатмала болгъан уллу арбаз бла айланып ётерге да болады. Ол уллу арбазда къол бла ишленген тёртгюл кёл да барды. Ол кёлчюкню тегерегин акътерек, тал терекле алыпдыла, чачлары суугъа ийилип.

Къарачачны ишге тохтагъандан сора бек алгъа этгени – Бек-солтанны жууукъларын излеп башлады. Аланы асламысы бу райондадыла. Алма-Атада Назир айтханды аны. Забитхан биледи аланы къайсы къайсы колхозда болганын. «Менден эсе бу сабийлеге ата жууукълары бек керекдиле» – ол акъылдады Къарачач. Сабийлени ата жууукъларына жанашдырыргъа сюеди ол. Ары айтдырыргъа амал жокъду ансы, ала кеслери келип окъуна къаллыкъдыла. Къол салыргъа комендатурагъа айдан бир келиучю эдиле да, ол кюнледе да тюбемедиле бир юч айны кёзюнде. Забитхан да ишин этмедиле аны.

Орналыу къайгъысы бир кесек бошалгъанлай а, Къарачач кеси башла-ды излеу ишни.

Халал ушколгъа барды. Самат экинчидеди. Насыпха, ушкол узакъ туююл: сойселе – уллу жол бла барадыла, сойселе уа – суу боюну бла салма жолчукъ да барды.

Тыгырташчыланы бу этек жерлеге элтирге келген мешинагъа суююп минген кюнюнден башлап, Халал бир такъыйкъачыкъны ичинде сабийлигинден, ушкок быргъыдан окъ чартлап чыкъгъанча, чартлап чыгып, къутурган суу сыфатын ёмюрде да тас этмезге ант этип саркъгъан жашау черегине киргенин ённасыны кёзюне бир къарагъанлай окъуна билди. Жашауну ары дерисинден Халалны хапары аз эди бек. Сууну ары жанында жел учурган жанкъоз доппанчыгъы бетли урлугъундан чыкъгъан жерк чырпыланы ичлеринде Хаждаутт бла букъгъумуч ойнаучусундан башха эсинде бир зат къалгъанды деп билмейди. Аны къадары энди абаданланы – анасы Къарачачны, ённасы Къурманкъызны, атасыны эгечи Нафийни – жашаулары бла юзюлмезден байламлы болганын ангылар чекге келип тохтады. Чюйке ойнаучу заманларында оюн бошалгъынчы кетерге суюмеучюсю киби, сабийлигинден чыгып кетериги да келмейди. Турлугъу келеди анда бир кесек, ённасыны жылы къоюнундача. Алай, жашау сормады анга не суюгенин бла къалганын, битеу халкъындан да сормагъанча.

Алыкъа ол ангылагъан да этмегенди жашау кеси окъуна да бек уллу жигитлик излеген дуня болганын. Энди ол кесинден уллуланы ууакъ жумушларына чабаргъа керек, ётмекге жер алып ючюн, кечени узуну анасы ючюн да тюкенни сакълап сюелирге да – алай, Хаждауттну атасы Хаждауттну анасын жолда асырап келгенли бери аны къайгъысын да этиу дегенча, ма алай. Ол, Хаждаутт бир аууз тийгинчи, аллында азыгъына узалмагъанды.

Артда иш да, иги кесек жыл арытхандан сора да, ол адетин къоймагъанды Халал. Хаждаутт ёлгенден сора Халалны журегин болушлукъ керекли адамны излеп окъуна турду. Ол адети ючюн анга киши ыспас этди деп да эшитмегенди, ол угъай да, хыянатлыкъ окъуна сынагъанды кесини жан жылыуун бергенледен. Кюн къыздырып тургъанлай буз ургъан киби. Болсада халал ниет аны къанына, анасыны сютю киби, чыкъмаздан сингген эди.

Къыргъызда Ленин районну ара элинде ушколгъа баргъанда, орусча «суу», «гыржын» дегенча бек алгъа керек болуучу сёзлени окъуна билмей эди. Район арада башха ушкол а жокъ эди. Алай жашау кеси юйретди да биягъы, биринчи классны бошагъынчы окъуна, къалгъанладан алгъаракъ къутулду окъуунда. Классда район арадан арба жол баргъан «Рахманжан» элден келип окъугъан къыргъызлы жашха – Каримов Копайгъа – орус тилге артыкъ алаамат болмагъаны ючюн тырман этгенде устазлары Надежда Ивановна, кесини белгилерин Копайгъа берлиги келип окъуна къалды.

Надежда Ивановна кеси да ангылагъанча кёрюне эди сабийлени къыйналгъанларын тилге юйрениуде, айтса тырманын, бир айтып къояр эди ансы, къуру тырман этип, адамны жунчутуучуладан туююл эди. Иги окъугъанладан башха этмегенди къарыусузуракъланы. Алай, баш эркинлиги бугъоуланып тургъан Халалны иги окъугъанына артыгъыракъ бюсюрегенин а букъдуралмагъанды. Къалгъанлача, халкъы кеси жеринде жашагъанланы сабийлерича болса, ол артыкъ къужур да кёрюнюрюк болмаз эди Надежда Ивановнагъа, Халал къайда кеч ангылагъандан. Аны, Надежда Ивановнаны, журегинде властьха ыразылыгъы да бар эди аны ючюн: туугъан жерлеринден къыстап келтиргенликге, окъургъа къойгъаны бек сейир иши эди къыраллыкъны. Аны да артда ангылагъанды Халал. «Окъургъа эркин этди эсе, сора къырал быланы адам болурларына, совет адамланы санына къошулурларына къайгъырады», – деп бичиучюсю Надежда Ивановна артда кеси да кёп айтханды.

Кавказданды кеси да, Ростов шахардан. Аны ючюнмю болур эди бегирекада къыраллыкъгъа ыразы Надежда Ивановна – къысха къыркъылгъан, алысынча, сарыгъа тартхан чачлы, шимал Россейни акъ-къолан къайынланы ийислерин биргесине алып келген акъ бетли, иничкебел, орта бойлу орусла устаз. Танаис сууну кесича – сабыр, аны бла бирге, адам деберине къатылса уа, къазакъ къанына кирип, нарат от киби чартлаучу. Не да болсун – кавказ къылыкълы.

Аны ючюндамы бегирек эс бура болур эди кавказлы Халалны окъууда жетишимлерине Надежда Ивановна? Ким билсин. Бир-бирледе «Аперим!» деген хычыуун сёзю да айтып, къатына келип, Халалны къолтукъ тюбюне къысса, Халалны эсине да келиучю эди, манга жаны ишми ауруй болур муну деп. Халал ол кезиуде аны терен ангыламагъанды...

Алай аллай кезиучюкде Халалны кёз туурасына вагонда Хаждауттну анасы, аурууу онгсюз этген заманда, кёзлери бла жашын

излеп, эти эрип, сюек болган балан бармагы бла чакырып, аны кёкюрегине кысып, неле эсе да шыбырдаучусу келеди. Башхаланы барларын-жокьларын да билмеучю эди Хаждаутну анасы аллай кезиуюнде, Хаждаутну атасы таба къарап да къоймагъанды. Жашчыгына, Халал бла бирге ёсген сабийине, вагондагыла бири кълмай къарап турганлай, айтады ич сырын, сарынын ана: ол эртте-кюнде абаданлагъа къошулуп къллыгъын, жашау жолун кеси арытыргъын, жашау аны, кызгъан темирнича, салгаларыгъын, ана жокъда ана жылыу табылмазлыгъын, не халал тиширыу да аны къоюнуна кысханлыкъгъа, ёз анасыны жылыууча болмазлыгъын. Ахыргы жырын айта эди жашына ана – кесини ёллюгюне жарсымай, сау къллыкъ, бу ачы дуняны кюйген гыржынын ашарыкъ сабийине жарсып. Аталары болмагъанлагъа, сёз ючюн Халалгъа, угъай, Хаждаут аналары болмагъанлагъа бегирек кысыллыгъын айта эди ана, эринлеринде ёшюн сют татыуу тырнакъ бетли къатып кълган сабийине.

Бирине да кысылалмады Хаждаут. Атасы, Хаждаутну анасын асырап келгенден сора кёп да турмай ауушуп, Хаждаут къуппа-къуру тюзге атылганча болуп кългъандан сора, ол, тешек болуп, кёп да кыйналмай, Халаллада ёледи. Тели ауруудан. Халал кеси, бир айтханбыз, ауруп къутулгъанды ол ауруудан. Ким билсин, анасы сау болса, Хаждаут да къутулур эди эсе уа, башха анала не кюрешиди эселе да, ёз анасы эталлыкъны эталмадыла.

Аны юсюнден да сагъыш этмей туююлдю Халал, ушколну терезесинден тышына – жангидан салынган ушкол бостаннга къарап. Устаз биле эди Халал эсли, акъыллы сабий болгъанын, тамата таулучукълагъа замансыз тенг болуп. Алай билмей эди устаз энди аны акъылында келир заманына этген бар уллу муратларын ырхы талап кетгенин, жашаудан туюнюлю болмагъанлыкъгъа, жашаудан бир тюрлю ахшылыкъ да сакъламагъанын.

Терезеден ары къарап, кёрюп тура эди ол Алма_Ата тийрелеринде Солтан суратлагъан Тытырташ элни сыфатын. Былайы былайды деп айтырча, элни эсине толу келтиралмагъанлыкъгъа, Тазия Дуппур табаладан ургъан хычыуун аяз мудахсынган жыр болуп келгени къулагъына чалына, къарапды терезеден тышына.

«Не келсин неден да, анам устазлыгъын къоюп, ушколда юй туюп сыйпаучу болуп ишлей эсе, окъуп да нетеме, къачан окъуп да, къачан болуша башларыкъма мынга мен, иш былайдан барса, туюгениркиди таза да», - деп аллай сагъышлары, кюзгългъан ургъуйлача, къоймайдыла Халалны. Айхайда, Халал излеген: Бексолтан урушдан къайтса, ол бек уллу къуллукълада ишлерикиди, анасы да, Къарачач, кесини устаз ишине тохтап.

Билмегенди Халал ол кюнде, ана тили сыйырылып, ана тилден устазлагъа этерик ишни жолуна туюе таш туюшуп тургъанын.

«Энди уа барыбыз да Къарачачха таянып кълдыкъ эсе, сора анга юй туюп сыйпау иш буюрулду эсе, бир заманда ол да устаз, атасы да уллу жерде ишлегенлерин кимге къалай ангылатхын?

Бир да къуруй эсе да, азмы-кёпмю окъуйма, окъугъандан ары бир иги окъугъандан артха кълмай окъусам, анамы кёлю кётюрлююр деген акъыл да орналыпды башында: «Бизни окъутургъа кюрешименлей, мамукъ жыяргъа неда жыйылган мамукъну машоклагъа къуяргъа, теплерге барып, юйлерине болуша турган сабийлеча нек иймейди бизни да ишге анабыз?» Ол да соруу эди Халалгъа. Аны жауабы Къарачачны жан теренлигиндеди: айтмагъанды Къарачач сабийлерине Бексолтанны аманатын – урушха кете туруп, амал болуп, окъутмай къойма быланы дегенин. Къайдан биллик эди Бексолтан, ол кетип, аякъ ызлары сууугъунчу, юйюрюн, суууруп алып, къазахстан истеплеге тегеригин кырал? Аны кесин къоруула-тыргъа чакъыргъан кырал.

Къарачач а, кесин халкъны бир адамына санап, тарыкъмай, ёкюнмей, къадарына бой салып, не амал да этип, сабийлени сакъларгъа, аланы окъутургъа къаст этгенди. Дагъыда сейир эте эди Къарачач бу кыралны ишине: тилин, динин да сыйырып, туугъан ташындан да кыстап, халкълыкъ чотдан чыгъарыргъа оноу этген кырал таулучукъланы анда жашагъанла бла теппе-тенг окъутхан этеди. Къарачачны ичин билирге сюйген ангъларыкъ эди: бир да къуруурса да, сабийлени окъутургъа къойгъаны ючюн кыралны сынатхан кыйынлыкъларын да кечерге хазырлыкъ бар эди Къарачачны жүрегинде. Устаз эди Къарачач.

Аны бла бирге Къарачачны, Халал ангылагъандан, Халалны да, Саматны да, окъутуп, терен билим алдырып, уллу адамла этерге мураты барды.

Сабийи бла байламлы этген ахшы умутларын анала ёлюп кетселе къоядыла.

Бир заманда Халалны кёзюне терек бахчаны бла ушколну ортасында майданчыкъ, тюз да терезе миялача, сыйдам кёрюнюп кълды; кёзлери чарс кёре, арлакъда балли, алма терекле, майданчыкъ да къошулуп, бир тюрлю ырпыс бетли тугул болуп кълды. Кампилле кибик, мюйюш-мюйюш сизилген этеклерин бийигине, садакъ окълай, тюз ёсген акътерек чукуйлагъа илиндире барган булутла да акъ кванатлы жыйынлача болдула. Къулагъына анасы кече орталарында айтыучу макъам – жыр макъаммы, жияу сарынмы – чалынды, чырмашды, мамукъ тизгинледе ёсюучю кёк чырмауукъла аякъларына чырмашыучуларыча.

– Не сагъышлыса, айтханларымы да эшитмегенлей, Халалчик? – деди Надежда Ивановна, акъырынчыкъ келип, элгендирмейим дегенча, жумушакъ къл аязы бла Халалны аркъасын, анасы тикген басма ёрге жаныны жамаучугъун да букъдура, шошчукъ сылап.

Халал сескенди. Секирип, ёрге туруп: «Кечгинлик беригиз, Надежда Ивановна!» деди да, классда анга аралып тохтаган тенглерини бетлерине къараялмай, устазыны бетине, жыякълары да тюртюлей кызара, къарап, эрлай къарамын жерге бошлады.

– Арыган болурса. Къайгъырмаз. Бар да, бир кесекчик хауада айланып кел да, былайда айтылгъанны артда санга жан-

гыдан кьайтарырма, – деди, кёлню толгьаны сёзюн абындыра, жумушакь, кьалтырауукь ауаз бла Надежда Ивановна.

– Бир хатам жокьду, Надежда Ивановна, нийисе да ол тереклеге кьарап, эсим алагьа кетип, сагьышла тумалап кьойдула ансы... – Халал ол сёзлерин кьарамын партадан ёрге айырмагьанлай айтды.

– Охо сора, олтур да, тынгыла, дерс да бусагьат бошалады, – деп, Надежда Ивановна ариу санларын Халалны аллындан алып кетди. Аны кетип барыуунда да бар эди уллу адамлыкь ышан. Халал алай ангылайды устазын.

Табийгьатны кеси тюрлене баргьаныча, адамны кьудурети да тюрлене болур. Адам да табийгьатны бир учхунуду. Ол себепден Халал да, кюн тюрленгенча, кьысха заманчыкьгьа тюрленип кьаллыкь тьойюлдо, алыкьа тюрленир, жашауну теренирек ангылар заманы жетмегенди...

Ол кюн, Халал да, бирси бири да сунмай тургьанлай, табийгьат ол жанларында этмеучю кьылыгьын этди: 4-чю майны кечесинде, 3-чю майны кюндюзюнден башлап, бир да тохтамагьанлай, жауун кьуюп туруп, 4-чю майны танг аласына, анда жашагьанланы – ол жерлиени, кёчгончюлени да - сейирге кьалдыра, ынна кьуш тёшегини ичин тышына буруп, кёкде Жерни юсюне кьакьгьан этгенча, жабалакь жауду. Кьалын жабалакь. Тьок алышдыргьанларында тауукьланы тьоклери бир болады, тьоз ма аллай – уллу-уллу учхунла болуп. Жерге акьырынчыкь тьошедиле жабалакьла. Жол жанларында, сугьарьучу илипин суулада кёленке бола сюелген бийик акьтереклеге кьарасанг, жангы жьлда болуучусундан башха тьойюл эди. Тьош ууахтылагьа уа, кюн, болгьанны эритип, жолланы кьыйырларын-жанларын ырхылагьа алдырып, жол жанлары бла созулгьан канаучкьланы ызларын тыкь толтуруп, сюрдю кьарны сууун. Кюн жукьтиредди. Жьлытхан хазна этмейди. Экинчи кюн а танг кюн бла атды.

Халалны келир заманлада неле сакьлайдыла, неден умут этерге боллукьду, неден а – угьай: аланы барын да ол жьл санында окьуна билип кьалыргьа сюеди Халал. Алай излегенинги жашау сен сьойген заманда аллынга келтирип кьоюучу болса не хата. Аны ачыгьындан эсе жашырыны кёп болгьанын башындан окьуна ангылап кьойса, - насыбы. Болмаса уа, аякь бармакьларын ташха уруп кьанатхандан сора билирге тьошерикди анга жолда ташла да болургьа боллукьларын.

Анасына болушуп теркирек башларгьа сюеди Халал. Окьугьан тынч этгенликге, алгьа орус тилден бир кесек кьыйналгьанлыкьгьа, анга да тьозелип, дерсле аны таза тин тарьулары болуп кьалгьанда да, ол анасыны кьыйналгьанын бир кюн да унутмайды. Ол а, Кьарачач: бир – иги окьусанг, аякь мешина аллыкьма деп, бир а – иги окьусанг, кьочок аллыкьма деп, ол аллыкь «саугьаларын», бьыйлыны бир боша да, андан сора дей, ушколну тауусдургьунчу, не бек кьыйналгьан кюнюн да туурагьа чьгьармай, ушколну алай тауусдургьан эди.

Ушколгьа ашыра туруп неда ушколдан келирлеринде, алларына чьгьып кьарап туруп, бир бири ызындан келгенлерин кёрсе, аланы экиси бла байламлы кьалала ишлей эди, шахарла кьурай эди, кеси жетмесе да ол кюнлеге, Кавказны была жангьыртырла, кеси да сау кьалса уа, ала жетгенден сора жашаугьа кьутулурма деп жашайды Кьарачач да.

Уллусу Саматха алай тьойюлдо Кьарачач: ол ауур акьыллы, юй тутуругьу болуп кьалгьанды эртте-кюнде; окьууу десенг, – тынгылы, айырмалы болмаса да, – терен, кьылыгьы десенг, – сабыр; кьуйгенин-бишгенин да ичинде кечиндирген; бетинде жашау ауурлугьу кесини суратын ишлеп кьойгьан, ол да, анга бойсунуп, амал излерге кьорешген бир жан. Халал а – не: чёрчек, хьпыяр, женгил, ичиндеги – тышында. Алай, ол да тьойюлдо тели ауузачыкь: анасыны жашау тирнеклиги, адыргьылыгьы аны да бет орамындан бир да ктмейди.

Халалны акьылына сьыйнамагьан бир зат бар эди: мында жашагьан кьыргьызылыла, юзбеклиле, оруслула, татарлыла бла бирге бир ушколда окьургьа кьоя эселе мени, сора кесим сьойген жары былача эркин айланмагьа да нек кьоя болмазла миличала? Кесим сьойген жары барыргьа?.. Сейир тьойюлмюдю ол! Надежда Ивановна Халалны бетинден ауурлукь, терен сагьышлыкь нек кете болмазла деп, сейир этеди хар заманда. Ышарьугьа жер болмай кьалады муну бетинде. Нек болур сабийлигинден окьуна алай? Аллай кёрюм бла ёссе, уллу болгьандан сора да бетинден ол сагьышлыкь, ауурлукь кетмегенлей, тышындан кьарагьаннга Халал не эсе да бир затха ачыуланьп тургьанча кёрюнюп турлукьду. Ол ауурлукь аны бетине битип кьаллыкьды, мухур болуп. Надежда Ивановна биле эди халкьны мудах нек болгьанын. Алай сабий сабийге не жетеди бусагьатда? Керегин тапдыралмай эсе да, кем этмегье уа кьорешеди анасы. Кеси эсе, алыкьа халкьны башына тьошген палахны ангылагьаны жокь.

Аны уа бир да айтма. Кьыйынлыкь адамны уллулугьун, гитчелигин айьртлай турмайды. Сындырырдан бир болса, жел жауун жетгенлей, болгьанны шьылдым этип кьояды. Абаданланы бет болумлары, сурат болуп, кичилерине кёчюб' а кьала болурму? Аны юсюнден да сагьыш этеди бир-бирде устаз Надежда Ивановна, Халалны фахмулу сабий болгьанына, айтханын терк окьуна, эки кере кьайартмай, алып кьойгьанына хар кюн сайын да шагьат бола. Жол берилсе, сёзсюз, бу сабий кьыралгьа бек жарагьан адам боллукьду. Берилсе жол.

Халал а лётчик болургьа сьое эди. Айырыпланланы кёкде учхан тауушларына, анасыны макьамынача, кьулакь салып туруп эди не заманда да. Аны учургьан да адам болгьанына кьууанып, кеси да кёкге учуна... Кьайдан биллик эди Халал ол заманда урушну бек кьыйын жерлеринде кьан тёгюп, жигит сермешледе, кеслерин, жаралы кьушла мыллыкьларын терен бугьейлеге атханлай, урушну кьан кьазауатына атып, дагьыда, насыплары тутуп, геч-

лерини, юй бийчелерини жилимаз кюнлери болуп, сау кьалгъан жашларыбызны, уруш баргъан жерледен, эндиге дери кеслерин аймагъанлагъа ышанмай, артха-артха чыгъарып, уруш баргъан жерледен кенгиреклеге ашыргъанларын? Ала да кёчгюнчюлюкден кем болмагъан сыныкълыкны сынап, ёкюне тургъанларын, кеслерин уруп къояргъа окъуна жетгенлерин?

Халал бла бир классда кысыккёз, толууурт, кыргызлыла да, кёккёз, сарышин, къатангы орусула да, бег орамлары кыргызлылагъа тартхан, алай табакъбетирек кёрюннген татарлыла да, кыргызлыладан эсе назигирек сюекли, алай ачыкъ бетлирек, къарачач юзбеклиле да окъуй эдиле. Аланы хар бирини бар эди бир уллу мураты. Окъууларында чып болмаса, ала ол муратларына жетмей къаллыкъ туююл эдиле – жокъ эди алагъа бир тыйгыч. Суюселе, ара шахарлары – Фрунзеде, суюселе, кыралны ара шахары – Москвада окъуна окъурукъдула. Суюселе – аскер окъууда, суюселе – лётчик окъууда. Халалны уа, не иги окъуса да, суюген жерине барып окъур амалы жокъ. Бек болса, областны ара шахары Джалал-Абадда педагогика институтда неда эл мюлк техникумда окъуялыкъды. Ары да комендант элтип, андагы комендантха берип, алай. Халалны таматасы Самат этген эди артда алай – жети классны бошагъандан сора Джалал-Абадда эл мюлк техникумгъа кирген эди окъургъа. Мал дохтургъа.

Халалны уа андан уллуракъ эди мураты, алай аны толоруна ийнанмай эди. Терслик асыры туура эди – кеси жеринде устаз болуп тургъаннга иш табылмады эсе, ол юй туюп сыйпаучу болду эсе, къалгъанлагъа уа андан игими боллукъдула кырал комендантла?

Халалны, тамата таулуаны да адам акъылына сыйынмагъан зараутлыкъланы сагышлары кыймайдыла тынч жашаргъа. Халал кеси ангылагъандан, аны туююмчек болуп къалгъан ол сагышларын сёгюп, тынгылы ангылатырыкъ, тюз жолгъа саллыкъ жаланда Надежда Ивановнады. Ростовчу оруслу устаз.

Биргесине окъугъанладан ма ол башхалыкъ – эркинлик да кесилип, кысхартылып берилгени – къарата эди Халалны дайым терезеден ары – булутла этеклерин илиндирген акътереклени башларына, тегерегине топуракъ буруу этилген иели терек бахчалагъа, алада, тиллери бюлдюргю этгенча, бир тюрлю макъам бла жырлагъан булбуллагъа.

Аны ючюн а дерсине уллу кёллю туююлду. Бир затына жарамаса да, онунчу классны тауусургъа керегин анасы тохтамай айтханлай турады. Анасыны жюрегин а кыйнарыкъ туююлду Халал. Бир тюрлю бир хыпьярлыгъын эслеп, аны жаратмагъан болса: «Атанг былайда болса, алай этмезенг сен», - деп аузун тыйып къояды Къарачач. Ол байтамал сууутуучу эди сиркиу кылыкъларын Халалны алай бла.

Алай сюргюн кыйынлыгъы да, атасыз сууалы да, сабийлени (Халалны бла Саматны) апчытмаз ючюн Къарачачны тырнакълап кюрешген амалсызлыгъы да бирден болуп, Халалны жашаугъа юй-

ретедиле. Ол а – чыдамлыкъ, кесин малтатмау, терсликге къажая сюелиу, ётюрюкге жакъчы болмау, басынчакълатмау, душманынга аркъангы бурмау дегенча, аллай ышанланы кесинде бегитиу демекликди. Ол жорукъланы кыйсы бирине да къоркъуу туюшген кезиуде жумдурукъла да керек боладыла: туюген да этесе, туююлген да этесе. Аллай кезиуде тыйгучуду Халалны Къарачач, аскерде жоюлгъан атасыны атын айтып. Ичинден а Халалны кеси ючюн этгенди кыйгы: бир таша жерде тутуп, ёлтюрюп кыймасынла деп, – сюргюн сабийге кюл кётюргенни излеп ким кюреширекди?..

Эртте ангылагъанды Халал аны. Болсада, дертчи болмазгъа Хончаланы Солтан юйретгенден чыкъмайды: туююшдю, хорлады, хорланды эсе да, экинчи кюн кесин сууутургъа, кишини да жауламазгъа юйретеди кесин.

Кёзлерин жерге къаратып, туююлюу къапха уа кирлик туююлду Халал. Тап, кёлюнде аллай кууум бишсе да, аны бир кишиге да сездирирге жарарыкъ туююлду, Алма-Атагъа келген Солтан айтханды аны да.

Сабий а айтылгъанны бла кёзю кёргенни терк алады.

Жангы жеринде да, Алма-Ата тийрелеринден башха болмай, отун тапхан кыйын эди. Таула, Кавказдача, бийикле, къонгур къаялыла болмагъанлыкъгъа, узакълада акъбаш таула, бери жуугъуракъларында, кыргызлылагъа таулача кёрюннген узун сыртлыкъла, тую ёркечле киби, тёшле-тебеле кёрюнедиле. Андагыла адырла дейдиле алагъа. Аланы бир-бир бетлеринде, юлкюледен уллу болмаз дерча, агъач кёрюнеди ансы, отун этерча, уллу агъач жокъду. Таулагъа теренирек кирсенг, бар эди эсе да, Къарачач кёрмеди. Кёрген, билген этсе да, Къарачач кеси жангыз ары барып, отун эталлыкъ туююлду. Сабийле да отуннга иерча болмагъандыла алыкъа. Артдалада билген да, кёрген да этгенди Къарачач: анда да бардыла къаялы туала, бийик ауушла, къарлары ёмюрге да кетмеген жютю чукуйла. Кеслерин да фисташка – чум маталлы болуп, тырнакъ сюекча, къаты тышчыкълары бла, ала да жетген заманларында къабукъларындан айырылып, компук жанларында эки жарылып битген чертлеуюк – котурла кылын басып.

Ол заманлада элледен узакъ кетерге да къоркъуу эди – таула теренлеринде колхоз къуралгъан заманладан бери къачып, бугъуп айланганлагъа урушдан къачханла да къошулуп, бандала айланган заманла. Кече-кече колхоз къошлагъа, фермалагъа чабып, ала кёп халеклик да саладыла ортакълык мюлкге. Артда, кыраллыкъ уруш кыйгыладан, халкъланы жерлеринден кыстау кыйгыладан да бир кесек бошуракъ болгъандан сора, энчи отрядла къурап, аланы тутуу, кыыруу башланады.

Къарачач жашагъан районда аллай отрядладан бирини тама-

тасы Вая болуп келген эди. Къайдан келген эди эсе да, бизни элибизден къыстаугъа да къатышхан. Солдатлыкъ борчу болмаса, аллай огъуруз ишге ёлюпдамы къатышырыкъ эди, мурдарлыкъдан башха болмагъан ол ишге къатышмаз ючюн не да этерик оруслу улан. Къарачачланы кёчюре туруп, солдатдан Къарачачны баш иесини шинелин сыйыргъан ол кюн къолуна тюшген шинель журун да Къарачачны биргесинеди.

Ваяны бир кёргенлей окъуна таныды Къарачач. Ол да, Вая, – алай...

Не да болсун, мында жюрюгени салам от эди. Кюзде, мамукъ жыйылып бошалгъандан сора, аны сапларын оруп, гысты-гысты этип, къышха хазырлайлгъанла да бардыла сюрюн таулуладан. Къарачачха аллай болушлукъла – Самат бла Халалды да, аланы ушколларындан тыймаз ючюн, ол ишге жекмейди Къарачач. Кеси барады къамиш оругъа. Бир келтиргени бир от этерге жетеди.

Бюгюн да «отуннга» барып кюнюдю. Къамиш оругъа.

Сабийле ушколларына кетгенден сора барлыкъды. Этиую алайды.

Жазда мамукъну сугъарыгъа къол бла ишленген илипинлени – къыргъызча алагъа арыкъла дейдиле – жагъалары къамиш къатыш къауура болуп къала эди къышха. Жазгъа алайлай къалса, мамукъ сугъарыгъа сууну иер кезиуледе, элни жыйын-жыйын чыгъарып, къыргъыз гетменелени да къолларына тутдуруп, къышдан кётюрем болуп къутулгъан адамлагъа тазалагадыла арыкъны. Бизникиле анга илипин да дейдиле, канау деп да айтадыла.

Бир-бирледе уа юйлери ол канау тийреледе орналгъанлагъа колхоз бригадирле, юлешип, хар юйюрню бахчасыны кенглиги тенгли бир канауну тазалап чыгъаргъа буюрады. Абаданла бар эселе – абаданла, ала жокъ эселе – сабийле. Бригадирге башха туююдю – бармыды къолуна гетмен алаллыкъ абадан адам огъесе жокъмуду – белгиленген болжалгъа арыкъдан санга жетген юлюшю тазаланып болургъа керекди.

Ол жаз башында этилген ишди.

Къышда уа эллиле канауну жагъаларын басхан къауураны отуннга оруп чыгъадыла. Къарачач да тюзелгенди анга.

Кеси юзбекли, баш иеси къыргъызлы – милицагъа къоншуда жашагъан аллай бир къатын бла танышханды Къарачач. Мехрин эди аты. Сабийле, Самат бла Халал, анга Мехрин-апа дегендиле, Мехрин-ана дегенча.

Къарачачны ол юйретген эди салам отлукъ мажарыгъа. Мамукъ ёсюмлени да хазырлаучу эдиле тиширыула къышха. Алай бу кюз аны да мажаралмагъанды Къарачач.

Биринчи къышында Мехрин кесине отлукъ керек болмаса да (баш иеси Саманчы отлукъ керекли этмей эди юйюрню), Къарачачха нёгерге барып турду къауура оругъа. Оракъ да ол бергенди Къарачачха. Ол а – ауузлары да хырланган жангы ай маталлы оракъла угъай, чалгъы къыйыргъа темир сап ишленип, алай

бир тюрлю оракъ. Оругъа тынч эди, тюзю. Не къаты къауураны да бир силдемге байтамал юздюрген. Оргъанын гысты-гысты этип къысаргъа да Мехрин юйретди Къарачачны. «Гысты-гысты этип жыйышдырсанг, къышха къаллай бир жетеригин да билликсе, тергерге алай тап болады», – деп юйретгенди Мехрин.

Нёгерликге табыла, келтирирге да болуша, Мехрин эгечини къатына кёчюп келгенин да унутдургъанды Къарачачха – аллай бир кирип къалгъан эди Мехрин Къарачачны къадарына.

Къырал власть жанына тийген адамны жюрегин властсыз адам жылытды.

Бу жол нёгерге Мехрин табылмады – къайры эсе да кетипди. Охо да, узакъ бармам, жолну билеме, жерни таныйма деп, кеси кесине таукел этип, Саматны ушколгъа ашырып, Къарачач къауура отун этерге тебиреди. Ушколгъа тюшден ингирге барлыкъ Халал тебирегинчи къайтыр умутдады.

Къазахстандан бери атлана туруп, сабийлени артда керек болургъа боллукъ эски-бюсюлени бирге жыйып къысым этген эски тёшек тыш былайда да жарап къалды; мылыны бу да биразгъа тыяр эсе уа деп, Къарачач кеси тикген уюкъланы тышларыннан аны эки жыртып чулгъады. Артыкъ терен туююл эди, алай къар эрирге сакъ эди Къыргъызны бу тарафларынды.

Алай бла элни огъары жанына жолгъа туураракъ ёзеннге барды. Арлакъны жазда мамукъ сугъарыгъа керек боллукъ илипин барады. Сууу жокъду. Мамукъну сугъарып заманлада уллу илипинден иерикдиле бери суу. Аны къауурасы орулупду. Берлакълары уа, батыууракъ ёзен талала, жаз башы сел жауунлада жипиленип, къарап-къарагъынчы къамиш бапсып къоюучу айырыкамчыкъладыла. Къышда башлары къабурчакъланып, ауған къамишле да къаты жылмы болуп къалады. Аллай айырыкамчыкълада оругъа да тынч къамишни, тегерек-баш да ачыкъ, ким биледи жан-жаныуар, аман адам иш тюбеп къалса да. Ол оюмла арсарлыкъ да туудура, аны бла бирге сабийле сууукъдан да, ашдан къыйналлыкълары кёз юсюнде тохтап, кеси кесине тилек эте барды. Бир- эки кюннге жетер эсе деп, Къарачач иги да уллу гысты этди. Солуй-солуй элтirme деген акъылдады. Ол кезиуге кюнню кёзю жилтиреп, къар суусуна башлагъанды. Ашыкъды кетерге. Терк окъуна кесини ёсюмюне жете кетген къамиш лыппырны ортасы бла ётдюрюп, Мехрин берген жипни туююмчек этип тартды да, жерге чёгелеп, аркъасын ол къамиш жюкге берип, алгъа бла артха силкине кетип, алгъа тобукъларына туруп, андан сора, бир къолун мырдыгъа салып, кеси кесине болушуп, аягъы юсюне болду.

Тюз алайда окъуна сокъуранган эди жюкню ауур этгенине. Эки кере къайтхан тынч эди, артдан келди ол эсине ансы. Аркъасына алгъан жюкню артха атаргъа болмай, не болсам да, жетдирир эсем а деп, жол тартыргъа таукел болду. Бир балас кирик этер эсенг да, терек да къайдан тапхын мында, къышда тартып барыргъа да боллукъ эди. Ол оюмла бла кеси кесин булжута, ауур жюкню

басханы кесин бютюн бек билдире, ол да энтта бир эки атлам, энтта бир атлам деп, кеси кесине алай эте, уллу жолгъа жууукълаша келеди. Уллу жолгъа бир чыкъса уа, андан ары, тартып болса да, элталлыкды. Бир адам айланган иш болса уа – андан иги. Къарамай озуп кетмез эсе. Ол сагъыш башына келгенлей тобагъа къайтды: мурабадан – суугъа къараучуладан – адам тюбеп къалса уа, аурунг...

Ёзен жели кюнню жилтиреген татыуун да юфгюрюп алып кегеди. Къолларына сууукъ къатылып башлагъанды. Ол ауур жюкню да кётюрюп, жылынырча теркирек да къалай атлагъын? Аякълары сезип башлагъандыла сууукъну. Суу ётген болур деп ишекли болду Къарачач. Да болсун дейди кеси кесине, артха къайтыу неда къамиш отлукъну жолда къоюп кетиу жокъ. Ёлюу не къалыу: элтирге керекди.

Бир кесекден тохтап, бир къолун бошлады да, сыргъаныны тюбюне сугъуп жылытырыкъ болду. Бирин жылытса, экинчисин да алай этерикди. Алай ол амал да болушмады. Бир къолу жылыннгынчы, экинчисини жылыуу кетип, биягъы сууукъ чимдий башлайды. Жюкню къалай салгъын жерге – артда аны кётюраллыкъ кюч къайда? Муну юйге жетдирип, гитчени ушколгъа ашырып, кеси уа промкомбинатха ишге барыргъа керекди.

Къарачачны ол экинчи ишиди. НКВД-ны юй тюп сыйпаучусу да, ол ишин сагъат тёрде башлайды да этип, сагъат сегизни жарымларында бошайды. Тюшден ингирге уа промкомбинатха барлыкды уюкълукъла ийлерге.

Ол къайгъылары аркъасындагъы жюгю ауурдан-ауур кёрюне баргъанын да унутдурдула бир кезиучюкге. Бармакълары сыгын болгъандыла. Жипни да туталмайдыла. Суукъ аякъларына да ёте башлагъанды. Аны сезгенлей окъуна, не аз да тохтаргъа жарамзлыгъын терен ангылады Къарачач. Ол мурккуланы эте тургъунчу, аркъасында жюк энишгерек кетди. Жюкню, силкинип, ёргерек этип, атлашын, къыйналып, бир алды. «Я Аллах, кючюнг уллуду, Сен болуш! Я Аллах, кючюнг чексизди, ол сабийлени хатерлерин эт да, атадан ёксюзле эселе, анадан да ёксюзле этме!» - деп, тилек эте, алгъа, юйю таба бир къарап, атларгъа кезинди. Алай, атлашы къыйын болгъанды: къоргъашинле къуюлгъан кирик, аякълары ауурландыла, бармакълары гыжы къатып къалгъанча кёрюндюле, жерден ёрге айырыргъа амал таркъая барады, чарсха айланган суу кирик. Алай, тюп эринин да къабып, сыгъынып, алгъа бир атлам этди. Эки... Юч... Тёрт... Беш... «Аха, энди бир кесекчик солуюм да, дагъыда беш атламгъа жетер кюч къайтыр эсе уа», – ол акъылда тохтап, энишге ийилгенлей, бир кесек турду да: «Ля иллаха иль Аллах, ля илляха иль Аллах! Мухаммат расулуллах! Ля илляха иль Аллах, ля иллаха иль Аллах! Мухаммат расулуллах!» деп, ийман-шахадатны келтирип, бир ненча кере къайтарып, ызы бла, эки къол аязын да тобукъларына тиреп, сюелгенича сюелгенлей, Алхамны да айтды: «Агъузу билляхий мина шайтан ирражим. Бисмилляхий иррахман

иррахим. Алхамдюлюляхий раббий гъаламин, иррахман иррахим. Маликияумиддин. Якка нагъбуду, якка настахийин. Ихдина сирраталь мустакъыйим. Сирраталь лязина ангъамта гъалейхи, гъайыр махдуби аллейхи аллааддалллин. Амин!» - деп, ёге анасы юйретген халда тикирал айтды. Къолларын къалкъа тутаргъа уа къайда онг. Андан сора атлап башларгъа таукел болду. Алгъа НКВД таба, башын кётюрюп, бир къарады. «Алайгъа бир жетсем а, ыхтырма арбазгъа кийирирге дежурнала да болушурла», - деген акъылда. Ол акъылы эди алайчыкъда атларгъа таукел этдирген.

Узакъда бир къара тамгъача кёрюнеди эл аягъы. Берлакъда сюелген жербаш юч юй а хасавьюртчу чеченлиле – Алийланыдыла. Къарындашла. Башындан башлап, тёртюнчю юйдю НКВД-ны мекемы.

Андан сора да элден бери айырылып, Къарачач таба келген бир къарелдини алас-булас эследи. Кёзю къарангы этгенча кёрюне, ичине бир жылы суу къуюлгъанча бола.

Ол къарелдиними эследи Къарачач: чинг алгъа ичин къоркъуу алды, аны бла бирге – бир ышаным да тууду жюрегинде: таныш адам болуп къалса уа себепликге? Кюреше кетип, эки атлам этди. Анда сора аягъын жерден ёрге алалмады. «Ёле ушайма да», – деди ол кеси кесине. Атасы айтып эшитгенди: адам сууукъдан къабышырыкъ болса, ол жылынганча болады, сора жукъусу къысады деп. Да биз болуп чанчылды жюрегине ол къайгъы. Тюз ол кезиучюкде битеу жашауу да, юйде аны аллына къарап къалгъан Халалны, бу заманында табылмаса, жилярыгъы да, битеу къыйынлы жашауундан айыры юлюш болуп, кёзюне келип къалдыла. «Кесини сабийин ашырып ийгеннге меникиле неге керекдиле? – деди дагъыда кеси кесине, эгечин эсерип. – Ёлеме да ёлеме, адам эсе ол кёрюннген къарелди, бёрюлеге аш этмез эсе уа?» - деп, бир акъыл урду башына, кёзлери да къарангы эте. Андан бир ыйыкъ алгъа Меретхан деп холамлы къатынны алайлада, бусагъатчыкъда Къарачач болгъан жерде, бёрюле жыртыханы эсин аздырыргъа жетдирди. Ол да къамиш оруп келе болгъанды. Олсагъат аны бёрюле жыртырыкъча, хырылдап, жете келгенча кёрюнюп, Къарачач алгъа тебинди. Алгъа жыгъылып бара, ой Къарачач боорум⁸ деген бир ауазны эшитди.

Ол къарелди Мехрин болгъанды, насыбына. Ол Къарачачны сора келе-келе туруучу адетинде Мехрин, уллу чын аякъ бла маш биямукъ да алып, бу жол да ыхтырмагъа келип къалды. Хырлы жан жаулукълукъдан Къарачач кеси тикген хуржуннга Халал, къадалып, китапчыкъларын жыя тургъан заман.

– Къайда апанг?⁹ – Мехрин сорады жашха.

Алыкъа къыргъыз тилни иги ангыларча болмагъан Халал жаланда «Къамиш. Отун» деген сёзлени айтып, печни ауузун кёргюзтдю.

⁸ Оу кюнном, оу жаным, дегенча (къыргъыз.)

⁹ ананг къайдады (къыргъыз.)

– Ой-бо-ой,¹⁰ – деп, Мехрин, этегине жингк тюшгенча, чартлап эшикге чыгып, Къарачач къамиш оруучу жерге атылды. Уллу жол бла Джалал-Абадха баргъан жанына бир кычырым тенгли бир бараса да, сора сол жанына Советский деген орус эл таба бурулмадан ары, мадул тюзге тюбейсе. Мехрин жатма юсюне келтирген чын аягъын жатма юсюне салды да, Халалгъа: «Мындан бир аууз тие бар ушколунга», - деди.

Ол да ары бир-эки аглагъанлай, огъарыракъда уллу жолгъа чыгъа келген бир къарелдини кёрдю. «Къарачачды ол» деген акъыл окъ тийгенлей этди Мехринни.

Ол алайгъа, узакъдан къарелди тамгъа кёрюннген жерге жетгенде, Къарачач бауур тебен жыгъылып, къамиш жүгю да юсюнден басып тургъанына тюбеп къалды. Къоркъгъанына тюбеген болуп.

Мехрин къарангы адам эди. Окъуугъа зат илешмеген. Ол заманда олму эди къайгъы Къыргъызда? Алай, адамлыкъ сезими бла, жүрек назийрасы бла терен ангылап бу болунган терсликни, бетин кёкге тутуп, эки къолун да, таулу эр кишиле дуада тутханча, къалкъа тутду да, къаргъыш этди: «Былары быллай кюннге таяндыргъан ким эсенг да, арт кюнюнге таянып къал. Аллах, сенден тилейме, эт аланы алай!»

Алайда къамиш кысымны ары аударуп, Къарачачны бери тартды. Жаны ичинде, эси уа кетип.

«Энди уа не амал? Юйюне къалай жетдирсин муну адам? Жетдирсенг да, окъууудан келип, сакълап тургъан Саматха къалай элтириксе муну, сабийни эси ауарыкъды. Кеси юйюме окъуна элтейим».

Алай этди Мехрин.

Кюреше кетип, кётюрюп кётюралгъан да этмей, адам иш чыкъмазмы бу къурурукъ кюн быллайгъа деп, шашхын кёзлери бла тегерегин-башын да къармап, кишини кёрмегенден сора, Къарачачны къамиш кысымны тюбюнден тартып бери чыгъарып, сыртына айландырып, эки къолтукъ тюбюнден тутуп, тарта кетип, ол къамиш кысымны юсюне салды да, баласныча тартып, юйлерине жетдирди. Жолну узуну, ол а бек узун кёрюннген эди Мехринге, заман да, окъ кирик, учуп баргъанча. Тюбюне табылынган жылы кийим, быстырла салып, юй тюбюнде жатдырды да, отоу ортасында жерге, уруча, тёртгюл къазылып ишленген от жагъада – сандалда – от этди. Чай къайнатды. Аякъларына чулгъагъан эскилени тешди да, къар бла къызыл шишлик этгинчи ышыды. Бетин да алай этди. Къарачач ма ол кезиучюкде уянды.

Таныды Мехринни. Ёрге къобаргъа кюрешди, кёз къаплапын ууакъ-ууакъ къагъа. Мехрин мамукъдан этилген жамаулу къаты жастыкны аркъасына салды да, Къарачачны къабыргъагъа таяндырды. Аякъларын от къызыудан арлакъ тюртдю: «Тюбюнге жый, ансы ачыган этерикдиле. Юшютюп къойгъан эсенг да – алайды...» Олсагъат къолуна чын пиала бла тылпыуу бара тургъан чай тут-

¹⁰ оу эшигим (къыргъыз)

дурду. Къол бармакълары Къарачачны туююлдуле. Бирин бирине ышып, ийлеген кирик этип, чай пиаланы кючден алды. Жылы чайны тылпыуу ёмюрде бир кёрмеген затыча кёрюндю: бир лыгъыт этгенлей, ичине жылыуу кирик, пиаланы экиден бирин окъуна уртлап бошагъынчы, терлеген иш да этди.

– Терлегенинг иги болду, – деди Мехрин.

– Жашчыкъ ушколундан къалды бюгюн, – деп, терен ёкюнюп, кючден чыгъарды ауазын Къарачач.

– Ашыргъанма, – деди Мехрин, – жарсыма. Уртла чайынгы. Ансы жашынгы ашыралмай турурча боллукъса. Кесинге сакъ бол. Иш былайдан болса, жазгъа чыгъарыкъ туююлсе. Ма анда боллукъдула сабийле жарлы. Ёксюз.

Къарачач алайда жилип къалды. Кёзюнден чыккъан уллу кёз жашла пиалагъа тамдыла.

Ол кезиучюкде Мехрин, кесинги бошлама дерге ауузун ачханлай, сакъал тюбю къалтырай башлады. Бурунун ууакъ-ууакъ тарта, жилимукъларын кенг женглери бла сюртдю. Кёзлери ау кёре, Къарачача къарады. Ол да – тауушсуз жилий. Чайдан къоратхан эки уртламын кёз жашлары бла къайтарды артха. Пиала биягъыча толуп къалды.

Кесин тыяргъа кюреше, Мехринге да аллай бир къыйынлыкъ сынатханына уялып, чайын, хап-хуп этип, терк-терк уртлап, чын пиаласын къолуна къайтарып:

– Жаным къор болсун, Мехрин, жанымы къалдырдынг сунама... Айымыса, мен къалай-алай болсам да, ол сабийле апчымасынла ансы...

– Алай айтма, – деди Мехрин, – «къалай алай да» болма, сабийлеге се-ни саулугъунг керекди. Олтур. Къымылдама. Маш¹¹ биямукъ эте турама,

ичинге бир зат кетсин жылылай. Бир да айтма, эки да айтма, бир жары барлыкъ туююлсе, ашагъынчы.

– Мен ашагъандан-тойгъандан не? Сабий ачлай кетгенди окъууна. – Къарачач жылыннганы да, чайы да, Мехринни этген адамлыгы да: «Ол сабий ачлай кетгенди», - дегенине къор болуп къалдыла. Мехринни кёлуне тиймеди. Чох кысылып, къутас чачы да кампиллери сагел болгъан жюн жаулугъуну тюбюнден бери тегюлюп, азыкъ къазауаты терлетген мангылайына ау мылы мюйюшюн ун жугъу къол сырты бла артха этди да, бетине да бир кесек тырмансынып къарай кетип, айтды:

– Мен ашатып ашыргъанма жашчыкъны... Жарсыма... Айтама да, кесинге сакъ бол сен, сабийге тап болурун сую эсенг... Аллай бирни билмеген къатын сен да туююлсе. – Ол сёзлени эшитгенлей, кёксюл эринлери къалтырап, Къарачач биягъы жилип къалды...

– Оу, не къор болдум санга. – Кёзлерин сол женгини къур-

¹¹ Маш – пиринч хычыгъа ушаш битген мирзеу. Азия тийреледе ол бек жюрюйдю.

гъагыракъ жерчигин онг къолу бла излеп, кёз жашларын, бурунун да узун тартып сюртдю Къарачач. – Кеси да къусмадан ауруп, бусагъатлада аягъы юсюне бола барады. Алма-Атада тели ауруудан да ауругъанды. Къарыусузду. Окъугъанына кёре азымч болур дейме, бир кесек жезгъоралыгъы барды ансы. – Ол кезиуде Мехрин эки да чын аякъгъа маш биямукъ къуюп, бирин Къарачачны аллына салды да:

– Муну таусмай, былайдан, дып деп, бир атлам этерик туюлюсе. Ашыкъгъан этме. Промкомбинатда директоругъуз да таулуду. Таулу болмаса да, сени амалсызлыгъынгы ангыларыкъ табыллыкъды анда, мен кесим айтырма, барырма да. Ангылатырма ишни болушун. – Мехрин Къарачачны аллына чын аякъны салып, бирсин а ариу жууулгъан бир эски быстыргъа чулгъап башлады. Чулгъап бошады да: – Муну уа сабийлеге элте барырса, – деп, бир жанына салып къойду.

Къарачач хар затдан да тыйгъылыды. Анасыны эгечи Нюржаннга ушаш. Кёргенин терк окъуна алып къоюучу сабий. Къарачачны тыйгъылылыгъы кесин тапдырды: ауузуна бир-эки къашыкъ элтгенлей, къапханы артха урду. Къусаргъа тартышды. Мехрин, секирип къобуп, аны аллына чёгеледи да, бир мелте быстырны Къарачачны аллына салды: – Къус, къусаллыкъ эсенг, бошат ичинги, абери си бар эсе, – Мехрин саргъылгъа тартхан ариу бетине битди Къарачачны.

Къарачач, асыры уялгъандан, не этерге билмей, ауузун къол аязы бла къысып, мутхуз кёзлерин Мехрин таба бурду.

– Ач ауузунгу. Къус да къой...

Къарачач, керкинип, къусаргъа тартышды да, сары сохуран суу къусду. Ол эки уртлам чайы да, бир къашыкъ биямугъу да анга къошулуп, – ичинде болгъан – тышына тёгюлду.

– Ыхы, алай игиди. Энди ашха да ачылырса, Къудай къааласа.¹²

Самат, ушколдан къайтып, юйде анасын кёрмегенден сора, ишлеринден бирине кетген болур деп, дерслерине къараргъа киришди. Ач эди. Алай, отха-суугъа къарады да, болгъан суууп тургъанын кёргенден сора, эталгъан болмаз абери деп, кесин аууз суулары бла тойдуруп къойду. Чын аякъны тубюнде суууп тургъан маш биямукъ кесекни да, кесине къызгъанып, анасына къойду...

Самат эсличик болгъанды. Ючюнчю классха барады. Халал – экинчиге.

Ол анасыны къыйынлыгъын да ангылап башлагъанды. Ач болса да, жаланнгач кёрюнесе да, къайгырмайды. Абадан адам кирик, ол эртте-кюнде ангылап башлагъанды анасыны онгун. Къарачач да, башхалагъа терилмесинле деп, ашдан-суудан кем этмезге, кийимчиклерин жуууп, сыгын от бла къыздырылгъан итиу бла ариу уруп, жыртыкъчыгъы болса да, жамап, жуууп, таза кийиндирге къорешеди. Устазлары бир жыйгъанда айтхан эди ата-аналагъа:

¹² Аллах буюрса.

сабийлеригизге иги къарагъыз, юсчюклери таза болсун, жууундуругъа суу табыллыкъды, кийимчиклери жамаулу болса да, ол айып туюлюдю, таза, жууулуп болсунла ансы. Аны сабийлеригизге ангылатыгъыз.

Къарачачны сабийлери аны эртте ангылагъандыла. Аны сабебинден, ол жокъ, бу жокъ, ачма-токъма деп, аналарын жарсытмагъандыла. Абадан къабына эртте кийиргенди алыны заман, сюрюн да. Ала алыкъа сюрюн къыйынлыгъы халкъны башына нек тюшгенин ангыламагъандыла, алай адамланы онгларын а бек дурус билгендиле эртте-кюнде: Алма-Атада окъуна ётмекге очурагъа кечени узуну анасыны орунуна Самат сюелгенди. Жанлары ауруп ол сабийге, андан алгъадан сюелген абаданла аны алгъа ётдюрюп да къоюучу эдиле бир-бирде. Ала да кёчгюнчюле эдиле – чечени, ингушу, таулусу. Немислиле окъуна бар эдиле.

Аны айта келгенибиз: Самат кесини ач къайгъысын унутуп, энди

ушколдан келлик Халалгъа не мадар этсин деп, дерслерин этерге сууукъсурай баргъан печь жатмагъа бауур тёбен тюшюп, китапларын благефтерлерин аллына жайып тургъанлыкъгъа, башына жукъ кирмейди. Кесин-несин да унутханды.

Ол кезиуде эшикте бир адам сёлешген тауушла эшитилдиле...

...Къарачач, сапран къусхандан сора, сюзюлген суудан да ичип, ол маш бастадан бир къампиш кирик этип, эс жыйды да, Мехрин андан-мындан (сюрюн-кёчгюнден угъай, мындагъылыны жашаулары да сюрюнлени жашауларындан башха туюлю эди, бир башхалыгъы – ала башларына эркин эдиле, жууукълары-танышлары болгъан къайсы элге да, кишиден соргъан-орган болмагъанлай, барып, ёнкюч болса да, кеслерине кереклени алып келип къаалдыла; бир-бирледе чеги алайладан узакъ болмагъан Узбекистанны Къокъанкъышлакъ элине, андан ары Андижан шахарына окъуна ётюп, жумушларын этип къайтадыла. Болса-

да, Къарачач ангылагъандан, быланы жашаулары да аламан туюлюдю) хапар айтып, бир кесек жылыннгандан сора, Мехрин Къарачачны къолтугъуна кирик, Къарачач анга таянып, бир бирни, эсирген алдамла кирик, сюрюше-сынчыкълай, Къарачачлагъа жетдиле. Таман да ма ол кезиучюкде Самат да Халалны сагъышын этип, аны къайгъысына кирик тургъан заман. Ол тауушланы эшитгенден сора, Мехринни, анасыны да ауазларын танып, жатмадан секирип тюшюп, эшик таба атылды. Ол да эшик аллына жетерге, Къарачачны къолтугъундан тутуп, Мехрин кеси алгъаракъ кире тура эди юйге. Аякъларында мелте болгъан быстырланы

кёрюп, Къарачачны бетине агуман къарады Самат. Башына къан чабып, башы-кёзю тегерек айланып, аууп кетерге аздан къалды. Мехрин:

– Бар, ол къолундан тут апангы, – деди да, кеси босагъадан ичине атлап, Къарачачны юйге кийирди. Юйде уа – не? Болгъан

суууй. Тамата жашын кѳргенлей окъуна, Къарачач болгъанын унутду: тойду, жылынды, аягъы юсюне болду. Кесине алай кѳрюндю Къарачачны. Жашыны бетине тюрслеп къарады – олду, Саматды. Къарачачны ийнанмай тургъан затына тюбеп къалгъанча, ичине жылыу кирди, аякъларына къарыу келди. Къарачач кеси ангылагъаны алай болду.

Мехрин, Къарачачны ундурукъгъа тыяндыргъандан сора, эрлай эшикге чыгып кетип, хырлы къумачдан жан жаулукълагъа чулгъаннан эки чын аякъны келтирди. Аланы Саматха узатып, кеси дагъыда ашыгъышлы кетип къалды.

Самат, кеслери жабыучу жамау жууургъанны келтирип, анасыны юсюн жабып, аягъына чулгъагъан мелте быстырланы бирге жыйып, аланы къурутур амал излей тургъанлай, ох-тух эте, биягъы Мехрин кирип келди. Эшикни кенгге ачып, юй ичине бир затны тартыргъа къорешеди. Самат анымы кѳрдю, олсагъат къатына табылды да, Къарачачны къамиш жюгюн тыш кѳшекке тартдыла. Сора, Саматха айланьп, айтды:

– Балам, – Мехрин ол келтирген чулгъамларын алды да, ачып, бир жартыракъ чын аякъны кѳргюзтюп: – бу апангдан къалгъанды, алыкъа

сууумагъанды, былай, чулгъаннганлай, ариу, тапчыкъ сал да, артдаракъда къапдырырса, муну уа, – ол бирси толу чын аякъны да узатды Саматха, – Халалжан келсе, укъанг¹³, экигиз да ашарсыз. Чын аякъланы уа артда кесим алырма. Хопму¹⁴? Боптуму?¹⁵

– Бопду, – Самат ол сѳзлени айта, къарамын Къарачачдан айырмай эди, бетинден кѳзюн алмайды. Аны жастыкъны берлакъ тартып таяннганын кѳргенден сора, бир кесек жерине келди да жюреккиги, Мехринни чыгып кетгенин эслемей окъуна къалды.

Къарачач да къалкъып къалды. Халал бла бирге жабыучу жамаулу жууургъанны келтирип, Къарачачны юсюн акъырынчыкъ жабып, биягъы жатмагъа дерслерин этерге бурулду.

Ингир алагъа Къарачач уянды да, ундурукъдан аякъларын энишге салындырды. Халал да келип окъууундан. Экиси да, Самат бла Халал,

ундурукъну аллында олтуруп, аналарындан кѳзлерин алмай олтурадыла.

Къарачач аланы кѳргенлей: «Была менсиз къалай боллукъ эдиле,

Забитханнга къарап къалсала?» - деген акъыл башына бизча чанчылып, кесин тыялмай, иш керти да алайгъа айланьп къалгъанча, тѳгюлюп къалды. Экиси да секиришип турдула да, эки жанындан башларын аны тобукъларына салдыла. Къарачач ана жылыуу сѳнгмеген эки къол аязын экисини башчыкъларына салып, сокъур терезе таба къарап, кесин тыяргъа къореше, иги кесек ол-

¹³ Гитче къарындашынг.

¹⁴ Ахшымы?

¹⁵ Ангыладынгмы? – (узбек.)

турду. Ол эки чын аякъ да келтирилген заманларындача тура эдиле, башлары ачылмай.

Эки къолуна къалтырауукъ тийип, бир да кетерге унамай, ѳрге къобаргъа-къопмазгъа да арсар бола, сабийлени аркъачыкъларына къарап, дагъыда бир кесек мычыды. Алай турургъа жарамазлыгъын биле эди: биланы ашларына-сууларына къараргъа, от этерге керек эди. «Ишден къалдым да къалдым, бир да къуруса да, юйню жылыгъайым» деген акъыл бла сабийлени башларын кѳтюрюп, бетчиклерине къарап, ундурукъдан тюшерге кезенди.

Экиси да эки къолундан тутуп, анга болушурдан болдула. Къарачач, аякъларын энишге салындырып, эки къолу бла кеси кесине болушду. Сабийле аналарыны къолларына жабышханлай. Къолларыны къалтырагъанлары селейгенча кѳрюндю. Аякълары уа алыкъа сыгынча кытыпдыла. Аныкъыла болмагъанча. Мехрин бек этерге къорешген эди амал. «Жатып тур, аякъларынга къан келсин» деген эди Мехрин. Къайда жатыу, тынчайыу анга: анасындан туугъанлы да аркъасын тюзетип жатмагъан къатын бюгюн алайда сабийлери бетине къарап тургъанлай, жатып къалай турсун?..

Былайда терс Къарачач кеси эди: район арадан юч къычырым барып, «Бирлик» колхозда къайын анасыны къарындашларындан туугъанла жашайдыла. Ала табылгъандыла. Бир бирге баргъан-келген да болгъанды. Ала – Атлы, Хамангерий, Мурат – бири арба башчы, бири да складны таматасы, бири да тракторчуну болушлукъчусу. Была бир затдан кем этерик туюнолдуле. Хамангерийни къолунда – арба. Муратны атасы, Къурманкъызыны беш къарындашындан таматасы, атасы Чорттай да – сау. Чорттайлары район арада орналгъан «Сталин» колхозда жашайдыла. Мурат, айтдыкъ, тракторчуну болушлукъчусуду, аны гитчеси – Абдул-Керим алыкъа жашды, алай къолундан келген, юйде ууакъ жумушлагъа жарагъан жаш, аны гитчеси Магомет да – алай. Хамангерийни гитчеси Солтангерий къарыууна кирген жаш болгъанды. Аны юсюне уа Забитхан да НКВД-да ишлейди. НКВД-ны атлары барды, арбалары. Забитхан да эталлыкъды аллай жумушун Къарачачны. Алай кишини къыйнаргъа туугъанлы да суймеген Къарачач сюрюн сууалында да ол адетин къазанды: айтмады кишиге жукъ. Айтмады эсе, ма кѳрдю...

Къарачачны ол жууукълары – Атлы, Хамангерий, Мурат, аланы аналары – Мехринни уста таныйдыла. Не заманда къайсы да келсин, Мехрин Къарачачлада болады. Была келгенлей, ол да кетерге ашыгъады, алай ала къоймайдыла: «Бизни келинибизге сен иги боласа да, аны хар керегине бизден эсе алгъа сен табыласа да, аны ючюн биз сени бир эгечибизден башха кѳрмейбиз. Олтур бизни бла да бир кесекчик, сенден жашыргъан сѳзюбюз жокъду», – деп кѳп кере тыйгъандыла. Жолда-къолда тюбеп, Къарачачны Мехриннге сорсала халын, жашау-турмушун, ол да, «турады» деген сѳзно бир да чыгъармагъанды ауузундан, кесин да къошуп «турабыз» деп, алай айтып болгъанды. Ол алай бир айтды эсе, жашла да, ырахат халда, юйлеринде айтып болгъандыла соргъанларын Мехриннге Къарачачны хапарын.

– Жаныбыз кѳурман болсун, ий аурунг, тыш адамгѳа олсагѳатчыкѳгѳа былай жабышып кѳалгѳан а ким кѳргенди; бизден эсе алгѳа бери аман хапарыбыз келгенине да кѳарамай, – деп, бир бирлерине айтыр эдиле ала да, ол кезиучюкде хар бири да, Мехрин кеси бизнича болуп, ары – Кавказгѳа – тюшюп кѳалса, биз кѳараялыкѳ болурму эдинг анга бу бизге кѳарагѳанча, бу бизге болгѳанча болалырма эдик, экен? Бир бирлерине ачык айтмагѳанлыкѳгѳа, хар бири кесин сынап кѳреди, жашла Кѳарачачны юсюнден Мехрин айтхан хапарны келтирселе юйлерине...

Ол аякѳларын акѳырынчыкѳ жерге тийирди да, ауурлугѳун кѳолларына берип, бир кесек турду. Сора, акѳырынчыкѳ жерге салып, атлап кѳрдю. Тутхан этдиле, атлаялгѳан а этмейди. Ол, акѳырынчыкѳ алып, бир аягѳын алгѳа салды. Сабийле да жабышыпдыла кѳолларына. Кѳолларын бошларгѳа да бир болду. Алай, битеу ауурлугѳун салып, бир атлам этгенлей, чюйню басханча, аягѳы жаммызына дери ачыды. Анга да кѳарамай, дагѳыда бир атлам этди, жашчыкѳларына таянып. Тохтады. Сюелди бир кесек. Кѳзюбашы тѳгерек айланды. Алай олсагѳат окѳуна кѳайтышды. Болсада, атлап кетерге кѳарыуу жокѳду. Ачлыгѳы да кесин билдирди. Ол маш биялмукѳдан бир-эки кѳашыкѳ кѳапханды ансы, ауузунда сууу жокѳду. Эртгенликден окѳуна ун сыйпамдыдан тыммылчыкѳла да этгенди. Алай, сабийле аууз тийгинчи, кеси ашаргѳа кеси кесинден уялып, чыгѳып кетгенди отуннга.

Дагѳыда бир атлам этди да, сабийлерине айтды:

– Кѳоюгѳуз, артха айланайыкѳ да, энтта бир кесек олтурайым ундурукѳда.

Тюз олтура баргѳанлай, эртгенликде Тюртюлюден элтген тау-асында биширген тыммылланы ийислери бурунуна урдула. «Татлы азыкѳны, жылы ашны татыуларындан иги татыу болурму! Тылпыуундан тойдургѳан шорпаны уа мында, Кѳыргѳыз этеклеринде, кѳайдан тапхын?» Кеси аллына ол сагѳышланы эте, сагѳышлары окѳуна аууз сууларын келтирген умутсуз халында сабийлерине кѳарады. Олсагѳатдан окѳуна кесин унутду да, Саматны бла Халалны ачлай тургѳанлары эсине келди.

– Абери эталмагѳанма... Ол тыммылчыкѳланы кѳабыгѳыз суу бла болса да. – Кѳарачач ол сѳзлени, ана жюрегинден эт гулмакла юзюп бергенча, алай кѳрдю. Ала бетине аралып сюелселе, аланы сакѳлар амалгѳа жарарыкѳ болса, жюрегин ортагѳа саллыгѳына, кесини жашауун харам этеригине кеси кесин кѳп кере ийнандыргѳанды Кѳарачач.

– Мехрин-апа азыкѳ келтиргенди, – Самат арлакѳда, тахта кѳумачха чургѳалып печь жатманы юсюнде тургѳан чын аякѳланы кѳргюзтдю.

Кѳарачач энди эслей турады ол чулгѳамланы. Ол адамгѳа ыразылыгѳы ѳрге уруп, Кѳарачачны кѳлю толду. Сабийлеге билдирмей, кѳабынын чайнамай жутаргѳа кюрешгенча, тамагѳана гулмак болуп тыгѳылгѳан аууз сууун кюч бла жутду...

Былайчыкѳда Кѳарачачны кѳзюне кенгѳауурун, этимли Бексолтан сюелип тохтады: ол болса, кѳчгюн-сюргюн-кѳысталыу да не эди манга – сабийле ашдан кѳыйналмай, излегенлерин табып, алагѳа кереклерин тапдырыр ючюн а жашаууун харам этерик Бексолтаннны кѳзюне бир урунсала, андан сора бир зат да керек тюйюл эди. Бир да кѳуруса да, сау эсе, былайдама деп бир хапар билдирсе, тынгысыз этмегенлей, кѳатына да бармагѳанлай, аны саулугѳундан тойгѳан да, кийиннген да этип, ишин ойнагѳанча женгил этип турлугѳуна ийнана эди Кѳарачач; бу сабийлени бетлери жарыр эди, бир да кѳуруса да, биреуню кѳзюне кѳарамаз эдиле, аталары сау болгѳанын билселе, ол алагѳа тамбла келип кѳаллыгѳына ийнанып жашарыкѳдыла. Сабийле аналарыны аллай термилиу сагѳышларын кѳайдан билсинле?

Менича тѳшек болуп жашарыкѳ да болгѳу эди, келген этге эди ансы. Кесин не бек ышандырыргѳа кюрешсе да: «Ол сау эсе, кѳайда тап эсе да, анда турсун», – деген сагѳышларын жюреги кѳабыл этмейди. Дагѳыда: «Аталары быланы кѳатларында болса эди, мен олсагѳат аягѳы юсюме болуп кѳаллыкѳ эдим, ѳмюрге, ѳле турсам да, ых этмез эдим», – деген сукѳланыу-термилиу сагѳышлары хорлагѳанларын кеси кесинден букѳдурмайды.

Ачлыкѳ кѳреме не кючлюню да бюгерик. Ол ма бу тѳшекде жатып турса да, ашым-сууум да женгиликтер табылып, быланы – Саматны бла Халалны дейди – кѳзлерине кѳоркѳмай-ѳлгенмей, буюкѳмай-буюкѳмай кѳараяллыкѳ эдим, бир сѳзсюз...

Ол сагѳышланы кѳтюралмаймы, огѳесе ол иги кѳууумланы анга жанлары аурупму, – аны киши айталлыкѳ тюйюлдю дурусун: ол кезиучюкде Чомпараш келип кѳалып, кѳадалып, кѳоймаздан, кѳалкѳытды да, биягѳы Кѳарачачха тюш буюрду: Алма-Атада кеси кѳолу бла ишлеген гытычыкѳны тюз эшик башында бир акѳдѳрден, жютюкѳанат кѳарылгѳашчыкѳ уя ишлегенди. Балачыкѳла да чыгѳаргѳанды. Адамла, нек эсе да, хылыф-хылыф кире-чыгѳа тургѳанда да, кесини ишин кѳоймагѳанлай, ол акѳдѳрденчик, кычы-кычы-кычы этгенлей, кѳаралдым сюек ауузчугѳунда чибинчик келтиреди, киши бла иши жокѳду, бар эси-ахы балачыкѳларына кѳчюп, кѳарама да алагѳа битип, чоллакѳ киби, терк учуп-кѳайта, балачыкѳларына келтиргенин кѳапдырып, кѳайтып учуп кете турады; уядан а, чикиля бармакѳ жюрек тенгли кыркасыман агѳерин башчыкѳларын уядан энишке салындырып, тѳрт балачыкѳ, тюз да аналарыча, кычы-кычы-кычы кѳаукѳалакѳ этип, болгѳаннны жабыгѳа алдырып сакѳлайдыла.

Тѳрт балачыкѳ. Тѳртюсю да, Кѳарачачны тѳрт сабийи сыфатлы болгѳанча, бир-бирде алай да кѳрюне, ач болгѳандыла да, аналарыны терк кѳайтырын сакѳлайдыла. Кѳарачач, юйге адамла ашыгѳышлы кирип-чыгѳып тургѳанларына да эс бурмай, арбазда сюелгенлей, ана кѳарылгѳачны ол кѳазауатына сейир этип кѳарайды. Дѳрден акѳчыгѳы, боюнуна чулгѳанып, онг жанындан сол жанына кѳз тийресине ѳтюп тохтагѳанына эс бурады. Быллай кѳарылгѳачны кѳрмегенди Кѳарачач бир жерде да бюгюннге дери.

Алай кыйын анасы Къурманкъыз айтып болганды: къарылгъачла игиликгедиле, ала ахшы хапарны келечилеридиле, кеслери да мамыр адамны юй чорбатында ишлейдиле уя. Аманны юйюню къатына баргъан угъай эсенг, башы бла да учмайдыла къарылгъачла. Алайчыкъда Къарачачны кез туурасына Тытырташда суу боюнунда эки отоулу таш юйлери чыгып къалды. Туурада агъач къалын басхан тешге кез жетдирди, тюз ол кезиучюкде «доп» деп, аллына эки къарылгъач балачыкъ тюшюп, алайда жайылып къалдыла. Ана къарылгъачны кычы-кычысы, къызгъан къанжалгъа тую тегюлген ууакъ тауушха айланды. Ол «доп» деп уядан кетип жайылгъан балачыкъланы бет сыфатлары айланмай Къарачачны Светасыны бла Азретини бет сыфатлары эдиле. Алайгъа бир талгъыр жилин, кырдыкдача женгил болалмай, таш арбазда кыйналып сюркеле, башын жерден ёрге кетюрюп, айыры узун тилин чыгъара да, букъдура, чыгъара да букъдура, ол балачыкълагъа жууукълаша келеди.

Ол кезиучюкде ундурукъда, аякъларын салындырып, олтургъанлай къалкъып къалгъан Къарачач, сескенип уянып, ундурукъдан тюшюп, эки аягъы юсюне сюелип къалды. Дерслерине къапланып тургъан экисин кёрюп, оу кюнюм, мындамысыз деп, ары дери жеринден тебалмай тургъан Къарачач, бир заты аруйду деп билмегенине сейир этип къалды. Сабийле къоркъдула. Чапдыла аналарына, не болганды деп. Аналарыны ундурукъда олтургъанлай къалкъып къалгъанын кёрюп, солугъанлары да уятып иш къояр дегенча, солумларын кеслери да сезмей, дерслерин эте тургъан жашла, секиришип, олсагъатдан аналарыны экиси эки жанына жабышды. Эки аягъы юсюне туралмай, кыйналып-ынычхап, солургъа чёкгенлей, къалкъып къалгъан Къарачачны, секирип, туруп къалгъанына сейир этдиле. Экиси да тер басхан саз бетине аралып тохтадыла...

Ол къарылгъач энди мында да, огъурсуз НКВД махкемени ыхтырмасында, Къарачачлары жашагъан отоугъа кирген жерде, тюз да эшик башында ишлегенди уя. Къарачач ол къарылгъач Алма-Атадан ызларындан учуп келген сунуп турады. Ол эсе да алайды, бир да билмезсе. Хайбуан, жаныуар, къанатлысы да табийгъатда кесини жерин, элин сюеди деучю эди Къурманкъыз Къарачача. Алай окъуна болур, билген Аллахды деп, Къарачач кеси кесин аны алайлыгъына ийнандырып къойду.

Керти да, Алма-Ата темир жол станцадан тебиреп, бир кече бла бир кюн баргъандан сора, бир эрттенликде Къарачачлары олтургъан бёлюмню терезесине бир къанатлычыкъ кесин кел да, ур, кел да, ур, – ичине кирирге кюрешгенча. Къарачач аны ол къарылгъачха ушатды. Ол туююлду деп Къарачачны киши ийнандыралмазча, алай ишексиз болду: къарылгъач ызларындан келеди Къарачачны, бу мамыр сабийлени. Не эди алай ийнандыргъан Къарачачны? Алма-Атада жангы гытыны эшик башында уя ишлеген къарылгъачны кёргенде, Къурманкъыз айтханды Къарачача; ма бу къарылгъач тытырташчы къарылгъачды, кёчгюн кыйынлыгъын бизни бла бирге сынаргъа угъай демеген къарылгъач, биз муну

анда, Тытырташда, босагъаны бояйды деп, уя ишлерге къоймай къыстасакъ эди, бу къарылгъач бизни ызыбыздан жеринден да тепмез эди, былай узакълагъа келген угъай эсенг а, деп, Къурманкъыз къарылгъачха «кыш» дегенни унамагъанды, Къарачач таныгъанлы.

Бир зат биле болур ол билгич къарт къатын деп келеди бир-бирде кёлуне Къарачачны. Ол кесин вагон терезеге уруп кюрешген къарылгъач да кёрюмейди алыкъа. Къурманкъыз айтхан тюз эсе, ол Къазахстандан Къыргъызгъа келирге да эринмез дейди кеси кесине Къарачач, Алма-Атада къыстамагъанбыз да эшик башындан аны, алай эсе, бери нек келмезге керекди ол? Ким биледи, – Аны биргесине иш келип къаллыкъ эсе уа? Къарылгъачла бла байламлы алай кёл этдирген ышан барды жашауунда Къарачачны...

Къарачачны уя жилин бла байламлы къоркъгъаны бир да эсинден кетмейди. Андан берисинде, уруш аллы жылладан берисинде, ол тюшю кёзюнден кетмейди да, таланган. Къарачач а кыйын анасы Къурманкъыз айтып биледи жилин адамны душманыны белгиси болгъанын.

Бирде, айтханыбызча, урушха дери жыллада, Бексолтан да партияны обкомуну лектор къауумунда ишлеген кезиуде, ингир ала Бексолтанны ишден келирин сакълап, кёзлери эшиулеринде болса да, жанлары жолда къалып, Къарачач бла Къурманкъыз, арбазда бирге олтуруп, ушакъ эте боладыла да, Къарачач, бир заманда да этмеучю ишин этип, Къурманкъызгъа тюшюн айтды. Биледи Къарачач кыйын анасыны билгичлиги болгъанын. Жилинны кёреди Къарачач тюшюнде. Ол, Къарачач, арбазда юй босагъадан бир атлап, Къарай къолу бла ишлеген шинтикчикге олтуруп, кеси дерге хазырлагъан къагъытларына къарай болады. Тынч олтуруп тургъанча болады. Ол кезиуде сол жаны табадан, жүрегин марагъанча, бир созукку талгъыр жилин сюркелип келе турады. Оу кюнюм! – деп, секирип туруп, Къурманкъызны алайда атылып тургъан, ийнекни саугъанда биргесине элтиучю чум чычхынын сермеди да, ол жилинны тюз башын марап урду Къарачач. Ол а, жилин, башына таякъ жетгенден сора, башын ёрге да бир кетюрюп, ёчюле баргъан къарамын Къарачачдан айырмагъанлай, айыры тилин да чыгъарып, алгъа сюркелирге да бир кезенип, кеси кесини къуйругъун таргалмай, аркъан юзюклей, сойланып къалды. Башын жерге салды. Къарачач ангылагъандан, ол кесини терслигине женгдиргенлиги эди.

Къарачач кыйын анасына аны айтханда, Къурманкъыз да айтды анга жилинны юсюнден халкъгъа дин ниязда келген бир хапарны: хар бир жаны бар Аллахдан бирер зат тилерик болганды. Аллах да хар бирине тынгылагъанды. Хар бирини жумушун тындыра барганды. Жилиннга сен а нени бек сюесе деп соргъанда, ол адам этден татыулу зат жокъду деп, ауузун жабама дегенлей, къарылгъач юсюне атылып, тилин къапханды. Жилинны тили айыры аны ючюн болганды. Къарылгъач этгенди аны алай адамгъа заран этмез эсе деп. Алай жилин да алайда къанын алганды къарылгъачдан: ол,

жилянны тилин кьабып, алай айыры этип, учаргъа эки кьанатын кётюргенлей, жилян кьуйругъу бла кьарылгъачны кьуйругъун сермегенди. Ол да, кьарылгъачны кьуйругъу, айыры болуп кьалгъанды. Аллах анга айтханды андан сора: сени айтханынгы да бир жанына салмам. Сени тилегинги да этейим, алай адам ёлгенден сора, жюрегин ашаргъа боллукъса. Ары дери уа адамгъа тиймейсе.

Сейири неди десеги - дин ахлу адамдан эшитген ол таурух Кьарачачны эсине тюшюнде келгениди...

Алайда дагъыда кезенди турургъа. Энди кеси аллына эки-юч атлам этди. Ол кезиуде аны эсине келгени: игисагъан, бусагъатда кьанатла битип, учуп, Мехринни юйюне жетип, аны бир кьучакълар эди. Кьанатла битселе да, учуп этериги жокъ эди – узакъ туююлду аралары. Амалсыздан айта турады ансы. Аны ангыламай туююлду Кьарачач. Кеси кесине ол адамгъа ыразылыгъын айтханлыгъы эди ансы.

«Динибиз – бир, тилибиз – жууукъ болгъан бу халкъны ичине тюшмесек, бизден кьаллыгъы жокъ эди», - деп, терен кючсюндю Кьарачач.

Кьарачач энди ол маш биямукъну жылытып, сабийлеге берирге керекди: Аллахны ахшылыгъындан, отун бар от этерге...

Сабийле дерслерин этерге бирери бирер жерге кьысылыпдыла: Самат – жатмагъа, Халал – терезе аузуна. Патеген чыракъ Саматдады. Терезеден ургъан жарыкъ Халалгъа бир дерсин этерге жетерикди. Андан кьалгъанларын эрттенликде этсе да болады. Ол тюшден ингирге барады ушколгъа. Самат а эрттенликден. Ол себепден чыракъны юсюнде бир тюрлю даулаш, алыш-бёлюш болмайды Саматны бла Халалны орталарында.

«Забитхан да айланмады да бу табагъа» деди Кьарачач, тансыкълапмы, огъесе быллай кезиюмде кьатымда боллукъ туююл эсе, нек чакъыргъанды бери мени, деп ол акъылдамы айтды ол сёзлени кеси кесине – бир да ангыламады кеси окъуна. Забитхан элни тёбенирегинде бир кёнделенчи кьыз бла фатарда жашайды. Юзбеклини уллу юйюнде бир отоуну фатаргъа тутуп.

Ол кезиуде Атлы бла Мурат кирип келдиле хылыф. Кёп да турмай, аланы ызларындан Хамангерий да жетди. Алгъа, жашчыкъланы дерслерине кьампалып тургъанларын кёргенден сора, ала бир сабыр да болдула. Андан сора ундурукъда олтуруп тургъан Кьарачача кьарадыла бирден:

– Ай, юйюнге, Келин, биз ёлгенми этгенбиз? Нечикле этесе? Башыбызны эшикке кьаратмазча этдинг, жаратылгъанлы да бизни намысыбызгъа кир кьондурмагъанлай, бизни кишиге кьошмаучу сен. – Сёлешген атлыды. Олду тамата кьарандашладан туугъанланы арасында. Таматарлары сёзюн бошагъынчы, кичилери ауузларын ачмагъандыла ол тукъумда. Алай юйретгендиле аланы. Аталарыны жангыз эгечлерини келини Кьарачач да алагъа кьарындашларынача кьарагъанды, элде да бу кьауум кеслеринден башха кёрмегендиле бу сабийлени.

– Мен арбадама. Ма былайда турады. Санга кьышха жетерча отун мажаралмазлыкъ жашлабызмы биз? – токъбай Хамангерий асыры терк сёлешгенден, сёзлерин кесип-кесип айтханча болуучуду да, анга биринчи тюбеген не айтханын да ангыламайды. Кьарачач а ангылайды, юйренгенди – Мамукъ жыйылып бошалгъандан сора гьозапаядан¹⁶ бир арба келтирмезча туююлбюз, Келин. Айта тур не керек эсе да, биз сени бир затдан кем этерик туююлбюз жаныбыз сауда.

Кесинден тамата аайтыркъларын айтхандан сора, Мурат сёз кьошма-ды, кьошулгъан да этмедди сёзге. Ол аайтыркъланы жашла айтдыла.

Кьарачач кьайынлары болгъан жерде олтурмагъанды бир заманда да.

Аны жаулукъсуз да бири да кёрмегенди кьайынлада. Бу жашла уа Бексолтан кече келмезлик болса ишден, Кьарачачча нёгерге келип, анда кьалып болгъандыла. Эгечлеринеча намыс этгендиле Кьарачачча была. Болсада, алайда ундурукъда олтуруп тургъанына уялып, бир жанына кетген бота жаулугъун тартып, чачын жабаргъа кюрешди. Анга болуп, жукъ айталмады жашлагъа да.

– Олтурчугъуз, жашла, кьайсыгъыз не зат таба эсегиз да, – деди иги да кесек замандан сора, эс жыйып, Кьарачач. – Хатам жокъду. Кишини да кьыйнаргъа суюмейме. Келе келип, сизге жюк болупму кьалыргъа керекме? Тюгел Забитханны да кьыйнаргъа суюмейме быллай иште...

– Забитхан бла ортангы кесинг биле болурса, – биягъы Атлы сёзге кьошулду. – Алай ма бу сабийле бизникиледиле. Аття* муну билсе, бизни кьырып саллыкъды, Келин. Кесинг уста билесе аны. Тыгырташда бир этгенди: кече ортасында Халалгъа чана жаякъла алыргъа Солтанны да, Муратны да агъачча сюргенди, кюндюз буюргъанын унутханлары ююн. Мында уа башхамы боллукъ сунаса?

– Хау, аурунг, ол жаны бла сиз биригиз да уллу кёллю болмагъансыз, кесигизникеленича жюрютгенсиз быланы да, – Кьарачач сабийлени кёргюзтдю. – Кьайдан билгенсиз? Кимден билип кьууулгъансыз бери?

– Мен бугъалтерибизни бери банкга келтирген эдим да, – Хамангерий Атлыгъа да бир кьарап алгъа, алай айтды. – Андан чыкъгъаныбызлай, Мехрин-апа мындан чыгып бара тура эди, анга соргъанма сени. Ол айтханды. Мен – не? Терк окъуна бугъалтерни жетдирдим элге. Атлыны да алып чапдыкъ бери. Жолда уа, Аттягъа кьайтып, Муратны да алдыкъ.

– Кьысхасы алайды, Келин, – Атлы Хамангерийни сёзюн бёлдю. – Мындан арысында отунму керекди, ашмы, сууму керекди – бизге кьоюп кьой. Атарлыкъ туююлсе бир жары да ол

¹⁶ мамукъ битимни сабагъы (юзбек.)

сартындан. Айыпды, биз тура, сен бир затдан кыйналсанг. Биз да терсбиз, Келин, тюзюн айтсакъ: санга от этерге отун керегин билирге керекбиз. Бир арба гъозапаяны мен кеси боюнума окъуна алырма, тейри, башкъарма абери айтса. Мен складны тутам, Келин. Бу сабийлеге жетерикни мен табарыкъма.

– Да? Ол да сеникимиди? Къыралны мюлкюне ким ючюн да тийме, ачытырла. – Къарачач къыралныкъын бек сыйлы жюрютген Бексолтанны айтырыгъын айтады. – Кет, аурунг, бир чай окъуна салчыгъыз кесигиз.

Къарачач ундурукъдан тюшерге умут этди.

– Тепме жерингден. Биз юйден келебиз. Тамбла къайтырбиз да, келиширбиз мындан ары къалай этеригибизни. – Ол сёзлени айтды да, Атлы ёрге турду. Хамангерий да, Мурат да турдула.

– Сиз юйде айта барырсыз. Мен мында бу сабийлени ашларына-сууларына къарайым, къалайым да. – Мурат эди ол.

– Ма адам десенг! Къалай да келмегенди эсибизге ол? – Атлы ыразы болду Муратны айтханына.

Жашла кетип, Мурат да от этерге киришгенлей, Забитхан кирип келди.

Бир зат да билмей. Ыйыкъдан бир-эки кере этиучюсюн этип келгенди: Къарачачны сора келиучюдю Забитхан бош заманларында. Гюняхы кесини болсун, онгу болуп, бир да табылмай къалмагъанды, азгъа-кёпге болса да, Забитхан. Ишни болушун, жашланы келип кетгенлерин билип, Муратны да отха-суугъа къараргъа къалгъанын билгенден сора, ол да къызды Къарачачха:

– Неди бу этгенинг, экъыз? Мен келтирталмаймы санга бир арба къауура?

– Келтираллыкъса, келтирген да этгенсе. Не сёз. Къуруда алай этипми турлукъсуз барыгъыз да? Ишин заманында эталмадым ансы, къышха кесим да хазырланыучуму билесе... Къарачач, бу жашны къатында абери айтма, сёзюбюз этилир, бир бирге болушмайдыла была деп, кёзю-къашы бла кёргюзтюрге кюрешди Забитханнга.

– Ишинге башхала къарарла. НКВД-да мен кесим этерме сени жумушунгу. Промкомбинатда да уа сен керекли къаллыкъ туйюлдюле. Бардыла анда адамла... – Забитхан Къарачачха ол сёзлени алгъындан эсе жумушагъыракъ айтды.

Экинчи кюн ишлерине бармады. Аякълары кечени узуну зызылдап, къумурчхала талагъанча болуп, кыйналып чыкъды. Насыпха, юшюгени жокъ, жётелге тартады тамагъым деп билмеди.

Алай тёшекге тюшюп турургъа юйренмеген Къарачачха бек кыйыны ма бу жатып тургъаны болду. Турургъа сюеди. Самат ушколда. Халал алыкъа юйде. Къобаргъа алгъасынды...

Къарачач аягъы юсюне болгъунчу, Мехрин, ортадан кюн оздурмай, келе-кете турду. Жашла да, Атлысы, Хамангерийи, Мураты да бирден болуп, къышха эркин жетерча мамукъ сабакъладан отлукъ мажардыла. Къарачач ишлерине жюрюйдю.

Бирде Мехрин келип, Къарачачха сейирлик хапар айтды, мен да анамдан эшитгенме деп. Ол хапар бизден эсе сизге тийишлирек келеди, къарайма да, деп башлайды хапарын кеси да.

Ма буду ол хапар:

– Мисирде, Чинде, Индостанда артыкъда бек жюрюген, ол жерледе, адамны игиси кибик, сыйлыгъа саналгъан ёсюм барды – агъаз от дейдиле анга. Ол ёмюрлюкдю. Хансча битеди кеси да. Аны урлугъуну тирликленир кючю жюзле бла жылла озсала окъуна тюгенмейди. Он градус сууукъда аны жылылыгъы отуз градусха жетеди. Аны хайырындан дидин, агъаз отну кюндюз – ачылып, кече – жабылып къалыучу каполуна чулгъанып жукълайды. Мен аны не ючюн айтама санга? Сен бери келгинчи да, мен ата жерлеринден хайдалып¹⁷ келгенлени жашаулары бла шагъырейме.

Сизден алгъаракъ чеченлиле, ингушлула, келтирилгендиле бери, къарачайлыла да – алай. Аланы да, сизни да адамларыгъызыны тирнекликлерине, ишге узалгъанларына, артыкъ да бег' а тиширууларыгъызыны жигитликлерине-жигерликлерине къарайма да, сейир этеме: ёмюрде танымагъан жерлеригизге тюшгенде да, ол да – кеси аллыгъызгъа угъай, аман бетли этилип, хайдалып – не аз да жунчумагъанлай, къарап-къарагъынчы баш сугъар жерле мажарып, адамыча жашау этип башладыгъыз. Оу-шау жокъ, жилау-сыйыт да этилмей. Ма алай. Ёлгенлеригизни кесигиздеча асырайсыз, ашын-ташын этесиз. Адетигизни кьоймайсыз. Аллай халкъны урлугъу агъаз отну урлугъундан башха туйюлдю. Аны айтханым: къоркъма, жунчума, хайт де, сизни женгер, жокъ этер кюч жокъду дуняда...

Мехрин-апа ол хапарны айтып бошагъандан сора Къарачачны бетине тюрслеп, сынчылап къарады. Ол хапар анга, Мехрингеча, сейир кёрюнмеди. Къарачач уста биле эди: саулай халкъны тюп этерге онг жокъду, аллай кючню адам баласы жаратмагъанды алыкъа. Къаллай власт къалай кюрешсе да, жангыз урлукъчугъу саулай къалса окъуна, халкъ, бара-бара, юйреп кетеди.

Къарачач да алайда бирде анга Къурманкъыз айтхан таурухну айтды. Адам баласына Аллах жашау буюргъанды. Ол жашагъан къадар бирде анга жиян да тиймезге керекди. Ол Аллахны, сиз Къудай дейсиз, низамыды. Энди уа, къарайма да, халкъны кыргъыннга келтиргендиле бери. Башха жерлеге да – алай. Бизни кибик сюргюнлени жүректери керти да жиян аш бир болмагъы эди.

– Билген Аллахды, алай адамы аз, ууакъ, миллетлеге гунч болуп кетерге къоркъуу да болур. – Бексолтан Къарачачха ана тилни жюрютюнюню юсюнден айтса, аллай оюмну да жашырмаучу эди. Ол оюмларын Бексолтан озгъан ёмюрню отузунчу жылларыны аллында малкъар харфлыкъны латин харфладан орус (кирилица деучю эди Бексолтан) харфлагъа кёчюре туруп, артыкъ, да кёбюрек сагъыныучу эди Ол да не бла байламлы айтыла

¹⁷ кыысталып (юзбек.)

эди Къарачачха: ол тил жаны бла устазды. Орус харфла бизни дуня айныууна къошулур жолубузну кысхартыргъа болушурукъду, алай бла тилибиз бегиннген этерикди дуня жашауунда. Аны Къарачач ангыларгъа къорешгенликге, Бексолтанны эсине къайдан келлик эди ол заманда халкъыны быллай сюрюн кыйнылыкъгъа тюшериги? Насыбы эди Бексолтанны, сыйлы адамны, бу кюнлеге тюбемегени. Ансы, Къарачач ангылагъандан, не биреуню ёлтюрюк эди, не кесин ёлтюрюк эди ол. Десем да, деучю эди артдалада иш да, ол иш эсине тюшсе, Бексолтандан сора да бар эдиле кишиле таулулада, алай аланы бири да жыртдырмады жагъасын бу артыкълыкъны юсюнде – кыраллыкъ дегенинг кючлюдю. Аны бла демлешиу дегенинг магъансыз керкиниудю.

Ол себепден Къарачач Мехринни ол хапарына бек суйюп тынгылады, аллай затны билгенине къууанган окъуна этди ичинден, аны Мехрин миллетлик бла байламлы этгенине да бюсюреди. Къаллай эсе да бир ёхтемлик жылыу окъуна кирди жанына кесини халкъы ючюн. Ол кезиучюкде, Саматны бла Халалны юслеринден да сагъыш эте, биз барыбыз да къуруп, бу экисичала къалып къалсала, не хазна халкъ юйресин быладан, бу жиликсизледен, ашдан-сапдан тояр, къанар, кюч алып заманларында кереклерин тапмагъанладан. Атасы айтып биледи Къарачач: адам бир жыйырма беш жылына дери керегин табып ёссе, андан артхасында аны саулугъуна артыкъ уллу къоркъуу боллукъ туююлду. Керти да алай эсе уа, бу кюнлени сабийлей сынагъанла не хазна къарыу алсынла юйюк да къурарча, сабий да жаярча. Ол да эсинден бир да кетмей эди Къарачачны. Мехринни бу хапары уа ол къууумун эсине жангъдан къайтарып къойду. Алайда ол сгъышлагъа кетип, къатында олтургъанны унутуп къойгъанча болгъаны ючюн уялгъан да этип, Мехринни кёлуне тиймез ючюн:

– Ол гюл да адамладан алгъан эсе уа аллай къурумаз кюнню! – деди, ол акъыл башына кысха келип къалгъанына къуунып.

– Болмаз деме, адамдан къаты жан жокъду, бир гыржындан сора, – Мехрин ол сёзлени кеслеринде жюрюген адетге келишдирип айтды. Алада (да къайсы миллетде да башха болмазгъа керекди) «Ташны чачдыргъан окъ жукъа тыммылчыкъны окъуна тешалмайды», деген сёз жюрюйдю. Алай, адам аны да биле тургъанлай, кыраллыкъгъа, къоншугъа, тийреге кёл ашаргъа керек туююлдуле. Артыкъ да бег а сизникеле. Сизге бу азапны чекдиргенлени Къудай¹⁸ кёрюп турады. Ол аланы жолукъдурмай къоярыкъ туююлду жазаларына, кёзлерине тутарыкъды этген аманлыкъларын, жолукъдурлукъду къоркъгъанларына. Ма иги къарап бир тур. – Мехрин къарамын Саматха бла Халалгъа бурду: – Сен бла мен кёрмесек да, ма была кёрлюкдюле аны. Анга сен да ийнан, была да ийнанып жашасынла. Ёчюкленмесинле хаятха¹⁹. Айтама да – сиз,

¹⁸ Аллах¹⁹ жашау

агъаз отну урлугъуча, кючлю халкъласыз. Къудай къааласа²⁰, дуня былай барып да турмаз.

Къарачачны кёлунде болгъан къарангылыкъны бир кесек ылызмылады Мехринни бу хапары.

– Сау бол! – Мехринни хапарына башын энишге ийип тынгылап, бармакъ тырнакълары бла къорешгенча эте, бир-бирде уа бир кюлю бла бирси кюлуну сыртын сылай олтургъан Къарачач, башын ёрге кётюрюп, жарыкъ бир да къонаргъа унамагъан, ол себепден а – жансыз кёрюннген кёзлерин Мехринге бурду. – Ким билсин... сизнича эриулю адамла болмасала, эриусюзле турур эдиле башда, хатасыз халкъланы кыргъыннга сала... билмейме... келирлеми сен айтханча, аллай иги кюнле... Не хазна... Аманлыкъ этеме дегенге кёп акъыл керек туююлду...

– Жарсыма. Кесинги сакъла. Быланы кёремисе! Кёзюнге аралыпдыла. – Мехрин тёзюмню бютюнда багъаларгъа тартхан сёзлени энтта бир къайтарды.

Къарачач анга жукъ айталмады. Тынгылагъанлай турду кесини жарсыуларын биреуге жюк этерге суймеучю таулу къатын, Мехринге жюрюк ыразылыгъын къалай айтыргъа билмей, сёз табмай.

– Мен не бла къайтарырма сени бу кёлюмю кётюрген, жанымы сакълагъан, жашаугъа куююкленмезге юйретген игилигинги? – Къарачач ол сёзлени, Мехринни бетинден къарамын айырмагъанлай, ол адам керти да ийнанырча, басымлы айтды. Къарачачны хар заманда да жюрегиндеди ол къууум. – Адамны игиси къайда да, къайсы миллетде да – иги. Бу сюрюн азабы Къарачачны ол илмугъа да илешдирди.

Орта Азия...

Женуб Къыргъыз...

Къаллайла тюшген эсе да Элкъан ол Къарачачлары тургъан элге, бир ингирде Къарачачны арбаларына табылды...

...Алма-Ата къатында поезден тюшюргенлеринден сора, Элкъанланы къайры эсе да алып кетген эдиле, арбалагъа миндирип. Андан бери Къарачачны бир тюрлю хапары жокъ эди Элкъанладан...

Ол – Къазахстан, бу уа – Къыргъызстан. Ленинни атын жюрютген районну арасы, «Ленин-джол» эл. Къыргъызы, юзбеге, таджиге, татары, орусу да къатыш жашагъан кыргъыз эл. Былайдан бир сексен кычырым узакълыкъда Джалал-Абад областыны арасы Джалал-Абаддан келген уллу жол, элни ортасын жырып ётюп, бир кесек баргъандан сора, Сакъалды деген кыргъыз элге жете, эки айырылады да, бири – Узбекистанны Андижан шахарына,

²⁰ буюрса

экинчиси да – Узбекистанни Исбаскен шахарына ётуп кетедиле. Жолну эки жанында орналган жербаш алаша юйчюкле, элни чегет кыйыры бла ол уллу жол кетген жары Иничке - Сай деген черек агдады. Аны ары жаны уа, элден башланып, Узбекистан бла чеклеге дери – мамукъ сабанла. Элден чыкмаганлай, суу боюнунда, мал хастанла бла райпону патеген складлары орналгандыла. Элден онг кьолгъа бурулуп, таргъа кирип, бир жыйырма кычырымдан – кьоргъашин, молибден кьазган шахтала. Гаммешле кибики кёрюннген бийик тёш бетледе – бурмаланып кылын ёсген, жыл сайын да басып битген фиста котурла – бишген заманларында, кьабукълары агъып, сюеги уа эки жарылып ачылыучу зугул чертлеуюкле.

Элден чыгып, Иничке-Сай суудан ары ётсенг, уллу тенгиз кемеле кибики, кенделенине сырылган дупурла, тёшле. Адырла дей эдиле алагъа анда жашаганла. Тёшлени тёбен тюзлерине мамукъ, тёш бетлерине уа будай себе эдиле. Жаз жылыуу киргенлей, ол тёшлени шарх-шарх басып, кьан бетли этип кьояды. Сюрюлмей кьалган жыллада алайлада жыл санлары келе келген жашла кёп айлануучу эдиле, неле эсе да бирле жыя.

Ол кезиуге Халал да ушколгъа барып башлагъанды. Саубар экинчи классдады.

Къарачач кьазах жерледен Къыргызгъа кьалай тюшгенини юсюнден да айтханбыз. Кимине айтырыкъбыз, сизге болмаса. Биз, Дауче бла Даулет, Жерден, Ёгеле жулдузу бла Жан жулдузу уа – Кёкледен кьарап, кёрюп турганбыз Къарачачны жашауун. Аны кыйынлы жашауу кёз юсюбюзде озганды. Аны ючюндю бизге буюргъаны да кьадар жолун.

Айтырыгыбыз асыры кёпден, болганны, тап тизип айтмаганлай, кьатышыдырып-чайпалтып кьояргъа да кьоркьабыз. Бир адамны жашауу бизни акъылыбызгъа окъуна сыйынмайды, Къарачачха уа не айып. Бирин бошагынчы, акъылыбыз башхасына бёлюноуп кетеди:

Сагъындыкъ да, кьалай тюшген эсе да, Элкъан ол элде болады да, Къарачачлары ары келген айлада окъуна аны ызын марап башлады. Кьатынын, сабийлеринми излей ажашхан болур эди, ким билсин? Алай, алагъа кьарыны бурса, биргесине кьалган ушай эдиле да, тас этген эсе уа, халкыбыз Орта Азиягъа бла Къазахстаннга чачылыпды, башха жерлеге да бир айланыр эди, кёрюнюр эди, соруп-сурап. Келе келгенлей, суу боюнунда патеген складха кьалауур болуп тохтады. Жашагъаны да складны кьалауур капасындады.

Аллах кёргенден, аны билгенде, Къарачач кьууаннган окъуна этди. «Атагъызы татлы тенгиди», - деп, сабийлерине ангылатып, алагъа, керек заманда, таянчакъ иш болурму деген ниет тиширыу акъылына келип.

Ол да амалсызлыкъны иши эди: тыш жерле, танымаган элинг, ёмюрде да тюбеген халкынг; акъылы башха кибики, кылыгы да таулулагъа бир да ушамаган. Бери эгечи чакъыргъанлыкъгъа, аны да баш иеси – урушда; ким да болсун, эр киши аты болуп, бир таныш адам болганына, сабийлерини бир амалсыз кюнлеринде жакъ басар киндик тюбегенине кьууанды Къарачач.

Таулула дагыда бар эдиле анда. Ой, чеченлими дейсе, ингушлumu дейсе, къарачайлымы – быланы барыны да келечилери тюшгендиле бери. Бу кёчюрлююу-кыысталыуу болганчу Холам-Бызынгы районну арасы Къашхатау болганды. Андан да бардыла адамла. Аланы барын да – чеченин, ингушун, къарачайлысын, таулусун да – бу сюрюн кыйынлыкъ бирикдирип, ала не заманладан бери да жууукълукъ жүрютуп жашаганлача болуп кьалгандыла. Алай Элкъан бир эллисиди, сабийлени аталарыны тенги.

Тиширыу акъыл, акъчал кибики, – жукъа акъыл. Элкъанны ичин кьайдан билгин? Алай, тиширыу акъылгъа уллу ышаныу болмаса да, Къарачач а сабийле юйде болмаган заманда Элкъаны босагъадан ичине атлатмагъанды. Башха зат ючюн угъай, адам сёзюнден кьоркьуп. Таулу эр киши да билерге керекди башсыз тиширыну юйюне кирип барыргъа жарамгъанын.

Складдан урлап, патегенчик да келтире турганды. От тамызыргъа да, патеген чыракъгъа да жарай эди ол. Баш иесини хатеринден, аны сабийлерине болушур ючюн этген сунуп турганды Къарачач а аллай «нохтабуланы». Башха тюрлю бир акъыл а келмегенди эсине. Олму эди кьайгысы? Сабийлерини аталарыны аллына кьарап, кёзлери бла ол келлик жолун сыйпап жашаган жаны. Сабийлерин ач этмейим, артда уялыргъа тюшмесин дегенден башха не кьайгы? Гумулжук жашауу эди жашауу. Ол келсе, сыйгенимча да бир жашарма деп. Анга кьачып келгенинде да, сыйгенимча бир жашайым деп эди акъылы...

Болмады... Буюрулмады...

...Ма ол, Элкъан, бир ингирде, сабийле да тынчайгъандан сора келип... аны айтханларын эсине тюшюрсе, Къарачачны тили тутулуп кьалады... тилеген этген эди Къарачачны. Ким суна болур эди ол аны... Бююн да биз – Жан жулдуз, Ёгеле жулдуз, Даулет, Дауче да – сейир этгенибиз олду. Кесини ич тазалыгынын тыш ариулугъуна тенг этип жашаган ариу жан ол тукьум ушагыусуз сёзлени ичине сыйындырмаганлай, кьагытха тюшюргенди; ол да бизни кьолубуздады, жангыз да бизге ачханды аны бетлерин; оноун бизге бергенди да, сиз да билсегиз сюебиз аны жүрек кыйынлыгын; эрсиз тиширыулагъа, баш иесиз, дейбиз деп, башсыз дегенлеге дауубуз барды; окъучугъуз энтта бир юзюкчююн жазгъанлырыны:

«Башсыз кьалганды, энди сёлеширге да боллукъду», - дегенлигими болур эди?

Атасыны башына, анасыны тёшюне...

Босагъадан ичине атлатхан да этмегенди, биз туурадабыз. Не

букьдурлугъу барды, – ол да адам эди. Жыйырма бла жети жылы болгъан тиширыу.

«...Бирде Элкъан келеди да, адам баш иесини керти тенгинден ёмюрде да сакъламагъан сёзле айтады манга. Сени бетинги да этмегенлей. Мен тели уа сени бетингден кёрюп тургъанма аны. Быстырларын да жуууп – бир-бирледе, къолларым сууур эселе да. Къыйынлыкъа адамлыкъ этгенсе, сау бол дермисе, келсенг деп. Тенгинге иги къарагъаным ючюн...

– Олмуду айтыргъынг? – дедим, Аллах кёргенден, кече къарангысындан да, мени кёзлерине сугъуп жюрютген Даулетден бла Даучеден да, Ёгеле жулдуздан бла Жан жулдуздан да уяла...

– Хау, – деди ол, уялмагъанлай. – Андан сора да барды энтта акъылым, айтырыкъларым, алай бу сёзюме не жауап бергенинге кёре боллукъду энди айтыргъым.

Кёлум булгъанды. Кёзюм къарангы этди. Бир жийиргенген затымы жутханча болдум...

«Мен санга Тыгырташха келген ал жыллада Баш Тыкыргъа дырыннга баргъан бир кюнубюзде, сизге айран элтирге къошха киргенимлей, ызымдан кирип:

– Сен тилемегенсе ансы, жангыз жанымы мен да берип къоярыкъ эдим сени ючюн, тап, аны итге аш этерик болсанг да», – деп, чартлап чыгып кетгени эсиме тюшдю. Сенден букьдуруп къойгъанем аны ол этгенин ол кюнледе. Кечир. Ол заманда аны бетин ачыкъ этсем, бюгюн быллайгъа къаллыкъ туююл эди башым.

Ол кюн айтхан сёзлери Орта Азияда къырал сынатхан къыйынлыкъны унутдурургъа элтген ыркыгъа ушады. Аллаи бир билимсилизгим ючюн алайда чачымы-башымы жыртырем, ол адам сюелип болмаса къатымда. Халкъны башына тюшген бу къыйынлыкъда аллай аман акъыл башына келликди деп кимни эсинде болгъанды, сени бетингден, аны быстырларын жууа туруп? Ай, юйюнге, чеченли коншубуз Салманны юйдегиси чеченли айтады: чеченлиле кёбюрёк жашагъан Акъмола областьда, ол Къазахстандады, миллетни бир къауум къарты жыйылып, оноу этгендиле дейди, уруш бошалгъынчы деп бери кёчюрюлгюнчю этилген онугъа дагъыда къошабыз: энди туугъан журтубузгъа къайтхынчы, дертни кван бла алыуну тохтатыргъа, деп. Аллаи къагъытны Къазахда, Къыргъызда да чеченлиле жашагъан элlege жибергендиле да, Аллахха шукур деп турабыз.

Бизге уа не аман кюн келгенди, – халкъны къыйынлыкъын кесине тап тюшюргенле къайдан чыкъдыла?

– Жашау – жашауду, кёчгюнчюлюкде угъай, урушлада да этедиле адамла башларына иш, – дейди ол да манга.

Да къайда бергенме мынга мен сылтау? Манга былай эркин сёлеширча бу?

Бир жанындан ачыуум, экинчиден а – сыныкълыкъ тумалагъан халымы ол кюн Холам сууну, къутуруп, Огъары Къабакъны жерклерин ташла къатыш келтириучю кезиуюне ушатдым. Экибиз тоба-тоба дей къараучек анга. Ол къутургъан сууда тёппелене-тумалана келиучю талыштакга ушадым. Исси къысхач къайнатхан боза бетли болуп келген суу, туюе ташланы бир бирине туююп этдириучю таш ийиси Орта Азияда кечеме толтурду.

Тыгырташ туююл эди алайы. Ленин-Джол эди. Къыргъыз. Алайдан узакъ болмай баргъан суу а – Иничке-Сай. Аны да болуучуду бир- бирде къутуруп келгени. Бир келгенинде уа, аны къатындагъы патеген складны да алып кетген эди. Къалауур юйчюгю бла бирге.

Адам ачырын скоймегенме ёмюрде – мен тиширыума, анама. Алай, Иничке-Сай, келиучюсюча бир келип, бу налатны дуниядан жокъ этсе, жарсырыкъ туююлем...

...Бексолтан эди аны эсинде. Ол эди аны аягъы юсюнде тутхан, эр кишиге теппе-тенг болуп, тёртюбюзню да ортабызда ёре сюелип, адамны бет ырысыны юсюнден эркин сёлешген.

Билдирмеди ол адамлыкъ бетин тас этгенге жугъун да. Ич къызыуун тёге эди тышына. Эр кишиге, Бексолтанны тенгине саналып тургъаннга, алай ачы сёлешгенине дагъыда Бексолтан-дан кечгинлик тилерге хазырлана. Ачыуу жагъаларына сыйынмай келген суулай этип чыгъаргъан сарыуун юсюне къуя, айтырыкъларындан шаша-абына, къаты сюеле эди намысы ючюн Къарачач. Ол ингирде Элкъан сындыргъанны къыямат кюнюнде да унутмазгъа айта эди тиширыу. Айтыр ючюн Бексолтаннга, ол келген иш этсе да.

Бизни туурабызда, биз тёртеулен болабыз – Къарачачны къадарын эслеринден кетермеген Даулет бла Дауче, Жан Жулдузу бла Ёгеле Жулдузу – таулу тиширыуну, баш иеси болгъан тиширыуну, жашауунда кертилик сезими къозгъагъан сарыуун айта эди Къарачач. Кеси кеси бла сёлешген кибик:

«...Менден алгъа тюбеп иш къалса, ол кесингден да аяулу кёрюучю тенгинг кёзонге къараргъа да уялмаз, мен а аны – Элкъанны – аман умутларын айтмай болалмайма... Ол дунияда болсун, бу дунияда болсун, – тюбегенинг иш болса уа менсиз, сен анга къолунгу иш узатсанг, орамгъа чыгып, къычырып, элге айтырма атынгы, бауурумда жюрютюучю бёркюнгю башыма кийип чыгъарма элни аллына. Тели сунсунла мени. Улан нёгеримди деп танышдыргъаненг аны биринчи.

Тышындан ышаргъаны бек ариу кёрюнген эди, хыйла ниети уа, ау кибик, сизилген эте эди хауада...

Сезген эди Къарачач ол кюнледе окъуна.

Алай, ол эслеген ау, хауада сезилген угъай, «эшилген» эт-

генди. Бексолтан кѣзден кетгенлей окъуна ачыкъ болган эди. Элкъанны базгын сѣзлери Къарачачны ичине сыйынмайдыла, мадары къуругъанды.

«Айтама аны санга. Береме къолунга. Сюйгенингей эт. Адамгъа, терк ийнаньп, ичинги ачып къойгъанынги жаратмасам, тырман этиучюнг эсимдеди. Кѣл кенгдирмейме. Алай, сау эсенг, мындан арысында сакъ бол. Шау эсенг а: ол керек да болмаз санга, халаллыгъынг сабийлерингде юйресин. Нетейим да? Къуру мен туююлме. Кѣпдюле меничала. Кесими халкъдан айырмайма...

...Аман кюн келсин башына, аягына да, замансыз заманлада жаным унамагъан сѣзлени къозгъай тура эсе...

...Ой, жарлы Сен! Къарачачынг кесине адам сѣлешдирир кюннге къалгъанды. Зарият амалсыздан кесди бууунла кибик чач эшмелерин, баш иесин асыры сюйгенден. Мен а – не! Зариятны этгенин эшитмеген тиширумамы?

Эсингдемиди Холамлыны къоншусу Акъкъызланы Жарашыуну дууасына баргъаныбыз? Жан алырында Жарашыу юй бийчеси Зариятны бетине ахыр кере къарагъанын сезген этгенча, ёчюле тургъан къарамын буруп: бу мен сюйючю эшмелени къалай къоюп барама дегенде, Зарият табанларына жетген эшмелерин алайда окъуна къыпты бла желке тенгине дери кесип, олсагъатда жаны чыккъан баш иесини юсюне атханды дегенлеринде, анга сейир этгенинг. Не сейири бар эди аны, Аллах айтхан жерден кери этсин ансы, мен этерик да алай эди. Арсарсыз. Ол ниетим элге туурады. Да сора не амалсызлыгъымы кѣрюп къан къусады бу адам: эки сабийим аллымда, сен эсенг – келлик. Къайда... къачан... неми сездиргенме мен мынга? Сен жер башында болуп, мени башсызгъа санаргъа да, сѣлеширге да кимни не иши къалгъанды? Сыныкълыкъдан уллу къыйынлыкъ бармыды?!»

Бююлмедиди Къарачач, бюкмедиди жашау жююю аны. Кесин ишге атып, аны бла къайгъыларын, ол сундыруу сѣзлени ачыуларын селейтирге кюрешеди. Къолундан келеди алай этерге. Ойнагъанмы этесиз: сабийлери окъугъан ушколда да табылды анга иш. Прокуратурада, сюдде, промкомбинатдан тышында да. Анда уа, ушколда, сау къаллыкъ Шамил, Къарачачны кесича, баш иеси урушда къалып, эки сабийге къарап къалгъан Бадинаханны туугъан къарындашы хар не жаны бла да себеп болургъа кюрешеди. Саматны бла Халалны, эгечини сабийлеринден – Зоядан бла Борисден – башха кѣрмегенлей, къанат тюбюне жыйгъан эди. Кѣзкъулакъ эди алагъа. Кеси да алыкъа аскер кийимлерин да алышдырмагъанды – урушдан, ол бошалгъандан сора да бир жыл къуллукъ этип, алай келген устаз.

– Сен сабийлеге бир да къайгъы этме, мен саулукъда ала мени кѣз юсюмдедиле, апчымазла ала, терс ишлеге къатышмазла... Бадинахан бла бирге промкомбинатда ишлегенигизни эгечим айтханды.

Мен урушдан келгенме. Урушну хатасындан жашаулары акъсагъан сабийлени, тишируулары жюклерин боюнубуздады. Уруш кеси салгъанды ол жюкню бизге, борч этип. – Бирде Къарачач, дерследе сора устазла туруучу отоуну сыйпай тургъанлай, ол сыйпап бошагъынчы деп, устазла да калиндоргъа чыгъып тургъан заманда келип, устазлагъа эшитдирип Шамил алай айтхандан сора, тюзю, Къарачач сюргюнню ачы гыржынын мангылай жазуунча кѣрдю.

Кертиси бла да, теренирекден къараса, Бадинаханны къадары аны, Къарачачны, къадарындан башха туююл эди. Къарачач Шамилни ол сѣзлеринден сора Элкъандан тарыгъырыкъ да болду бир кере Шамилге. Алай этмедиди алай. Уялды.

Тап, Бексолтанны ана къарындашларындан туугъанлагъа окъуна айтмады. Айтса да, боллугъун биле эди Къарачач: не Мурат, не Атлы, не Хамангерий, кѣз къысмагъанлай, къарынын тѣгюп къоярыкъдыла Элкъанны. Андан сора уа ала ачырыкъдыла. Аланы ачырларын а сюймейди бир адамны да ачырын сюймеучю Къарачач.

Кертиси бла да, Шамил ушколда не тюрюл спорт кружок, оюн салыу дегенча жумушлагъа Саматны, Халаны да чакъырта башлады. Кеси бир жанында къалып, устазланы юслери бла сабийлени, сюргюн сабийлени барысын да – чеченин, ингушун, къарачайын да, арткаракъ кѣчюрюлген къырым татарлылары да – ушкол жашаугъа кенг къатышдырып турду. Не сѣз, Саматха, Халалгъа артыгъыракъ эс бургъанын а букъдуралмайды, устазла аны кѣрюп турадыла. Жерге къагъыт журунну атханны кѣрсе, устаз болсун, сабий болсун – олсагъат къолуна ургъанлай этеди: «Муну сыйпарыкъны жокъмуду андан сора иши?.. Сизни эссизлигизде аны не терслиги барды? Ы-ы-ы?» Аллай бир эсинде эди Къарачачны амалсызлыгъы Шамилни. Бек дурус ангылай эдиле устазла Шамилни муратын: абаданла, не букъдурлугъу, къыралгъа, къыраллыкъгъа да ачыуланьпыдыла. Сабийле ол жанына терилерин сюймей эди Шамил. Кертис устаз эди ол: ёсюп келген тѣлю кесин жойдурмаса, халкъны киндиги да юзюлмез деген акъылда эди ол. Анса да, артка-артка къачып кетген жаш адамланы жазаларыны къайгъысын да этеди Шамил. Андан сора киши жокъду тамата адамладан халкъны жарсыуун башына киерик. Ол жаш адамланы да къырал ачитмай къоярыкъ туююлдо: бошму тѣкгенди бери халкъны къырал, хар ким сюйгенин этип турурча!

Шамил, кѣп да турмай, къоркъгъанына тюбеди. Къарачач да, Бадинахан да. Бирси бири да...

1947 жылда жай айланы биринде НКВД-ны арбазында кѣлден суу келтирип, адамла ишге келгинчи бошарыкъ ишине – битеу 48 отоуну, къайсыны – тюбюн жуууп, къайсыны тюбюн суу быстыр

бла сюртюп чыгырыкъды – къадалып, мангылайындан терлеген тамычылары ол суу быстыр бла сюртюп бошагъан жерге тама да, Къарачач да, алайны жангыдан хылыф-хылыф сюртте тургъанлай, заманындан алгыракъ биреулен кирип келди. Хром чурукълары, ариу итиу урулгъан гелефейи, жасы бел бауу аскер келегин белинден тартып, келегини тыш хуржунлары да не къагытладан эсе да – тыкъ. Къарачач терк окъуна ёрге сюелди да, къарамы – кеси да билмеди нек болгъанын – ол кишини хуржун тийрелеринде тохтап къалды.

– А как Вы здесь оказались? – ол ёсюмлю мыйыкълы киши алай тюбеп къалгъанларына сейир этгенча, сорду. – Вы здесь остановились?

Ол кезиуде Къарачач къарамын акъырынчыкъ кётюрюп, ол келгенни бет орамы таба къарады. Ол а Строев , Къарачачлары Алма-Атадан келе туруп поездде тюбеген, Бексолтанны ростовчу шуёу.

«Не я остановилась, меня остановили», – бу сёзле Къарачачны акъылына элия чакъгъандан эсе терк келди. Алай башха акъыл да, жазмагъан окъча жетип, ол биринчи келген оюмну тунчукдурду: властьха алай айтыргъа къоркъду. Акъыллы Къарачачны эси башха жолну сайлады:

– Да, здесь. Работаю. Сестра моя тоже здесь работает. И я здесь. – Къарачач, бир айтыргъын эки къайтара, абызырагъанын букъдуралмады.

– Очень хорошо. Теперь будем вместе работать. Я командирован комендантом сюда... к вам. В район. – Строев сёзю соруу-оруу бла андан ары созаргъа болмады, Къарачачны абызырагъанын кёрюп. – Скоро и семью перевезу. Познакомитесь. Будете дружить как мы с Бексолтаном... А зачем мыть, протирать полы... Здесь и так чисто, блестит всё...

Андан сора, келгенича, артха бурулуп кетип къалды. Артда билгенича, Къарачач ол кюн алайда тюбюн жууа тургъан отоу жангы комендантха берилгенди. Алгъыннгы уа, ит, таза да ит (Къарачачны сёзлери). Кабинети бу уллу юйню бирси къыйырында эди, милицаны дежурный отоууну къатында, эшиклери да бир бирге ачылып. Ол да бошдан болмагъанын Забитхан тынгылы ангылатханды Къарачачха: сюрдюндегиледен биреу хыпый-сыпыый этсе, тутуп къояргъа дежурный хазыр. Ол дежурный отоу а дежурныйсиз болмайды не кече, не кюн.

Къарачач кеси жангызлай келмеучюню бери. Бу жол биргесине келтириучю Халал аурукъсунупду да, аны ючюн эди кеси. Амалсыздан. Алай танг да атып, жарыкъ эди. Сагъат заман а тогъузгъа бир сагъат жарымы къалып.

Къарачач ол таныш адам келгенине къууанды: сабийлени ачымтаз эсе уа...

Кёп да турмагъанлай, Строев юйюрюн келтирди. Мекамны НКВД-да ишлегенлери жашаучу бёлюмюнде юч отоулу фатаргъа

кёчдюле. Арбазлары бир Къарачачлары бла. Эки жаш. Бири иги да абадан, Саматдан да таматаракъмы болур дерча. Экинчиси уа Халалдан да жашыракъ, тегерекбет добарчыкъ. Уллусу айланмай – Строев, гитчеси анасына ушагъанды.

Анга да къууанды Къарачач: сабийле да танырла бир бирни, бирге ёсерле, бу жашчыкъла – аталары бла ёсенле, – бир акъылгъа юйретир эселе уа Саматны бла Халалны.

Тура турдула алай. Забитханни да тынгы Строев. Къарачач да Капаны, Строевну юйдегисин: алаша, гырхы, сютча, акъ бетли тиширыучукъ. Чачы къара, оруслуваны асламындача туююл. Инбашларына энишгерек озуп, жауурунларын жабып тургъан чачын артха эки айыры тарап, желкесинде бирге гырмыклап, бир тартма баучукъ бла къысып. Бетчигине жараша ариу ишленген бурунчугъу, иничке къара къашлары (жюлюгенми этеди, халы сегизча бла жыртыханмы этеди, – къашларына къатыла тургъаны кёрюнюпдю). Комендантны юйдегисича жюрютмейди кесин. Арбаздагъылары кеслерича болуп къалды. Ол да, къалгъанлача, эшикте этеди от, аш-суу да. Арбазны тюз ортасы бла баргъан арыкъчыкъны алагъа жууугъуракъ жеринде эки жасы къанга салыныпды, сабийле ётерча. Абаданла уа атлап ётедиле. Капа уа, эки къангачыкъ келтирип, берлакъда, ыхтырмада жашагъанлары сабийлерине деп, башха кёпюрчюк этди.

Кийиннгени да алайда жашагъанладан башха туююлдо: бирин жуууп, бирин кийип турмай эсе, келгенли да эки жыйрыкъны алышдырып киеди. Тобукъдан энишге узунлугъу да.

Ма аллай къоншу-тийреге кесин жарашдыра билген огъурлу жан.

Бир кюн а ингир алада арбазда отха къазан асып, тюбюнден салам-къауура от этерге арлакъдагъы къоншу от жагъадан кёмюр алып келе тургъанлай, Строев НКВД-ны арбаз табасындан кирип келди да:

– Вот хорошо, сейчас я Вас познакомлю. – Алай айтып, фатарына кирип кетип, кёп да турмай, Капа бла бирге чыкъды да, экиси да Къарачач таба тебиредиле. Ыхтырмада Къарачачдан сора да бардыла жашагъанла. Алай, сюрдюн азабын кётюрюп жашагъан а жангыз да Къарачачды. Бирсиле да, тиширыула, эркегырыула да, къарап тургъанлай, тюзюнлей Къарачачны къатына келип, Строев айтды:

– Это, Капа, жена Бексолтана, о котором я тебе много рассказывал, моего однокурсника по Северо-Кавказскому Коммунистическому Университету. Прошу любить и жаловать друг друга, Я бы очень хотел, чтобы вы стали такими же близкими подругами, какими друзьями были мы с Бексолтаном.

Капа да, эрини бетине тюбюнден ёрге къарап, айтды:

– Да мы уже знакомы... Общаемся...

– Этого мало, надо, чтобы вы стали близкими людьми, подружались. – Строев Капаны сёзюн бёлдю.

Къарачач а сюеледи абери айтмагъанлай, бир – Строевге къарай, бир да – Капагъа. Сейир этеди ичинден: «Аны хайыры бюгюн да тие турады сабийлерине. Иги адам эди Ол, не жашырыу». Жашырыб' а кимден жашырылыкъ эди – кеси кесинденми?..

Строев сюржюн тиширыуну бла юй бийчесини орталарын, халкъ кёре, алай жууукъ этгенине Къарачач ичинден къайгъы этди: Строевге сёз тьерге боллукъду.

Алай бла, Капаны бла Къарачачны орталарында ачыкълыкъ орналды. Сюржюн-кёчгюн деген жокъду Капаны эсинде. Бар эсе да, бир зат бла билдирмейди.

Бирси къоншула алгъа артыкъ огъурамагъан эдиле Къарачачланы ары кёчгенлерине. Не десенг да, НКВД. Быланы къалай къойгъандыла бери дегенлери да барды. Тюзю, ичинден сууугъуракъ болгъан болмаса, бетлерине сындырыр сёз айтып, Къарачачны жюрегин къыйнагъан хазна жокъду. Алай, къоншулача, жууукълашыргъа уа артыкъ итинген да чыкъмайды. «Къырал кеси эриши кёргенлени дагъыда къырал кесини къоюнуна къысыб' а ким кёргенди?» - деп, Къарачачлагъа соруулу къарагъанла да бардыла. Сабийле кеслерини оюнларына Саматны бла Халалны къошаргъа да суймегенча кёрюнедиле. Юйлеринде айтмай эселе, сабийле Къарачачха тюшген къыйын дуниядан не ангылай болур эдиле дейсиз...

Строев, Капа бла танышдыра туруп, аны битеу къоншула къарап тургъанлай этгени бошдан болмаз эди. Аны Къарачач къысха заманчыкъда ангылап къойду: ол кюнден сора Къарачачлагъа ишекли, бюсюреусюз къарагъан кёрюнеди, Къарачач ангылагъанга кёре, ортада сууукълукъну кетерди, артыкъ жылылыкъ кийирмеди эсе да Строевни ол этгени.

Бирде Капа бла Къарачач кеслери къалып, арбазда кечге дери олтурдула. Кюндюз асыры къызыудан, хар ким да салкъын жер излеп, амалсыз болгъан бир къакъыракъ кюн. Ингир салкъын болуп, алайчыкъда жашагъанла экеу-экеу, ючеу-ючеу болуп, кимлери – сюелип, кимлери да – олтуруп, ушакъгъа кетгендиле.

Сабийле НКВД-ны миолкю тургъан уллу арбазында бугъумуч ойнайдыла. Аланы жабылары эшитилип турады. Ол уллу арбазгъа адамла жашагъан арбаздан гитче къабакъчыкъ бла чыгъып къаласа: жууукъду, хар зат да эшитиледи. Ол себепден абаданла сабийле ючюн артыкъ гурушха туююдюле. Самат бла Халал къалгъан сабийлеге къошулуп къалгъанларына къууаныпды Къарачач. Ушагъы Капа бла болгъанлыкъгъа, къулакълары сабийле ойнагъан табагъа тигилипдиле. Къарачачны бир жарсытхан зат: Самат бла Халал, орус тилге тюзелалмай, къыйналгъанча кёрюнедиле. Алай, ардан-артха кеслерини акъылларын, айтырыкъларын ангылата башлагъандыла. Орус тилден устаз Надежда Михайловна, сау къаллыкъ, былагъа артыгъыракъ эс бурганча да кёрюнеди. Жашланы окъууларыны хатасы жокъду. Тюзеле барадыла. Къыргъыз, юзбек тиллеге да юйренедиле. Эркин сёлешип окъуна

башлагъандыла. Ол тиллени ушколда окъутхан этедиле, ушкол орус ушколгъа саналгъанлыкъгъа.

Алай бла Капа бла Къарачач кечге дери олтурдула кеслери жангъыз. Къалгъанла аланы ушакъларын бёлюрге суймегенденми – Къарачач ангылагъандан, алай окъуна болур эди – келмедиле къатларына, къошулмадыла ушакъларына.

Ингир салкъын аязчыкъ арбазда акътереклени чапыракъларын жел этдиреди, арбазны ортасы бла баргъан арыкъчыкъдан салкъын аяз ургъанча кёрюнюп, ушакъчылагъа бир кесек жан киргенди.

Капа да, ол кюн айтхан хапарына кёре, жашауну ачысын къабар ючюн къалмагъанды. Аны жарсыуу, бишген жараны иринине ушаш, тыйылмай тёгюледи. Тыйылып тургъан суу ычхынганлай, къуюлады, къуюлады. Капа эрттеден да ичин бир ачар амал излеп болгъанды. Аны насыбына, Къарачач табылды сёз нёгерге.

Капа чойютлюдю. Киевден. Атасын, анасын, эки къарындашын, баш иесин да бир кюнню ичинде Бабий Ярда жанлары саулай немислиле къыргъандыла. Тели болуп, талагъа кетип да къалай къалгъан болмаз? Жангъыз жашчыгъын алып, къчады кёзю кёрген таба. Жетген жерде къала, ачдан къыйналгъан сабийини бетине къараялмай, кечеги башын къолуна алып, Совет Союзну бери теренлерине келе болады. Капаны бир сейир этгени: поездледе бир киши муну къагъытын сурамады. Кёрюнюп тура эди бу сабийли тиширыуну амалсызлыгъы. Кёмюр ташыгъан поездлени бугъачылары уа, кеслерини кабиналарына миндирип, кеслери бла бирге окъуна келтирип турдула, кеслерини аууз къабынчыкъларындан юлюш эте. Алай бла, аскерден къайтып келген жаралыла бла бир поездге минерге тюшюп къалады да. Жаралы солдатла, кёбюсю юйюрлерини толу хапарларын, сауун-шауун билмей агуман болуп тургъанла, быланы къоюнларына къысып къойгъандыла. Капитан Строев да ол кюн алайда тюбейди да, быланы къайдан къайры баргъанларын терен сорады. Ростов ючюн сермешледе (ол юч кере немислилени къолларында болгъанды, юч кере да бизникиле аны артха сыйыргъандыла) кюнлени бир кюнюнде, ким айтхан эди эсе да Строев совет офицер болгъанын, аны юйюрюн немислиле, жанлары саулай, Дон суугъа атхандыла. Жангъыз жашчыгъын солдатла алып кетгендиле да, кеслери бла бирге айландыра кетип, Шахты шахарда сабий юйге бердидиле. Строев жашын анда тапханды, излей кетип. Аны хапарын да немислиледен сау къутулгъан къоншулары жазып айтханды. Строев ары бара болгъанды. Капа уллу жашы Виктор Строевну жашы болгъанын айтды... – Гитче уа, Павел, мени жашымды, – деди Капа.

Станцадан мени, бизникиле бла тура турусса бу халабалыкъ бошалгъынчы деп, ростовчу Строев кеси да танымазча оюлуп тургъан Ростовха келтиреди мени. Къараса уа, – муну да иши кырты.

Алай бла бирге жашап кылабыз. Кеси сабийибиз жокъду. Строев военкоматда ишлей тура эди да, ма энди бери, жер этегине, бу ишге жибергендиле да, бери алай тышгенбиз.

Къарачач Алма-Атадан келе туруп, поездде хапарында Строев: «Мени да эким барды» дегени бу болур эди деп, эсине тышюрдо ол хапарны Къарачач. Алай бири ёгеси болгъанын а айтмагъанды. Ол сартындан алайда Капагъа жукъ сагъынмады.

– Манга жыйырма бла тёрт жыл болады. Сен анга ийна-нырыкъмыса? – Капа, сёзюн бёлюп, терен кючсюнюп, Къарачачха къарап тохтады.

– Манга уа жыйырма бла тогъуз. Сенден иги да таматама мен. Алай, сени кьолунгда жангызынг, мени тёрт бар эдиле да, ма сен кёрген экиси кьалгъанды. Сени сабийинги ёзю туююл эсе да, башын эр киши кьолу бла сыларыкъ адамынг барды юйюнгде. Была, меникиле, кимни бетине къарасынла, кьалкъабыз буду деп? – Къарачач да кесини жарсыуун тэкдю алайда. Андан тереннге кирмеди ансы. – Быланы аталары саумуду-шаумуду – белгисизди алыкъа. Запад фронтдан: «Урушха кирип барама да, мен жазгынчы, излемегиз мени. Бир айтырым: мени хатамдан сабийлерим жерге къарамазла, сен да уялмазса жашауунгда бир кишиден да. Анга ийнан да, кесинги сакъла, сабийлеге менден да бек сен керексе», - деп жазгъанды да, андан бери аты-чууу да жокъду. Энди, болгъан этсе да, табалгъанмы этерикди бизни, сен айтханлай, бу жер этеклеринде? – Къарачач да алай айтып, кьоюнундан чыгъарып, кыйырлары мелтеленген бир конвертни кёргюзтдю. Капа конвертни алды да, ичинден бир мюйюшю да кетген, бирси мюйюшюнде шакъа тамгъасы бла кьагъытны чыгъарды да, ары бла бери бура кетип, тауча окъуялмазлыгын билип, артха кьайтарды. Кёрюнюп тура эди ол кезиучюкде: Капа Къарачачны кыйынлыгын кесини башына киерденди. Кесини башы да бош туююл эди жарсыуладан Капаны: Сергейни келтирдиле да, бери атдыла, бир насыпсыз кёчгюнчюлени сакъла, кьолунга ушкок алып дегенча. Урушдан башы энди кьутула келгенлей, юйюрюню кьыргъынына тубеп, жашау мадар излеп, манга тубеп кьалып, мени ауарамы да боюнуна алып, кьалай-алай болса да, кечине барырбыз, кьолум сау, бутум сау деп, мени ачыууму селейттип, бир ёксюзно да ёсдюрсем, ол да сууапды дегенча, бетиме мангылай жарыгын бергенде, мен да, энди кюннге кьутулур эсем а деп тургъанлай, ма санга – Россейден кел да, кьайда эсе да бир Азияда тутмакъланы сакъла... Ол а аны урушха салгъан кыйыныны багъасы.

Да, уруш кимге кьаллай багъа тохташдыргъанын а Къарачачдан сорсун! Къайсыныкы аууруракъ тартырыкъды базманда?... Къарачачха соргъан болса, ол да кесиникинден кем этмейди Капаны кёрген кыйынлыгын: ол немислиледен кьачып, мени уа кесибизникиле кьуууп, экибиз да бир жерде тубедик.

Алай бу, дей эди кеси акъылында Къарачач, суйсе, туугъан жерине кетип да кьалаллыкъды... муну кесибизни кьырал, кьалай-

алай этди эсе да, баш эркинлигин сакълады; кьадагы Строевге тубетди да, бир заманлада бары кёргенин да унутурча болду.

Бу власть анга хата этмеди; этген эсе, бизге уруш ачхан немислиле этдиле хатаны; немислиле этерге боллукъ хатаны бизникиле бизге кеслери нек этдиле да сора?

Къарачачны башын кьайнатхан соруула, биринден бири жаратыла, таза да эрикдиргендиле, алай, жашау кьайгъысы, сабийлени ауаралары хар несин да унутдуруп, ушакъгъа, хапаргъа да кьошула аны ючюн турады. Жарлы таулу ана!

Эки тиширыу да алайда бирча мудах эдиле.

– Да сени экинг, мени кёзюме кьарагъан да – эки. Павелден башхамыды Виктор манга! Мен, жүрегими ачып кьарасанг да, Павелден кем кёрмейме Викторну. Строев кеси кьалай болгъанын айталлыкъ туююлме. Гюняхы кесини болсун, Павелге сууугъу-ракъды Виктордан эсе дерча бир запын эслемегенме.

– Ёге ёз болмайды бир заманда да, Капа. – Къарачач кесини жашау жоругъун айтады алайда. Ёнюн кётюререкми айтханча кёрюндю Къарачачны кесине, Сергейге Павел Виктордан башхамыды дегенин жаратмай...

СЕЙИРСИНДИРТМЕ СЁЗЛЮК

ТЁППЕЛАНЫ Алим

СЕЙИРСИНДИРТМЕ СЁЗЛЮК

(Баргъаны)

– Кёп болмай мен тауукъну юсюнден бир назму окъугъанма, – дейди окъуучу. – Хар затны да алай тюз, керти айтхан назмугъа тюбегенме.

– Сейирди, эсинге тюшюрчю, – дейди кесаматчы, ишекли болуп.

– Ма, сёз ючюн:

Тауукъ гурт да чыгъарады,

Багушда да жубанады.

Къыттай кёрсе, къызарады,

Къуш айланса, терк бугъады...

Къозгъай кетип мулхарланы,

Бичакъ тапса, къууанады.

– Тапханса алаамат назмуну! – деп, кесаматчы тенгин *шылдын*г этеди.

– Да не, ётюрюкмюдю? Тауукъну гурт чыгъаргъаны, багушда жубаннганы...

– Аны ким билмейди? Назмучу эсе, сагъыш этерча, эсибизде къалырча сыфатла къурасын.

– Сен къарангы адам кёреме, – дейди окъуучу кесаматчыгъа. – Бек башы жашау кертиликди деп жазасыз... Бек башы жашау кертилик эсе, тауукъ багушда жубаннганындан керти уа? Огъесе ол гурт чыгъармайды депми айтырыкъса?

Кесаматчы къарангы нёгерине жукъ ангылалтазмын билип, аны кеси тили бла сёлешеди.

– Кертиди, жашау кертилик дейбиз. Да къайда кёреме сен ол назмуда жашау кертиликни?

– Къалай кёрмейме? – деп, чамлана башлайды жахил.

– Кёре эсенг, къайда... Тауукъ багушну неси бла къозгъайды?

Айтыламыды? Айтылмайды! Тырнакълары бламы? Буруну бламы? Ким биледи, къанатлары бла иш а къозгъай болурму?

– Керти окъуна! – деп, окъуучу сейир этеди.

Чам ойнап, кюльорге сылтау излеп айтылгъан жютю, къысха жууапды, сорууду, хапарды. Тенг тенгине чам этсе, сёз ючюн, «Сен тюнене иште кёрюнмегенсе, эшта да, эшеклеге кюл излеп айлана болур эдинг!» – дейди. «Да сени аунаргъа кюл тапмай, амалсыз болуп айланнганынгы кёрюп, андан излеем!» – дейди нёгери.

Неда къыз бла жаш. Къыз суйген жашы сакъал къойгъанын жаратмайды, алай а, ачыкъ дау этип, жукъ айталмайды. Бир жол а жаш, чам этеме деп: «Нек эсе да, сени атангы аты тюнене манга бир бек къарай эди», – дейди. «Ол сени сакъалынгы бичен сунуп къарай эди», – деп кюледи къыз.

Самаркъау – асламында жашла бла къызланы арасында накъырда оюнланы, жаз тилли эсгериулени неда ийнакъ кёлкъалдыланы жоругъуду.

БИР ЧЫГЪАРМАДА ЖАНГЫ ЧАМ СЁЗЛЕ

Огъары бахсанчы Гулийланы Мажид фахмулу жазуучу эди; бек тынч, огъурлу, жарыкъ адам эди, жангы заманны кюлкюлю сейир халларын масхарагъа, чамгъа уста алыучу. Неге да чам этерге ёч эди, асламысында кеси жарашдырып айта эди чамланы.

1993 жылда «Минги-Тау» журналда аны «Ташдёрден» деп, къысха сахна чыгъармасы басмаланнганды. «Жангы таулу» бола башлагъан жерлешлерини кюлкюлю, жарсыулу халларын суратлай эди. Бизни «Сёзлюгюбюзге» ол гитче пьесачыкъны асыулугъу анда иги кесек жангы чам сёз тюбегениди.

Кюлкюлю халланы эсде къалырча кёргозтюр ючюн, Мажид алаамат сёзле табады, не аланы кеси къурайды. Бир къауумларына къарайыкъ.

«Герандукъаны кёкбашынлай, къайда тамырчучухуй айланаса?»

Бу айтыу ёресине масхарадан толуду. Кеси къайгъысындан ёзге жарсыуу болмай, къайда не табама деп айланнган адамны алаамат суратлайды. Баям, Герандукъа деп биреуню хауле эшеги болур эди. Анга кёре, ишсиз-кючсюз айланнган адамгъа «Герандукъаны кёкбашынлай» деп, элде ким эсе да айтханды. Андан суратлау сёз, айтыу болуп жайылгъанды. Кеси кесин жамауатха тийишли жюрютмеген, къылыгъы болмагъан адамны суратлайды.

«Чингисхан кесини тоноу хазнасын мени жапмамда букъдуруп кетген сундунг». Биреуню ырысхысына зарланып, аны жерин, мюлкюн сынчылап айланнганла болуучудула. Мажид, узакъдан келтирилген тенгleshдириу бла аллайланы эсден кетмезлик суратларын ишлейди.

«Эшитмейсиз бу ётбузну сандыраун!» «Ётбуз» деп Мажид жангы сёз кыраиды – адамны ётюн, кыанын бузган, «бугъодан ычхындыртхан» кылыкъланы бирикдирип, бир алакат кысха сёз жарашдырып кыойганды.

«О, жюрегатылт!» – «жюрекжырт», «кыанбуз» деген сёзлеге алакат кыошакъ, синоним. Тилни суратлау кыочюн ёсдюреди.

«Кёлюнге ушарча бир сёз сытайым десем да унамайса». «Сытайым», халны кюлкюлю, амалсыз бетин ачыклай, сёлешген адамланы арасында айыутослукъну алакат зынгырдатады. Ёксюзлюкню, жангызлыкъны, туугъан жеринден не суйгениннен зор бла айырылып, анга термилген халны кёргюзтген «сыт», «сытыл», «сытылган» деген сёзлеге алакат кыошакъ болуп келеди. Ич хылыккылыкъны шылдынг этип, масхарагъа чалыуну кёргюзтеди.

«Эндиге дери ол кыыймасекирт желтегей да не эшекле жюгю болуп кыалды эсе да...» «Кыыймасекирт» – шёндюгю ууакъ уручуну, «гуму чычханны» сыфатын кыраиды. Ол да Мажид кеси кыураган сёздю. Аллай жютю сыфатха дагыда «желтегей» кыошулганда уа, масхара кесини кюлкю бийиклигине жетеди.

«Менден ёзге адам бу чимдиучюклеринг ючюн сени ёмюрлюк жауунг болур эди». Бетге ургъанча, ачыкъ айтмай, жаз тил бла кыагып, биреуню хыйла-харам жюрюшюн, айыутослугъун кёргюзтген хал – «чимдиген» Мажид кеси тапхан чам сёз туююл эсе да, ол аны пьесаны тилине уста келишдиреди.

«Сени сёзюнге тынгылайма деп, ол чийбыдырны юсюнде жангылганмы этдим?» «Чийбыдыр» – хомух, хыра, эринчек, алай а ашар зат тапса, тоя билмеген адамны сыфатыды. Мажид адамны хунерине, онгуна кыарамай, ашау жерге ишге алган кыылыкъны сёгеди.

«Кёр сен аны, быгъынжыртны!» Жангы кыуралган масхара тюрсюн адабият тилге суратлау сёз болуп киреди. Кересиз, ётюрюк сылтауну чурумгъа тутуп, кыаугъа этип, даулашып айланычу адамны сыфаты.

«Душманым да боюнгагъа сени чыбыгъынгы туююнде жегилсин!» Огъурсуз, куююсюз адамны кёребиз. Айтыуда кыаргъыш эшитиледи.

«Кыой, тёзюмюю кыурч жагъаларындан чыгъартма!». Тёзюмлю адамны сагъайтыу. Терслиги бола турганлай, адамны мардасында кыоймаучула. Халкъда аллайлагъа: «Ачаккуну артыкъ чуююча илине» дейдиле. Дагыда айтадыла: «Аяклагъа жол бермеген, ауузлагъа сёз бермеген».

«Этер кишилигинг бар эсе, буруну тунчукъган ырахын токълу кибик, нек мушулдайса?» Сёзю бла кыолайы бирге келишмеген, сёзде – аслан, ишде – кыоян боллучу адамны масхара халы.

«Алай кыурал, пилкыулакъ гыбыт дегин!» Аз да чам сезими болмаган адамны окыуна кюлдюрюрча айгъакълау.

Дагыда бардыла пьесада чамны инжи бюртюклери.

«Кыанжюлик улу»... Халкъда: «Атасы ёлежакъ, кеси не бережакъ?» – дейдиле.

Кыарышкыулакъ, пилкыулакъ кыайда да гыбыттолтур, аштапар адамны суратлай эселе, «кыарышкыулакъ» – гынттылы, бошдёрден адамны эшек бла тенглешидиреди.

Ташдёрден – татыусуз, хосу, ташатдыр адам;

Кыаймишчура – чура кыуш буруну болганын эсге алсакъ, ол сёз бизни, мукыуладис тартхан кибик, мыйыбызгъа шибиля чакъдырады. Кыаймишген да кюлкюлюдю, анга чура да кыошулганда уа – аллынгда болмаганча сер, кока тиширью суюелип кыалады.

«Кибидин улу Кёрпетиши» – болмачы адамны хайыуан бла тенг этиу, кюлюю.

«Гылмамююз – жаханиз шапалары» – 90-чы жылланы аллында кыыралны тынчылыкъсыз этген аманлыкъландан бири кыыралны да, адамны да бирча тоноу эди. Рекет. «Гылмамююз – жаханиз шапалары» – ала деменгили ниет бузукълукъну башлагъанладыла.

КЮЛТЮРМЕ

Жезден, багъырдан не териден этилген, ташатын жюрютюрча гитче орунчукъ, кыапчыкъ. Алан аскерчиле, урушха атлана, аллай орунчукъ бла биргелерине уу алгандыла. Ол аланы темир бёрклерини ичинде онг жанында букъдурулганды. Урушда ауур жаралы болуп, сау кыалырдан умут юзсе, алан аскерчи, душманны кыолуна саулай тюшмез ючюн, терк мадарып, ол ууну ичерге, ёлюрге тийишли эди. Аланла аллай ууну кыайсы хансдан жарашдыргъанларын кыаты жашырып болгандыла. Ол тарыхда да кыалмаганды. Кёп сейир затлары бла бирге, ол жашырттыларын да аланла биргелерине элтгендиле. Тарыхда жаланда кысха жырчыкъ кыалганды.

Ёзендеги атлыла,

Айыл тарта, ашыгъып.

Кыалада мен жилияма,

Суюгеними ашырып.

Кыара боран жетдими,

Ёзендеги кыурчлагъа?

Кыан ийиси келеди,

Чатда алан журтлагъа.

*Атха минер сен болсанг,
Къылыч силдер сен болсанг,
Ёзендеги боранны
Тыя билер мен болсам, –*

*Къара кюбе киймезмем,
Буурул атха минмезмем,
Къаны баргъан жигитни
Сау этерге билмезмем.*

*Алан элде чууунг бар,
Кюлтермеде ууунг бар.
Ёзендеги боранны
Тыяр кибик къууум бар...*

Ким биледи, ол замандагъы тауушладан юзюле келип эшитилген эселе уа бизге жууукъ заманланы ийнарларында быллай, жаухар кибик жылтырагъан, сёзле:

*Кюлтермеде ууум бар,
Кюл агъачда сууум бар,
Кел, ариучукъ, бир болуп,
От жагъайыкъ, къууум бар...*

КЮН. КЮНЛЮ. КЮН ТЕЙРИСИ

Кюнню кюн тейриси Къайнар жаратханды. Малкъар мифологияда алай айтылады. Кюн – жашауну тутуругъу. Уллу, ырысхылы, насыплы затла бары кюн бла байламлыдыла. Аны себепли Кюннге табыныу сабийликден башланады. Баргъан суулада, кёлледе жуууна, сабийле кюннге алгъыш этедиле.

*Шиш туруп, суугъа кирсем.
Анда мен кюнню кёрсем,
Таякъларына да тийсем,
Батырма, ой, батырма...
Жууунуп, суудан чыкъгъанда, жылыу излеп, тилегендиле:
Биз – сени сабийлеринг,
Къабышабыз, чыкъмай эсенг!
Булутлагъа чабышабыз,
Ой, ой, къабышабыз.*

Булутха кирген кюн, теркирек чыгъып, аланы юслерине тиерине ашыкъдыргъандыла.

*Жууунабыз, суу болабыз,
Сен, сен, уллу кюн
Уллу сууланы жылыт,
Сен, сен, уллу кюн!*

Ол сезим, ёлюп кетгинчи, адамны жүрегинден кетмейди. Кюн аны жашауу, адеп-къылыкъ төрелери кюн-кюнню иши бла бирге чыгъады, бирге батады.

Къарачай-малкъар нартлада акъыллы, ариу Сатанайны атасы да Кюндю. Ол бары акъылман амалланы кюнден алады, нартланы жолларын кюн таякъла бла жарытады. Нартланы жашау къолайлары, жортууулада жетишимлери да кюнню хатерине кёре боладыла.

Шёндюгю заманда адамла бир бирге тюбегенлеринде: «Кюн ахшы болсун», айырыла, кете туруп: «Ахшы кюнлю къалыгъыз!» - дейдиле. Тюз да аныча, бушуу келсе, иги жашау къуруса, «Кюнню батды», «Кюнню кетди» дейдиле. Бусагъатда болмагъанлыкъгъа, алгъын заманлада не иш этселе да, ол ишни тейрисине махтау жырла айтып, ишни алай башлагъандыла. Алайсыз ол иш тынгылы боллукъ сунмагъандыла.

*Чыкъ бери, дуня Кюнню, чыкъ!
Къызыл атынга минип чыкъ!
Жашынг тешиден кетгенди,
Къызынг отха тюшгенди,
Терк жетип, къутхармасанг,
Отха, къутха дам салмасанг,
Жокъду мадар сенсиз, сенсиз!*

Алай тилегендиле, боллукъну, болгъанны да бирикдирип. Кюн батып, жерге къарангылыкъ тюшсе, кёкде от ызла кетмесинле, адамланы къарангыда къойма; сени таягъынгдан тюшген таш ажайып сакълауулун бизден аямасын деп тилегендиле.

Ёлген адам да жангыдан кечени къарангысында туады, кюн аны тууарын кютеди деп, от этип, аны жарыгъын кюн жарыгъына санап, ёчюлтмей сакълагъандыла. Отну къатында тилек жырла жырагъандыла.

*Кюн кетди. Ол суу ичер,
Къызыл кийимле бичер.
Кийинип чыкъса жангыдан,
Сууукъ бу жерден кетер.*

*Кюн туады, кюн туады –
Бизге жарыкъ, жылыу, жылыу!*

*Кюн тууады, майна кёзю,
Бизге жарыкъ, жылыу, жылыу!*

Бары жаратылыш, кёк, жер, гъарш – бары Кюнню туугъаныды. Кюн барыны башыды. Аны себепли баш тейри Кюндю! Тенгири!

Кюн – жашау кьолайлыкъны белгиси болуп келеди. Кюнлю жер – ол битимли, бай жерди. Аллай жерни жашау кюнлушха алыргъа сюедиле. Кюн бла суу эркин болгъан жерде халкъны жашауу хар заманда толуду, монгду, жарыкъды. Сёз ючюн, тау элдеде Быллым кюнлю жерди да, анда не тюрлю тирликни да элпек жыйдыла. Бютюнда анда шаптал терекле къалай аламан битедиле! Огъары Малкъарда да иш алайды. Къулийланы Къайсынны «Мухолда бишген алмала» деген назмусун эсге тюшюрейик. Неда аны ма бу кюнню юсюнден тизгинлерин:

*– Кюн! Мени бек алгъа жылыт, – деди таиш.
– Угъай, кырдык къарыусузду да сенден,
Аны алгъа жылытайым, – деди кюн. –
Кырдыкны сакълап турадыла къойла.*

*– Кюн! Мени алгъа жылыт, – деди темир.
– Угъай, гюл къарыусузду. Аны алгъа
Жылытыргъа керекме мен, – деди кюн. –
Гюлню сакълап турадыла сабийле.
– Кюн! Мени алгъа жылыт, – деди къая.
– Угъай, алгъа сабанны жылытайым, –
Деди кюн. – Сабанла терк баш къуссулла,
Мирзеуню сакълап турадыла элле.*

Кюнлю деген сёз кесини ёсюп келген кудуретинде жашау тиричиликни бетин кёргозтген ангылам болады. «Кюнлю жер», «кюнлю адам», «кюнлю бла тургъан тиширюу», «къарамында кюн», «кюнню сабийлери...» *Кюнню* огъурландырыу амаллары чексиздиле.

Малкъар адабиятта кюн бла байламлы кёп назму жазылгъанды, суратлау сыфатла кьуралгъандыла. «Эрттен кюнлю сабаннга чыкъгъан кызыл ууанык кибик» – аллай эсден кетмес тенглешдириуню Бабаланы Ибрагим этгенди.

Фольклорубузда уа халкъны ийнаныу адетлери сакълангандыла.

Аладан бири – туман басып, мылдыжгъы этип, кюн ачылмай, узакъгъа созулса, тирликле уа, алысын болуп, чирип башласала, кюнню аяздырыр ючюн, кёп тюрлю амалла-адетле этгендиле. Элде къайсы болса да бир юйюрден тунгуч кызычыкъны алып,

аны анадан туума кымыжа этип, туманны аллына чыгъарадыла. Кызычыкъ, туманнга айланып, былай айтып башлайды:

*Мен тунгучма, тунгучма,
Тунгуч кётюмю ачама,
Туманланы чачама,
Аргъы таугъа атама,
Берги таугъа атама,
Ачыла эсенг, ачыл терк,
Баргъан суугъа жатама!*

Къолларына сенекле, къазыкъла, кырдык гюлтеле алгъан адам жыйынла, кызычыкъны ызындан бара, къайтарадыла:

*Тунгуч кызычны кюнлюдю,
Тас болгъанны бириди!
Кымыжаны жилиятмай,
Къайтып келсенг игиди.
Кымыжаны жилиятмай,
Къайтып келсенг игиди.*

Алай кычырыша, жырлай, тилей, жалбара, тилек этгендиле. Кюн тейрини кесилигине неда элни бир башха сыйлы жерине жыйыладыла. Алайда уллу от жагъадыла, тобалыкъ малла соядыла. Сора, элде бек къарт кишини келтирип, аны кюн сыфатлы этип кийиндиредиле, тапханлары бла жасайдыла. Сора, туманла чачылып, кюн аязгъынчы, кюнча жасалгъан къартны тегерегине айланып, кьууум жырла жырлап, тепсеп, кычырышып турадыла.

Сабийлеге табийгъат танытыу, аланы кьуршалагъан дунияны ырысларын билдириу назмуда да былай айтылады:

*Юйюрню Аллахи – ата,
Атаны Аллахи – бий,
Бийни Аллахи – тейри,
Тейрини Аллахи – таула,
Тауланы Аллахи – жауун,
Жауунну Аллахи – булут,
Булутну Аллахи – Шибля,
Барыны да Аллахи – Кюн!*

КЮРЕС

Жюк (отун, бичен) тартыр ючюн айры агъачдан не эки агъачны бир жанларын бирге кьошуп, бирси жанларын кенг этип ишленген улоу керек. *Къол кюрес, ёгюз кюрес* да боладыла. *Ёгюз*

кюресни эки агъачны боюнга тагъылыр жанларын бардух не къарыулу жип бла бирге бегитип, бирси жанларын кенг тохтатып, юслерине кенделен къылычла урадыла. Кюресни боюнга алгъадан салып, жегип, жюкню алай жюклегендиле. Тау жерледе жюкню алай ташыу боюнга артыкъ ауур болмагъанды, тартыркъа уа тынч болгъанды.

Къол кюресни асламында тигирек жерледе отун этген жашчыкъла жюрютгендиле. Этген отунларын кюресле бла энишге тышюрюп, эшеклеге алай жюклегендиле.

*Жигит Мамсур, агъач кесип кюресге,
Жарашдырып, саусузгъа жер эндирди.
Зарийни анга салып, тик энишге
Кеси суйреп, ачитмайын эндирди.*

Көргенибизча, Этез улу да «Нарт къалада» кюрес жалан жюк салыркъа угъай, къыйын болумлада саусуз адамны тикден тынч тышюрюрге да жарагъанын ачыкълайды.

«Кюресни» башха магъанасы да барды. Къыйын не жёге къабукъладан эшилген ёре четеннге да айтадыла кюрес деп. Къошдан айран ташыгъанда, жолда гыбытла чырпыгъа не къаягъа илинип жыртылмаз ючюн, аллай четенлени ичлерине салып, эшек иерлеге алай жюклегендиле.

КЮТЮ

Къолгъа юйреннген жууаш мал, жаныуар. Ёксюз къалып, къолгъа юйреннген къозу. «*Ашатсанг, мал угъай, адам да болады кютю*» (Айтыу). Бирде, къырал башчыла саугъаны, махтауну аямай, белгили адамны кеслерине юйюрсюндюрселе, власть жанлы этселе, анга да айтадыла: «Тейри аны уа бек кютю этгендиле», - деп. Тамсилде да:

*Багъалла санга, болгъанса кютю,
Кюрешмейдиле къыстап не тюртюп.*

Малны юсюнден айтылгъанлыкъгъа, ол женгил бююлючю, текота адамны сыфатын къурайды.

КЪЫСХАЧА

Камсык – жетмеген, чий. Тели сабий.

Кевсер – жаннет суу. Миф черек. Шаудан.

Кегей – жассы гузала; тирмен чархланы къалакъ тутхучлары.

«Кегейлерини жартысы сыннган чархла».

Келам – муслиман динни шарты, дин окуууну мурдору.

Кеминник – болгъан ишле юзмей жазылып тургъан дефтер.

Кеминникчи – къыралда, патчахлыкъда болгъан окуяланы жазып

тургъан адам. *Летопись*.

Кенкет – айтылгъан сёзге, ушакъгъа тынгыламай, акъылы башхагъа кетип, кёзю кенгнге къарагъан. *Рассеянный*.

Кепис – къыз тиширыуну къатапа не башха сыйлы къумачдан тигилген къапталыны женг бууунуна не ёшюн аллына салыныучу кюмюш жасау, туйреуюч.

Кердеуюк – жез муру; жезни дарманнга жарашдырылгъан ургусу. Медный купорос.

Кесик – журун, къалымды. *Надрез, вырез*.

Кёзгебитме – адамны бетине аралып къалыучу. Бир затха кемсиз айсынлыкъ бла къарагъан.

Кёзлеген – бир затны алыргъа, билирге, кёрюрге, къытаргъа умут этген, марагъан. Иги умутлагъа алланган.

Кёз-къаш – бетликни, намыслыкъны, жюрек жууукълукъну белгиси.

Кётлеш неда учхаш – бир атха экеулен мингенде, артдагъы атлы. «*Алим бла Зейтун Абдулкеримни тор ажирине кётлеш минип бара эдиле*». Учхаш да алайды.

Кимисан – кюмюш боягъан бояу.

Киштек – ич кёлек терк жыртылмаз ючюн аны къолтукъ тыюплерине салыныучу журун.

Кууалек – чексиз тынгысыз болуучу; жаны кетип чабыучу, жюрексиниучю.

Кулес – сабан агъачны къол тутхучу.

Кылдыран – малтап, халек этиу; ууатыу; халеклик.

Кюелчен – адамны терисине тышген жара; таш не таякъ тийип, къаралгъан тамгъа.

Кюйнеу – напси къызылулукъ, ойнашыу тансыкълыкъ, учунуу.

КЪ

«*Къ*» деген – *къадар, къадар деген – мадар, мадар деген – Малкъар*.

КЪАДАР. ЖАЗЫУ. БУЙРУКЪ.

Адамны бу дунялыкъда жолун белгилеген ышанла. Адмны не тюрлю халында да – ол къууанч, бушуу көргенинде, чырмыкъгъа тюбегенинде, насыбы тутханда, тутмагъанда да, къадар, жазыу, буйрукъ деп, жапсарыу не таукеллик магъанада айтадыла. Ажымлы ёлгеннге, къыйынлыкъ көргеннге «Къадары алай болур эди» – дейдиле. Эрге барып, насыбы тутмагъан, къоюлуп, юйюне къайтхан тиширыуну жууукълары да аны алай айтып жапсарадыла. Ёлюмню огъурсуз бетин жумушатыр ючюн ёлдо демей, «Ичер

суу тауусулду» дейдиле. Алай бла дунияны хаухлугъун, хар кимни да буйругъу Аллахдан болгъанын чертедиле.

Къадар, жазыу, буйрукъ – сезимлик бла, диннге, мангылайгъа жазылгъаннга ийнаныу бла байламлыдыла. Аланы кёзге кёрюннген, къулакъгъа эшитилген шартлары жокъду. Кязим хажи былай айтады:

*Къара къашынг, къара кёзюнг,
Бал шекерден татлы – сёзюнг.
Сакълап турсам сени, тёзюп,
Келирмисе къачып ёзюнг?*

*Суугъа бара кёрдюм – азып!
Бетинг да – саз, нюрюнг – къачып.
Болмазмы экен къысха насып –
Аллах бизге жазыу жазып?*

Къадар, жазыу, буйрукъ – бары дин ийнаныулада, дуния адетлеринде да аны кёргозтедиле. Адам кесини къыйын жолунда ёкюнмей, тарыкъмай, хыйла ишлеге чалынмай элтирге кюрешген жюгюдю.

Адамны къадарыны юсюнден насыят

Къалыубалада адамла барыр жерлерине кеслерини жорларын кётюрюп бара эдиле. Аладан биреу, бара кетгенде, арып, жорун ауур кёре башлады. Да не боллукъду, жорну кесип, бир кесек женгиллетсем деп, жор агъачны бир кесегин кесип атды. Энди женгил эди жор, терк бара эди аны элтген. Бирсиле уа жорларына ауурду демей, аякълары хуппежин болса да, жыгъыла-тура барсала да, бара эдиле. Жорун кесип, женгил этген жолоучу тынч бара эди, бирсилени озуп. Алай бара, жол жер жарылгъанына тирелип къалды. Энди алайдан хар бири кесини жорун кёпюр этип ётерге боллукъ эди. Къыйналып келгенле жорларын салдыла да, тынч ётюп кетдиле. Кесгенни жору кёпюр болургъа жетмеди. Ол ёталмады, жер жарылгъанына кетди.

КЪАДИР

Даража, намыс, сыйлылыкъ. «Насыплыла кимдиле десенг, дин къадирын билгенле». Аны айтхан Будаиланы Хусей эфенди дагъыда: «Дин къадирын билгенле – сюннетлеге киргенле», – деп, зикир да этгенди.

КЪАЙКЪЫР

Бу шугут сёз къайсы тилден киргени белгисизди, ана тилде жюрюген да хазна этмейди. Жюрюк сылтауу болмагъандан. Хан

жокъ, ханланы адамны азапха салыучу, ёлтюрюучо буйрукълары бла байламлы сёзле да жокъ. Къайкъыр да (ол а адамны ёлтюрюрге этилген буйрукъну атыды), – жокъ. Жокъ эсе, таулулада «*Оу, санга бир аман къайкъыр чыкъсын!*» – деген къаргъыш бюгюнда алай шугут нек кёрюнеди? Аны себепли бизни бюгюннго тарыхыбызда «*къайкъырны*» бир угъай, эки магъанасы да барды: биринчиден, тилибизни тамырлары бек теренде болгъанларын кёргозтеди, экинчиден, бизни буруннгу тарых маданиятыбыз болуучусун ачыкълайды.

КЪАЙСАР

Ханлыкъда ол не бу ёзюрятны ёкюлю; ара бийликни жер-жерледе ышангылы адамы; ёзюрню (министрни) энчи келечиси. Бусагъатда: президентни парламентде келечиси. *Къайсар* деген эр киши ат анданды.

КЪАКЪЫРАКЪ

Жукъ битмеген къургъакъ тала. Сай. Къум аулакъ. Ташлы ёзен. Кеси аллына *такъыр* деген аллай жерни белгилейди. Орус тилге да ол тюрк сёз тюрленмей, алайлай кирип къалгъанды. Белгили орус жазыучу А.Платоновну «Такъыр» деп аламан хапары барды.

Сёзню кесини айтылуу, музыкасы окъуна тылпыу тыйгъан, юсюне ёмюрге кырдык урмагъан, ургъаны да терк окъуна сары къуу болуп къалыучу аулакъны кёз аллынга келтиреди. Бабаланы Ибрагимни «Къар булутла» деген назмусунда ол сёзню магъанасы бек уста ачыкъланады. «*Биз эндими кёребиз къакъыракъ жер?*» Поэт бирси «Кёк чыбыкъ» деген эссесинде «Къайдан да болгъун сен мында, юй тюплери-сюргюлери къакъыракъ болуп къалгъан, жаз бахча къазылмагъан, сабан сюрюлмеген жерде...»

«Къакъыракъда къаргъа да къонмаз» дейдиле. Айтыулада: «Ёлюкню Жамагъат сууу Теберди Къобаннга къошулгъан жерде къакъыракъда асырадыла. Окъа бийче ол кюн окъуна, семиз аманланы сойдуруп, аш этдирди» деп бар эсе да, Шимал Кавказда къакъыракъ жерле аз тюбейдиле. Тюбеселе да – ёзен жерледе, тенгиз жагъаларында. Орта Азияны чексиз аулакъларында аллай къакъыракъла, кёлле, къумла кёпдюле.

КЪАЛАКЪ КЪОБАН

Орус тарыхда Калка сууу. Дмитрий Донской Мамай ханны аскери бла уруш этген жер. Дон тийрелеринде Къалакъ къобан артыкъ уллу суу туюл эсе да, тарыхчыла аны алайда орус аскер Мамайны аскерин ууатханы ючюн сыйлы кёредиле, эсе да аны тарых магъанасы орус сауутну хорламы бла байламлыды.

Дон черекге кьошулады, ызын терк-терк алышындыра тургъан сууду. Аты да алай аны себеплиди: кьалакъ (галак) – айланжук, хауле...

КЪАЛЫУБАЛА

Жаратылышны ал кюню. Адам улуну тиргизиле башлагъан заманы. «Къалыубаладан бери», не «Таш жаратылгъанлы» – деселе, дуня жаратылгъанлы бери деген болады.

Бу сёзню къачан къалай туугъаныны юсюнден илмуда алыкъа бирча оюм жокъду. Журтубайланы Махти былай жазады: «Слово «къалыуба» – «келеупе», возможно, искаженное древнеиндийское слово кальпа – порядок, закон». Анга кёре, къалыубаладан бери дегенде, хаосладан, титиреуледен бери дегенча, жер юсюнде низам салына башлагъандан бери дегенча алай ангыларгъа керек болур.

Къалыубалада дуня къалай кьуралгъаныны юсюнден бары халкъланы ёз мифлери бардыла. Аллай мифле тюрк миллетледе – аланлада, къыпчакълада – бютюнда кёпдюле. Сёз ючюн, тюрк дуняны закий китапы «Коркуд-атада» былай айтылады. *«Башында кёк кёгерип, тюркюнде кьонгур жер уюганлай, экисини арасында адам улу тууду. Ёгюз атаны уруулары ёсдюле. Ол миллетлени башларында Бумин-каган оноу этди. Истемини-каган аны жолун ызлады. Ала болдула оноу-хукму да. Бары тюрк каганатланы бирикдирип, сакъладыла, кётюрдюле, бийикге да чыгардыла...»*

КЪАЛИЯР. ТАТРАН

Саулукъгъа бек алапат жарагъан кийик сарымсах. Орусча – черемша. «Къалияр къазгъын!» – деп, кьаргъыш да этиучюдюле. Баям, аны жүрекге жетген кючлюлюгю ючюн. Огьурсуз, ачы тилли адамгъа да айтадыла къалияр деп. Аш тузлу болса уа, татран дейдиле. Татранны кийик жыгырадан этедиле. Ол да буруннга чапхан бек кючлю ханс къатыкъландан бириди.

КЪАМИЧИ

Ат сюрген кьол керек. Ат керекни бир заты. Бек бурун заманладан бери жүрюйдю. Алай бу «Сёзлюкде» «Къамичини» энчи алып айтханыбыз аны ючюн тюрюлдю. Къамичи хорлукъну белгиси да болады. *«Зулму къамичи»* деген эпитет барды. «Аны танымагъан мухажир жокъ кибикди: Ючюнчю рейхни бизге *къамичисиди»* (Боташ улу Х. «Харам тала»).

Женгил, огьурсуз адамны юсюнден: «Жел къайсы жанындан ургъанын да билгинчи, муну *къамичиси* сёлешип башлайды». «Атынг киргинчи – *къамичинг»* неда «Аягъынг киргинчи – таягъынг»;

«Сиз, ачыугъа минип, темирчилесегиз, биз, ёртеннге минип, отлу къамичиле къагъарбыз» – ынгкылап жыллада классла бир бирге къайырылгъан айтыу. «Тюзлюкден тутсагъыз, сиз – *къамичи*, биз – ат».

Дагъыда къамичи жараны юсюнден бу сёзлюкню авторуну бир назмусу:

*Оракъ ора эди таулу къарт къатын,
Къыргъыз жеринде, кюз, будай сабанда.
Уруш кёмгенди эрин, эки жашын,
Къарындашы да къалгъан эди анда.*

*«Чекге дери орурма да, солурма, –
Дей эди ол, тёзе кюн къыбыдыннга.
Ишлей кетсем, унута да болурма,
Сюргюнчюлюк къысханын бу ырбыннга.*

*Тама эди кёз жашлары къылкъыгъа,
Ачдан, сапдан борбайлары къырккъыла.
Кёз байлана бошан оракъ мардасын,
Кетер чакъда къалгъан эди кыртыгъа.*

*Келген атлы кёрген эди сабанда
Жерде къалгъан бир жангыз будай башны.
Атдан тюрюп, чапхан эди ол анга,
Къамичи бла тюрюген эди бек ачы.*

*Тентирей да, тохтай, келген эди ол,
Оюла, бата, аякъ тюрюнде жол.
Жилягъан жилямукълары бла кече
Къамичи жараларын жууа эди ол...*

КЪАНАЗИР

Жибек къумачланы бир тюрлюсю, дарийге жууукъ. Бурун аз жүрюгени себепли, «къапталлыкъ дарий» деп, къаназирни бек сыйлы этгендиле. «Къаназир кийип, къан сийиучю бийче энди бек сынтыл болгъанды» – ынгкылапдан сора орам хапарлада айтылыучу учуз кёлкенгди.

Къаназир деп асыры курсабай адамгъа да айтадыла. Жомакълада да тюрбейди. «Къара Байсо жашагъан сахарны бир генезир ханы бар эди, аны уа – дуняда болмагъанча бир ариу къызы». (Ё. М., «Акъ жилян»).

КЪАНКЪЫЛЫЧ

Иши-кючю болмай, къаукъалакъ этип, заман оздурган; телесине айланган; кереклиге, керексизге да кесин кёргозте туруучу. «...бош, къанкъылыч этип, эрикгенлерин кетере айланган турист даурдан юркюп, искилтин болуп тура болурла къанатлыла, баям, ансы... аласыз жаз келип ким кёргенди?» (Б.С. «Атамы китапы»).

КЪАНЧАУ. БИТГЕН

Адамны санында битген битиу. Ол адамны этинде бир неда кёп башлы болуп чыгъады. Аурууу ичинде бишип, ирин этеди.

Анга ит-тил-чапыракъ бла да багъадыла. Бегирик – акъ ёзекли зун чапыракълысы бла.

Гошях бийче бла Къаншауну юсюнден таурухлада аны юсюнден айтылады. Къаншаубийни сююп, андан кёл тапмаган бийче, анга, эти битген аурууладан аурурча, аллай уу ичирип, амалсыз этгенди. Ол арууну бийчени кесинден сора киши сау эталмаганды. Ким биледи, къанчау битгенге артда къаншау деп аны ючюн атаган эселе да? Огъесе Къан+чау – къан чабып – къан чап дегенден артдан-артха къанчау – къаншау болупму къалганды? Халкъда къанчаугъа бакъган дарман чапыракъгъа «Къаншау чапыракъ» дегенлери терсми болур?

КЪАН ЧЕРИУ

Душман. Киши жерине чапхан аскер; хыйлачы къауум. Захватчик, каратели.

Чериу аскер къауум эсе да, алай жаланда артыкълыкъ этерге, мамыр халкъны ата журтун иелерге чыкъган жау къолгъа айтадыла. Жау къол – жау аскер. Биреуню юйюне чапхан жыйыннга да айтадыла. Чериу – *полчища*, къара кюч, зулмучу къауум.

КЪАНГИЧ

Къаты агъачдан ишленген, жугар маталлы чучхугъуч, сабан адыр. Бурун туркъу ичлеринде мал тутуп, жазгъа мешхуту татып жумушаган жерни къангич бла чучхуп, урлукъ салгандыла.

« – Неди бу, жатхан ёгюзню башына ёрегин бузоу кир этгенлей, тынч адамла тапханбыз деп, талай эселе, буюгъупму турлукъбуз? – деп тепди бехтили къарт, таягъы бла жерден ачыуун ала. – Боюнубузгъа асар боюнса, ючюбюз аны арбасы, тёртюнчю – арыш чомача, жауур болганды аркъасы, – деп, бир кесек сынтыл бола, андан ары сарыуун назму бла тежиуют айтды.

*Сыртында тажал жауурлукъ,
Барланы жюгюн ташыргъа.*

*Белингден басып ауурлукъ,
Ачлыкъдан жыгъыла ташха,*

*Къолларынг – сабан агъачла,
Жерлиге сабан къазаргъа.
Бармакларынг да – къангичле,
Урлугъун женгил салыргъа.*

Кёргенибизча, бу Чотчаланы Борис жазган, мен билгенден, басмаланмай къалган «Къобан башлада» деген алаамат бай тилли романда айтылган бурунгу жарсыуда «*къангичден*» сора да улоу жюрютюу бла байламлы сейирлик сёзле бардыла. Ала бары бурун заманлада да тил жюрютюу хунерибиз бийикде болганын кёргозтедиле.

КЪАП

Къап – уллу орун; тулукъ, машок. Андан ары сёзле ат магъанасында «къап» дегенден тууадыла:

Къап – тери, бир затны къабы. Къол къап. Къаплама. «*Жилан къабындан жийиргенгенлей*».

Къабыргъа – юйню тыш бегими, къабыргъалары – къабы.

Къабукъ – терекни къабугъу, кёгетни къабугъу.

Къабыр – ёлгенни оруну, къуршоуу, юйю.

Къап – хыярны бир тюрлюсю. Аллай хыяр зугул болуп ёседи, тышы, сюек кибик, къаты, ичи уа хосу болады. Бишгенден сора сабакъ жанындан баш ачып, ичин кетереди да, къурутуп, орун этедиле. Аллай орун жайгъыда суусап жюрютюрге бир да алаамат жарайды.

Къабакъ – дарбаза, арбаз буруну эшиги.

КЪАРА

Бу сёз сыфат болуп да (къара бояу; къара ишхилди), этим болуп да (бери къара, малгъа къара – малны кют) келеди. Дагъыда къара – халды, адамны халы. Къара ниетли, къара иш, къара жолоучулукъ. Алай *къара* бош (простой) деген магъананы да тутады: *къара халкъ* – простой народ; *къара адам* – хыпый-сыпый болмаган, хукмугъа, саясатха къатышмаган, ишлеп, кеси къыйыны бла жашаган адам.

«Къараны» бары магъаналарын озган – *харф, жазыу, тамгъа* деген магъанада да айтылганыды. Окъуй-жаза билмегенге – *къара танымаган* дейдиле. Къуранны жазыууна, илмусуна, сыйына да *къара* дейдиле. Къуранны *къарасы*, эсе да Къуранны жазыуу, баямы. Кязим хажини сёзлери:

*Къуранны къарасын таныгъан,
Хаж къылыргъа Каабагъа да баргъан,
Беш ууахты намаз да къылгъан, –
Элгенмейди аман акъылдан.*

*Бу дуняны хаухлугъун билген,
Хакъ жолуна айланып келген,
Гюнях кечилмезин билген, –
Къайтышмайды зулмудан, тилден.*

Алай тинте келгенде, «къараны» тамыры бурунгу шумерлеге дери кетеди. Белгилисича, шумерлени ата-бабаларына *къарабашла* деп болгъандыла. Дуняда кёп алимле *къара башла* дегенни – черноголовые – деп кёчюрдиле. Будайланы Мухаммат ол оюмну кесгин унамаздан, *къара баш* дегенни *харф*, *тамгъа* деген магъана бла байламлы этеди. «Тамгъа (харф) башлагъанла» деп кёчюреди. Бурунгу Шумерле саз къангачыкълада жазуynu биринчи башлагъанла болгъанларын эсге алсакъ, кертиси да, «харф (тамгъа) башла» деген кертиге ушайды. Будай улу Мухаммат анга дагъыда араб тилде *хариф* деген сёз «къара» (окъу) дегеннге къошулуп къуралгъанын да айтады = къара+ф = къараф+хариф.

Италияны женуб жанында «къара» деп халкъ жашагъаны да белгиледи. Греклиле уа ол халкъгъа «жерни сабийлери» деп болгъандыла. Тарыхчы Геродот аны хакъындан былай жазады: «*Къара* деген халкъ – финиклилени бир юзюгюдю. Ала кеслерини Къадама деген башчылары бла келе келип, Крит айрыкамны бойсундуруп алгъандыла». Тарыхда белгили болгъаныча, этрускла бла финикийчиле уа бир тамырдан чыкыгъандыла. Будайланы Мухаммат анга былай къошады: «Къадама» деген къарачай-малкъар тилде адам чыгъалмазлыкъ, *тик*, *дылгам*, *бийик* деген сёздю. Таулула «къадама адам» деселе, аллай адам не тюрлю къыйынлыкъда да ийилмезлик, артха турмазлыкъ къаты, эр адам болгъаны белгиледи. Андан сора да къарачай-малкъар тилде «*къадама къала*» деген барды. Бурунгу Урумда (Грецияда) къадама къала бюгюн да турады. Аты да тюрленмей. Аллай байламлыкъла тарыхда бошуна болмазлыкълары белгиледи».

Алай бла, бизни ана тилибизде «къара» деген бек бурун заманладан бери да кёп къатлы, насыятлы сёз болуп келгени ачыкъды.

КЪАРАНЧХА

Таш сурат. Тейри кесилик. Къач. *Идол*. Мажюсю заманлада ол не бу тиричиликни тейрисине салынуучу белги. Бау къаранчха. Тейри къаранчха. Къуллукъда неда башха ишледе аты айтылгъан

адамны асыры бек кётюрюп, мардадан оздуруп махтасала: «Аны къаранчхасына къарс къагъып турабыз», - дейдиле. Ол ангылам да къаранчхагъа къарс къагъып, къара мал союп, тейрилеге жалбарыудан къалгъанды.

Къаранчхагъа къарс къагъыу намыс этиуню белгиси да болады. Алай а асламысында кёзбаулукъну, жалынмакълыкъны белгисиди.

КЪАРАНГКЪА

Къызыу кюнледе чалгъыда не сабан ишледе, ишлеп, къызгъанда, кюн къыбыдындан бугъарча, солурча ёре къош. Тёгереге ачыкъ жапма. Хаух ауаналыкъ. Аллай ауаналыкъ (къарангкъа), кюн таякъланы къызыуларын кесине алып, ачыкъ жанларындан сериун уруп турурча алай ишленеди. «Кюн къыбыдындан къачаргъа бир къарангкъа кибик да къурамадыкъ да!» – дейдиле чалгъычыла. Гуртуланы Берт «Тенгиз жагъада айырылышыу» деген назмусунда былай жазады:

*Жатаса, бир сау акъ топчаннга минип,
Кенг, къолан къарангкъа тюбюне кирип.*

КЪАРА ТЮЛКЮ

Бурун юйде къара тюлкюню терисинден журунчукъ турса, ол ырысхыгъады деп ийнангандыла. Халкъ адетледе, ийнаныулада уллу магъанасы бола келген ырымладан бириди. Аны юсюнден нартлада кёп айтылады. Сёз ючюн, Сатанай, эри Ёрюзмекни эмегенледен къутхарыр ючюн, къара тюлкюню терисине киреди. Гуртуланы Бертни «Талисман» романында къара тюлкюню терисинден журун ючюн эл къалай гюргюлюш этгени суратланады. Башха эски жырда уа былай айтылады:

*Кет, кет, эл алдагъан, жер жалагъан, уй, аман Шевердин,
Дуняда адам излеп тапмагъан къара тюлкюню ёлтюрген!
Бу болгъан жерде да байлыкъ кюймейди,
Бу болгъан жерге да, ой, ачлыкъ кирмейди.*

КЪАРГЪА

Къаргъа жашауда шо бир къанатлыды. Къара къанатлы. Алай ол къарачай-малкъар мифологияда, жомакълада, жырлада дайым айтылгъан, бирде игиликни, бирде палахны къуугъунчусу болуп суратланган къанатлыды. Къаргъышда, алгъышда да къаргъача сагъынылгъан къанатлы жокъду.

Къара къаргъа бирде Элияны нёгери болуп суратланады. Жол кёргозтеди. Боллукъ ишни заманында билдирип, жолоучуланы

хатадан сакълайды. Ёлгенле бла сауланы арасында келечи болуп да келеди. Аны юсюнден быллай таурух да барды.

Къарачай кесини ата тамырына санагъан Къарчаны анасы аны кызлай тапханды. Айхайда, аны халкъ жауламай амалы жокъ эди. Жарлы ананы налат ташха тартып, соруу этгенлеринде, ол: «Агъачда жууа жыя барып, бир терекни тюбюнде жукълап къалгъан эдим, – деп, тарыгъыуун айтханды. – Билмейме, кѣпмю жукълагъан эдим, азмы, – уянганымда, юсюмден бир къара къаргъа учхан эди... Сиз даугъа салгъан жашны атасы олду...» Алай бла къаргъа бир-бир айтыулада ата тамыр (тотем) болуп да келеди. Бешик жырда:

*Бѣленген къолларынъ ычхынсын,
Башынгдан а бир ала къаргъа кычырсын.*

Ала къаргъа иги хапарланы суюнчюсюдо, дайым жол нѣ герлик этген, хатагъа тюбетмеген къанатлыды. Аны бла бирге, къара къаргъа – палахны къуугъунчусу да болады. Иши бузулгъан, умутуна жетмеген адамны суратласала: «Аны къазыгъына къаргъа (къузгъун) къоннганды» дейдиле. Къаргъышда да айтылады. «Башынгдан бир аман къаргъа кычырсын!» Жолгъа чыкъгъанда, къаргъа кычырса, аны ырысха санайдыла. Амал болса, жолларындан къайтадыла.

*Аман къушла къоймайла, башыбызда ойнайла,
Къара къаргъа ойнасын, бизге палах къоймасын.*

Къаргъа бла къузгъун бир бирге бек ушагъанлары себепли аланы айырып айтыуда жангылыч аз болмайды. Аны себепли «Къаргъа – къаркъылдайды, къузгъун – къуркъулдайды» деп, тауушларына къарап айырадыла. «*Къаркъ деп, къаргъасы, къуркъ деп, къузгъуну болмагъан жер*».

КЪАРГЪАШ БЛА КЪОРГЪАШ. ЁЧЛЕШ

Ана тилибизге жангыдан кирген, аны ич онгларына кѣре, жангыдан къуралгъан сѣзле.

Къаргъаш (противник) – ташатын, тууратын да жаулукъ. «Не эсе да, Махмутну Рамазаннга бир уллу дауу, ёчлюгю, тап, къаргъашлыгъы окъуна бар эди, аягъы комиссаргъа илиннгенлей, жойду». (У.И. «Оздула заманла»). Къаргъашны, ниет келишиусюзлюгюнден сора да, жау ниети, душманлыгъы болургъа боллукъду.

«*Табу бар эди арада, табу угъай, къоркъуу! Алкейни борбайдан алгъан эки къаргъаш, эки жыртхыч жанууар сакълай эдиле ол табуну*». (Ас-тах, 424).

Къоргъаш – къоруулаучу. Керек кюнде, атха минип, сауут-саба алып, элин-жерин къорууларгъа душманны аллына чыкъгъан эр киши. Къору, къоруула (сакъла) деген этимлени мурдорунда къуралгъан ат. Элни, къыралны душмандан къоруулаучула. Аскер. *Защитники*. Къоргъаш – кысха, ариу келеди. «Эр жигит – эл бетинде, жау четинде». «Жашны хайт деген, бешли ёгюзню боюнун бургъан заманыды, *къоргъаш* излей эсенг, аны кѣре, кимни сурайса!» Керек кюнде бек алгъа чапхан, не кыйын болумда да жол тапхан.

Ёчлеш – бир тюрлю оюмну, хукмуну сартындан сени бла келишмеген, сен айтханнга, тутханнга къажуу тургъан, сени бла ёчешген, эришген, демлешген адам. Бирде «ёчлеш» дегенни орунуна «эришмен» деп да айтадыла. Алай а «эришмен» бла «ёчлешни» арасында айырмалыкъ барды. Эришмен, кесини къуралыу халына кѣре, жалаанда эришген адамды, *соперник*. Санга бир зат бла тенг болургъа, сени озаргъа суюген.

КЪАРКЪАНАТ

Тилге Бабаланы Ибрагим кийирген суратлау сѣз. Къанатына къар тюшген къанатлы кѣз тууранга келеди. Сѣз кеси аллына сыфат болуп къалады. Эстетика сезим берип, зауукъ этдиреди.

Къаркъанат къанкъазны да кѣлде
Жулдузгъа таралтып сарнатхан (Б.И.).

КЪАРТЫКЪ

Адамны къаны башына уруп не бир башха тюрлю ауруудан ауруп кыйналгъанда, аны башындан, боюнундан къан алып болгъандыла. Къанны алай алыучу керекге «*къартыкъ*» дегендиле. Ол а мюйюзден ишленгенди. Къартыкъны биргесине да кереги болгъанды – *ургъуч* деп.

« – *Тѣппеси бла эки къулакъ башларындан бир кесек жерлерин жюлю, сен ийманлы болгъун, Гашау, – деп жоралады Къарабабуш, Орасан чакъырып келген къартны кезлигине кѣз жетдире. Келген киши олий бла саламлашып бошар-бошамаз, уста къатын Гашау олийни башын жюлюдю. Хаким, къоюнундан бусхул бочхачыкъны чыгъарды да, андан къара мелте бла тышланган затчыкъны алып седиретгенде, ичинден балта маталлы жютю бичакъчыкъ чыкъды. Ол хакимни къан ургъучу эди. Жылтырауукъ гитче затчыкъны баш бармагъы бла балан бармагъыны арасында уста тутуп, ишин башлады. Бек алгъа олийни башыны жюлюннген жерлерине таууш этдирип тюкюрдю, бармагъы бла ышыды. Ызы бла юч жеринден къан ургъуч бла юч чертип, къартыкъ мюйюзню салды. Ийилип, олийни башындан эки къолу бла да тутуп, эме башлады. Бир кесекден къан тартхычны башындагъы дибилдирик*

тилчикни тили бла жалап, аузун айыргъанлай, мюйюз олийни тёппесине битди да къалды. Дагъыда бир кесекден а, Хорасаннга агъач мигидаучукъ келтиртип, къартыкъ мюйюзню жамбаш баса, къобарып, мигидаучукъгъа къантаргъанда, андан бауур бетли уюгъан мор къан къуюлду» (Ч.Б. «Къобан башлада»).

КЪАЧ

Къынгыр къач – кюнню белгиси. Знак солнца. Сурат белги, жор. Оруслулада – крест. Чюйютлюле Исса файгъамбарны къачха тагъып ёлтюргендиле. Файгъамбарны ёлюгюн андан алып, жерге салыргъа хазырлап тургъанлай, жан кирип, ол кёкге суурулуп кетгенди.

Къарачайлыла бла малкъарлылада да къач бек сыйлы белгиди. Юйге келмей тургъан адамынг келсе, къууанып «Къынгыр къач тарт!» дейдиле. Биреу бир аман иш этип, ассы болса. «Къач урсун!» деп, налат береди. «Къач урсун» деген «Аллах урсун» дегенге келишеди.

Къач – кюн тейрисине кертиликни, анга табыныуу белгиси эсе, къач бла байламлы не зат болса да, ол Аллахны (Тейрини) атындан болады.

«Арадан эки минг жылгъа жууукъ ётюп, христиан дин бегингенден сора, христианланы да, чюйютлюлени да эниклеп, «Инжилни» бетлеринде Исса файгъамбарны ёлюгюн къачдан алып, жерге салып, асыраргъа хазырлагъанлары бла аны тирилип къалгъаны «Динни къутхарылгъанына» саналгъанды. Аны белгилеген байрамгъа Пасха деп атагъандыла» (Ш. И. «Заман», 18.05. 2002).

Алай бла Пасха деген да къутхарылыу, азат болуу дегенни тутады.

КЪОДАНА

Сур халы. Жетген кендирни биширип, къабугъун созуп этедиле. Къодана халы бла чарыкъ, чурукъ, ат жер тигедиле. Кисиу таракъны да бегитедиле. Алгъышда:

*«Къодана халысы кёп болсун чарыкъ тигерге,
Герхана жибеге кёп болсун, ариу кьерге».*

«КЪОЙ СОГЪУУ»

Сюрюу, юркюп, чачыраса, аны бирге жыяр ючюн энчи согъуу болгъанды. Къойчу, сырыйна бла ол согъууну согъуп, юрген къойланы бирге тийишдиргенди, андан сора ыстауатха жыйышдыргъанды. Хар къошну, къойчуну кесини «къой согъууу» болгъанды. Къой сюрюу аны танып, сырыйна тауушха андан жыйылгъанды.

«КЪОЙ ТАШ»

Таулула, тауда мал бла жашай, баш азыкълары эт болгъанды. Къошда, юйде да, хар кюнден къой кесерге тюшгендиле. Аны жюню, териси бузулмаз ючюн, бийигирек затны юсюне салып кесгендиле. Хар жолдан аны къайгъысын этип айланмаз ючюн, къаядан юзюлген шырхы таш келтирип, бир жанын жонуп, сыйдам этип, арбазгъа салгъандыла. Аны юсюнде кесгендиле. Залийханланы Жанакъайыт былай жазады: *«Айтырыкъ туююл эдим, алай, мырхык кибик, бир илинсенг, айырылмайса, – деп, хар заманда этиучю тырманы бла арбазларында къой ташха олтурууп, хапарын бошлады...»* («Азатгерийни хапары»).

КЪОНАКЪСЫНЫУ

Юйге не элге тышындан келип, кесин къонакгъа санау, жукъгъа къарамай, къатышмай туруу. Эринип не уялып, жукъгъа тиерге базынмау. «Киеуню, къонакъсынып турмай, жумуш этгенине онгунгандыла» (Жомакъдан). «Къонакъсынган жигитни къолундан садакъ окъ учар» (Нарт сёз). Алгъа тынч кёрюнюп (къонакъсынып), артда къаугъа чыгъаргъан, туююш ачхан. «Тынгылагъан тын бузар».

КЪОРЛУКЪ СЮТ

Сютню къайнатып, айран этерге хазырлагъанда, суууй тургъан сютден бир кесекчик алып, ырдауанны анда къатышдырып, айранлыкъ сютге алай къошадыла. Ырдауан хазырларгъа алынган сют къорлукъ сютдю.

КЪОШ НЁГЕРЛЕ

Элде бир къауум ууакъ аякълы малы болуп, алай а кеси аллына къош тутаргъа амалы неда хайыры болмагъан адамла биригип, маллары бир къош этип, алай кютгендиле. Алагъа «къош нёгерле» дегендиле. Къошнёгерлик къошлада мал кютюу кезиуде болгъанды. Мал иеси кесини малда турургъа онгу болмаса, мал берип, орунуна жалчы тутханды. Аллай жалчыны къошда кесини малы жокъ эсе да, келишген адамыны малына кеси малынача къарагъанды. Кязимни «Сары къош» деген поэмасы аллай къошнёгерликни юсюнденди.

Байланы, бийлени малларынача, къошнёгер къошлагъа чабыулла бола тургъандыла. Тау артындан аууп, мамыр къошлагъа артыкълыкъ этген, малны да сюрюп, къойчулагъа да къыргъын салгъан жыйылланы юслеринден кёп тюрлю айтыула, жырла сакълангандыла. «Аттууну жыры» аллай жырладан бириди.

КЪОШАЙ

Бир тамырдан айырылып, тенг ёсген терекле, зыгытла, дагыда башха ёсюмлюкле. Къошай зыгытла. «Нартюхню къошайларын жыртып, таналагъа сал», – деди Ахмат. Битген затны къош-къош ёсген бутакълары, сабакълары.

«Агъачда чапыракълагъа къарагъандан сора, дагыда къош жумушум барды: саулукъ ийнеклеге къараргъа керекди, къашпакъ ишлерге керекди, чыпын, арапла, хырыкла, илкичле, чигинжиле, ылыхтынла, къазыкъла, чыбыкъла, сехле керекдиле. Баш тыкыр аягъында агъачны бек теренине кирдим. Эгечле кибик, тёрт къошай жерк терекни къатында тохтадым...» (Б. С. «Баш тыкыр»).

КЪОШ ОБА

Бирге жанаша салынган къабырла; бирге ажымлы ёлген эки тенгни (къарындашны, аскерчини, жолоучуну) къабырлары. Къош обала асламында уруш заманда, уруш ёртен болуп кетген элдеде салынгандыла. Бусагъатда да Къабарты-Малкъарны кёп эллеринде къош обаланы кёрюрге боллукъду. Алагъа *братские могилы* дейдиле. Бизде «Къош обагъа къошулгъун» деген къаргъыш барды.

*Душман ёлюклени барын бирге жыйдыла,
Бир дыркыда къош обагъа къуйдула (Г.Б.).*

КЪОШХАСАЛМАЗ

Къайнап ёсген, базыкъгъа, бийикге да кетмеген котур агъач. Ёре турукъ да терк болады. Сыфаты къаралдымды. Чалыда-ёзгеде терк чирийди. Къургъагъы окъуна аман жанады, ийис этеди. *Къошхасалмаз* деп андан аталгъанды.

КЪУЖМУ

Кюз артында агъып, жазгъа чирий, жерге тешелген чапыракъ тешем. Эрленчикле, башха жаныуарчыкъла да кёгет-къоз жыя, анда-мында тёбечикле этедиле, мишегенлерин къужму тюбюне букъдурадыла.

*Чертлеуюк, юкю, къужму да
Шыбырдайды, чабады,
Чертлеуюкню толу ичли
Жыгырыгын табады (Б. «Мишеген»).*

КЪУЮ – КЪУДУКЪ

Бу суу чыгъарыр ючюн терен къазылгъан уру, суу чыкъгъан жер бизни суратлау адабиятыбызда суратлау метафора къадарында эркин жюрюген сёзю. Къую бла байламлы кёп суратлау сыфатла

къуралгъандыла. Къулийланы Къайсынны «Къуругъан къуюну жарсыуу» деген назмусу адамны къыйынлыгъын жюрекни толкъутурча суратлайды. Неда Бабаланы Ибрагимни быллай тизгинлерин окъугъанда, жашау бла жашауну таркъайгъаныны неда адам бла аны излемини арасында къаллай бир кюч, кюреш, табыу бла тас этиу болгъаны кёрюнеди.

*Мен – къумлада суу кюсеген адам,
Къую къаздым –
Суу чыкъмады андан.
Мыдых кибик, алтын чыгъып къалды,
Да кёп жарсып,
Башха къую къаздым.*

Къую бла байламлы халкъны нарт сёзлери да алайдыла.

Сабийсиз къартлыкъ – суусуз къую.

Суусап болгъандан сора къую къазаргъа кечди.

Сууну къайгъысын къудукъ къуругъандан сора этиучю – келликни, боллукъну эде тутмагъан.

КЪУЛЛАНМА

Басымны кючю бла буйрукъчу этимден сыфатха ётген сёз. Къулланыучу, къул болуучу. Буйрукъчу этимча жюрюгенде, басым экинчи буууннга тюшеди – къул+лан+ма. Ол – биреуге къул болма дегенни ангылатады. Сыфат болуп келсе, басым ахыр буууннга тюшеди – къулан+ма. Ол а адамны ич къылыгъын, табиьгъатын кёрюзтген лексема болуп къалады. Къуланма – къул болургъа, биреуге барчы-келчи болургъа ыйлыкъмагъан, тап, суйген окъуна этген, аны ючюн кесине даража умут этмеген. Адабият тилни излемине кёре къуралгъанды. «Мыйысыны *къуланма* болжалы озгъанды» (Г.М. Минги тау, 1995, №1) Эсе да, иши кыртыды, мыйысы хазна туююлдо, кеси аллына оюм этер къудурети жокъду дегенни айтады жазыучу.

КЪУЛМУ

Адамны желке тюбю. Инбаш бла боюнну арасы.

Ёгюзню боюну. Бек боюнлу, къарыулу адамгъа: «Бугъа къулмулай боюну да», - дейдиле.

Бозаны тюбюне чёкгени. Чёгюмдю. Аны дарманлыгъы да барды.

КЪУРГЪАН

Археология термин. *Курган*. «Курганныя культура» деп, тарых илмуда уллу бёлом барды. Ол бурунгу Сомар (Шумер) халкъны ёлгенни асырау адети болгъанды.

Курган демеклик неди?

Ол сёз, кеси аллына бир илму термин болуп, битеу дунягъа бурунгу тюрк тилледен, шартыракъ айтсакъ, сомарланы, тиллеринден жайылгъанды.

Бурунгу сомарла, ёлгенни асырай туруп, терен чунгур (къабыр) къазгъандыла. Чунгурну ичин агъач томуроула бла сыргъандыла. Ёлюкню ары тюшюрюп, биргесине да ууакъ аякълы малла, сауут-саба, жашау-турмуш керекле салгъандыла. Къабырны башын да аллай томуроула бла сырып жапхандыла. Топуракъ ташып, къабырны юсюн уллу тёбе этгендиле. Бусагъатдагъы малкъар тилде «Къабыр тёбе», «къабыр топуракъ», «сын таш» деген ангыламланы барын жыйышдырып, бурунгу ата-бабаларыбыз бир сёз бла «къургъан» деп къойгъандыла. Ол ёлгенни тюп дуняда да жашауун къургъан демеклик эди.

«Курганная культура» жаны бла уста тарыхчы Мызыланы Исмаил «Сомарланы тиллери ёлгенмиди, саумуду» деген макъаласында былай жазады:

«5-6 минг жыл мындан алгъа, сомар халкъны заманында, Кавказ тауланы этеклерине «Курган культура» деген археология белгиле жайыладыла. Аллай къабырны ичине ёлюк бла бирге ууакъ аякълы малны союп сала эдиле, бирде – саулай, бирде уа эм сыйлы юлюшлерин – башын, жаурунун, дагъыда башха жиликлерин. Ёлюкню тюбюне уа ала, дуняда биринчи болуп, кийиз жайып болгъандыла. Аллай курган асыраула Краснодар тийресинде Къара эм Хазар тенгизлени жагъаларында, Дербент шахарны тийресинде, Дагъыстанда, Азербайжанда, Гюржюде, Эрменде табылгъандыла. Сёз ючюн, Гюржюде, Бедени деген жерде, бир курганда жюн ийирген урчукъ табылгъанды. Бу эрттегили халкъ ууакъ аякълы мал бла кёче жашагъанды. Кийизле этип да бек алгъа бу халкъ башлагъанды. Аллай къургъан тёбеле Туркияда (Анталияда), Корук тёбе, Норсук тёбе, Тёбесик, Хатай деген жерледе, Сирияда уа Амуқ ёзенинде, Аманус деген тауну этеклеринде табылгъандыла. Алай бла, биз сомарла 5-6 минг жыл мындан алгъа Ал Азиягъа шимал жанларындан келгендиле дерге толу шагъатлыкъ табабыз».

Ол эрттегили халкъла, Кавказ тауладан ётюп, Ал Азиягъа бара туруп, аланы бир кесеклери Кавказ таулада олтуруп къалгъандыла. Ала «курган маданиятны» бу жерледе да къойгъандыла. Сомарланы Киши, Ур, Лагаш деген шахарлары бу жерледе жашагъан башха халкъла бла къаты жууукълукъ жюрютгендиле. Ол шартланы барын Кавказ археология илму толу ачыкълагъанды. Кавказ тауланы ичинде ол маданиятны туудукълары болуп, бусагъатда Къарачай-Малкъар къалгъанды. Андан туюлюмдюю сомар тил бла къарачай-малкъар тилни бирге алай бек ушагъанлары...

КЪУРЖУР

Будайланы Магомет кесини «Сёзлюгюнде» программа дегенни алай айтайыкъ деп салады. Къулакъгъа эшитилгени алай ариу кёрюнмей эсе да, сёз ючюн, биз «программа» деген орус сёзню билмеген болсакъ эди, не хатасы бар эди? «Жыйылып, этиллик ишлени къуржурун белгиледиле». «Окъуу къуржургъа кёре, чыгъармаланы тюз сайларгъа керекди...» Мен да, ачыкъ айтсам, бу къужур «къуржурну» артыкъ аламатха санамайма, алай а тилге кирсе, юйренсек, ол къуллукъ этерге боллукъ эди.

КЪУРКЪУР. ЧЫРМЫЛТЫН

Къуркъур – эр киши туугъанындан окъуна уятлыкъ тийресинде, быгъынында къыяуу болуп не артда, чырмылтын болуп, багъылмай, ауруу эскирип, юйренчек болуп къалгъан аурууду. Кеси аллына ол бир заманда да сау болмайды.

Чырмылтын – къыйын ишден, ауур кётюрюуден чыкъгъан быгъын аурууду. *Грыжа*. Адамны быгъынында быдыр бла буту бирге къошулгъан жер бек къарыусуз дибилдирик тери бла жабылыпды. Ауур жюкню кётюреме деп сыгъыннганда, алайы ычхынып, быдыр быгъынына буштукъ болуп къалады. Андан жаланда жардырып сау боладыла.

КЪУРМУШТУКЪ

Къойну (тууарны да) боюн жиги; башы бла аркъа сюегини арасында къатыш сюекли, къап-къара татыусуз жери. Ч\З диалектде *къурмуштукъ* деп жюрютюледи. Иги къошлада, ёзден юйледе малны алайын къазаннга да салмайдыла, итлеге атып къоядыла. Салсала да, ол юлюшге къошаргъа жармайды, шапа-ёзге жубанады.

Абайланы юсюнден жырда аланы бий даражаларына келишмеген бир шарайып айтылады. Ала къурмуштукъну да юлюшге къошханларыны юсюнден.

*Абайлары къанлы къала ишлей элле, ой, ишлей элле,
Хар кечеден бир къысыр ийнек кесе элле, ой, кесе элле,
Аны боюн къурмуштугъун а манга бере элле, ой, бере элле,
Ашайма да, аман тишлерим эзмейле, ой, эзмейле,
Ашамайма да, мухар къарыным тёмейди, ой, тёмейди...*

Абайлары акъ къалаларын къулларына Тау артындан аркъалары бла тытыр ташытып алай ишлетгендиле. Аны бла байламлы халкъда «Абайланы акъ къала» деген жыр да туугъанды. Жарсыугъа, аны тексти алыкъа саулай табылмагъанды. Табылгъан юзюгюнде аланы къызгъанчылыкълары (огъесе – ырысхыгъа сакълыкъларымы?) айтылады. Халкъда «Абайланы атаман Азнауур жашлагъа: «Мен бёркюмю алчисин къайсы жанына айландырып

кийсем, ары айланып чабыгъыз», – деп болгъанды деген лакъап жюригенди.

КЪУРТХА

Халкъны бурунгу ийнаныуларында – аллай ийнаныула бюгюннге дери да сакълангандыла, – тюрлю-тюрлю къапха кирип, ожакъ бла тюшюп, адамгъа аманлыкъ этиучю; асламысында олуялыгъы болгъан къоншу къатын. «Обур къоншусуна ёч». Колдун, ведьма. Асламысында киштик сыфатлы болуп айланады. Ёз адамыны къанын эмеди.

Алай а *обур* деген – билгич, кёп билген, *къуртха* деген магъанада да жюриюдю. *Чародейка, ведунья* дегенча. «Къуртхады, билмегени жокъду» дейдиле. «Къуртха къатынга къолгъа къаратыргъа баргъан эдим да, ол а къайры эсе да кетип, аман бла кетерик!»

Кёз тийгеннге тюкюрюучю, сабий жыгъылса, къыяулу болса, анга къараучу къатынлагъа да айтычудула – *обур* деп. «Обур тырнакъ», «обур сибиртги», «обур къамичи» дегенча ангыламли жюриюдюле.

КЪУРТХАКЪУЛАКЪ

Элде хапарланы терк билиучю; не тюрлю тасханы да анга дайым бир жашыртын айтычусу болгъанча, терк билиучю. Кесине жетгеннге, жетмегеннге да къулакъ салып айланыучу.

«Керти-ётюрюк айтханымы да айырмай, айлансын энди алай, *къуртхакъулакъ* маске кибик» (З. Ж. «Гонай»).

КЪУРШАКЪ

Алтын тюйме, белги. Тишируу ариулукугъа сынжыр бла ёшюнюне не боюнуна тагычу алтын не кюмюш чечек (украшение). «Алтын къуршакъча, багъалы...»

Не бушуу сынады эсе да жаны,

Алырмы минчагъы алтын къуршакъны? (Г.Б.)

КЪУТ

Табийгъатны жашау кючю. Аны къайтарылмаз, сёнгмез, таркъаймаз агъымы, нюрю, огъурлулугъу.

Адамны адамлыгына, къылыгына багъа бичгенде, «къутлу» бла «къутсуз», акъ бла къара дегенча, аллай бир кесгин айырмаланадыла. «Бетинде къуту болгъан» – дейдиле этимли, хатерли, халал адамгъа. Къут, келбет не тюрлю иште да адамны кёзге терк эсленген ёзлюгюдю, жол къагъытыды. «Гелеу кёрсенг, жер сорма, келбет кёрсенг, эр сорма».

Къут табийгъатны адамгъа берирге боллукъ бек уллу чомарт

саугъасыды. Алай а Адам, табийгъатны аллай саугъасына тийишли болама десе, игиликге, хунерликге да, адамла арасында даражагъа да кеси кесин ишлеу бла жетишеди.

Адамгъа аны хатерсизлиги, жарсый, къайгъыра билмегени ючюн айтылыргъа боллукъ бек уллу сарыу – къутсуз демекликди. «*Къутсуз адам къатынга келсе, кетер жолунга къара*». Ол сёз «Аман адам къатынга келсе, этегинги кес да кет» дегеннге тенгди. Къутсуз адам, берсе да, уруп береди, бир игилик этсе уа, аны ючюн терингден къайишлик алмай къоймайды.

КЪУУ

Тюрк тиллени барында да аман акъыллы, хайлачы, алдаугъа уста адамгъа къуу дейдиле. *Къуу, кёсе, обур, хыйлакур* – бу сёзлени барыны энчи магъаналары бар эселе да, адабият тилде бир бирни алышындырадыла, кючлендиредиле. «Нарт къалада» Зарбагъыр аман акъыллы, кюйсюз да адамды. Омар аны сыфатын «къуу» деген сёз бла ачыкълайды.

Къуу Зарбагъыр къан дыгалас этсе да,

Айып этип, ёпкелерге жетсе да,

Эр къонакъла, сауут-саба тешмейин,

Олтурдула, туура салып тёшлерин.

«Къуу» – къыргъыз, къазач тилдеде, аланы фольклорларында аламан сыфатла кюрургъа болушады.

«Къууну» магъанасы аны бла чекленмейди. «*Къуу къат*» дейдиле къаргышда. Къуу – бек кюруп, кючю тауусулгъан, пура болургъа жетген затды, агъачды. Бек кюргъакъ.

Чынг алгъа саргъалырла чапыракълары,

Андан сора къуу болурла бутакълары. (Хадиследен)

Къуу – от къабындырыучу, мамукъ кибик, жумушакъ зат. Терек бокъурну (*къуу* деп да айтадыла, орусча – *чага*) тыш къабугъун кетерип, ич жумушагъын, кюл къошуп, биширедиле. Кюрутуп, кюргъакъда туттадыла. Отлукъ таш, чакъгыч бла бирге жюриудиле. Къууну ташха салып, чакъгыч бла чакъгъанда, жилтинле чартлап, къуу къабынады, андан от тиргизедиле. Бир затны даулап, ёчешген адамгъа: «*Жанар оту, чакъкычы къуу къабындырса!*» – дейдиле. Эсе да, тили тийишли сёзлени айтыргъа болалса, иши кюралыр.

Андан сора *къуу* деп къанкъазгъа да айтадыла. *Акъ къуу* – белая лебедь.

«КЪУУУ КЪАБЫНАДЫ»

Ачыуу бурунуна жетип, бусагъат кюзууду, тюйюшеди, тёзюмю тарс деп атылады деп тургъан адамгъа чам халда айтычудула. Жаз тилни аламан юлгюсю.

– Тын, Омар, энтга бир сёз айтханынглай, кьууу кьабынырыкьды.

– Кёреме. Бир аягы кьаядан энишге салынып турады.

Экеулен кеслерини ючюнчю нёгерлерини юсюнден жаз тил бла алай зауукьлу сёлешедиле.

КЪУУУЗ

Бал чибинлени бал салган челеклери. Соты. «Бир батманны балы, балауузу, кьууузу да барды». *«Бал чибинле кьууузу ызындан кеслерин кьутукьгьа атханларын кёрюп, Баракь таягьын жангыдан чалтыргьа сукьду. Дагьыда бир кьуууз гуммак чыгьарды («Баязир»).*

КЪУУУМ

Бир затха – байрамгьа, тойгьа, кьурманлыкьгьа хазырланыу. Боллукь ишлени кьайгьысын кёрюу. Иги кьууум – иги умутлагьа, таукелликге базьу; ахыры тап болур деп ийнаныу. Аман кьууум - кьайгьылы затланы эсине келтирип туруу. Мазохизм.

Мен абынып, душман кьууанганда,

Хорлатмадым аман кьууумлагьа. (Б. И.).

КЪУУУШ

Эшик арты, таша жер. Ауана. Туурагьа чыгьаргьа, кёрюнюрге базьнмаган, кесини кьарангылыгьына, зыккыллыгьына ыйлыкьган.

Оноу этсе кьуууш тёрге,

Кетерин бил ишни серге.

Буйрукь берсе тёр кьууушха,

Мында да болур гурушха.

Кьопмаз ючюн ол тыпырда,

Адепсизлик базьп ёрге,

Сорушунла хар кьуруда,

Тёр – кьууушха, кьуууш – тёрге.

(С. Аз. «Тёрде бла кьууушда»).

КЪУШАШ

Бурунгу кьарачай-малкьар тилде мужураны бир тюрлюсю. Эки кьулач узунлугьу болган, башына сюнгю маталлы бичакьлатишле салынган таякь. Эки тишли, тёрт тишли басха маталлы да болады. Аны тишлери сюнгюле кибик да, эки ауузлу бичакьла кибик да боладыла. Ала темирден жазыладыла не кесини бутакьларындан чыгьарыладыла. Аскер сауут да болады, эр киши биргесине таякь

орунуна жюрютген кереги да болады. Уда жаралы кьабанны не доммайны онгларгьа, сабанда жерни чучхургьа да жарайды. Кьошлада уа малчыла кеслерин кьорууларгьа кьушашны ушкоч орунуна тутуп болгандыла.

Л. З. Будаговну бла В.В.Радловну «Сёзлюклеринде» «кьушаш», «кушал», «кюштю» деген сёзле «ахшы», «иги», «кьарьулу» дегенни ангылатадыла» деп бериледи. Орус алимле, баям, бурунгу кьарачай-малкьар тилни сейир тасхаларына хазна тюшюннген болмаз эдиле.

КЪЫЗМАР

Бу сёз Семенланы Азретни чыгьармачылыгьында тюбейди. *Кьызгьанч. Гьыбыр. Хатерсиз.* Зарлыгьы бетине жайылып айланган. Ол былай суртланады:

Зар тырнауну тар жюреги

Терк-терк уруп,

Кьызмар кёзюн жаш ёсюмге

Кьаратханды.

Эки кьоншу – бири Тукьум, бири – Тырнау. Семен улу эки кьоншуну суратлап, зарлыкьны, жюрек тарлыкьны сёгеди. *Тырнаучу, жулкьуучу* дегенден аллай ариу сёз – *кьызмар* – чыгьады.

Чегемде кьызмаргьа зыкьы дейдиле.

Тамарыкь тамычыгьа кьалайда кьырыкь салыргьа билген. Не амал бла да отуна тамызыкьны женгил табычуу.

КЫЛГЬАН

Тау жерледе жокку-жугурук болуп ёсген ханс. Ёзеге чий (чёпбаш) кибик, тамыр тийреси уа ууакь чапыракьлы болады. Бадыр тёбеча, кьалынлана, жерден ёрге аз кётюрюледи.

Кылган кесини кьатында башха хансланы хазна ёсдюремейди. Жайгьыда аны сюююп, излеп, жалаанда ат ашайды, бичени уа алаамат болады – мал аны мулхарын да кьоймай ашайды.

КЪЫЛКЪАМ

Башына мюйюз орнатылган узун кьазыкь. Кёпелейни тепсей туруп, алан жашла аны бирден бирге алып тепсейдиле. Аны тенгликни, кезиулюкню белгисича кёредиле. Таякь кьайсыны кьолунда болса, тойчуланы ызындан ол тизеди.

Бир кере алай тепсегенден сора, кьылкьамны кёз тутар аралыкьда орнатхандыла. Алан жашла, тепсей турганлай, садакь атып, кьазыкьны башында мюйюзню тюшюрюрге керекдиле. Мюйюзню ким чартлатса да, уста мараучугьа, хорлагьаннга ол саналады. Аны бла кьалмай, жортуулгьа чыкьганда башчы,

алдабар болургъа эркинлик алады.

Илишан кыылкъам бла *тепсеу кыылкъамны* бир бирден айырыргъа керекди.

Тепсеу кыылкъам бирге тенг аякъ алыуну керегиди. Бурундан бизге жетген алан хапарлагъа кёре, кёпелей тепсеу да, кёпелейде кыылкъам атыу да – урушха хазырланыуну дерслери болгъандыла. Гиртчиликге, мараучулукъгъа, женгил кымылдаугъа юйренир ючюн жюрютгендиле. «Кыылкъамгъа барыу» неда «кыылкъам атыу» аскер усталыкъгъа жаруу болууну амалыды.

Кыылкъам адетни тепсеуге келтиргенде, ол былай болгъанды. Жашла (жаланда жашла), къауум-къауум болуп тепсегендиле; кыылкъамны да хар жаш, эришип, кеси кезиуюу бла атханды. Тепсеуде бир бирге чырмау болуу, садакъ урлау, бёрк букъдуруу дегенча, бир бирни ёчге къалдырыр ючюн чурум табыу адет болгъанды.

«*Кыылкъамгъа барыу*» дегенде, жашла, ючеу-ючеу болуп, эки жыйын да, тепсей, къууушхандыла. Бир жыйын экинчи жыйынны аякъ алыудан жангылмай сюрюп, къуугъан жыйынны башчысы алда баргъан жыйынны башчысыны инбашына жетдиргинчи къууушхандыла. Алай «тутушхандан» сора, тепсеуде бир тюрлю аякъ алыу экинчи тюрлю аякъ алыугъа ётгенди. Терк барыу – гюрен барыугъа айланганды. Тепсеп бошاپ, биягъыча, тёртгюл гюрен боладыла да, жашла, бирем-бирем ортагъа чыгып, чемерликлерин кёргюзтедиле. Къалгъанлары да, эки сёдегей саф болуп, толкъун кымылдагъанлай, ары бла бери къалкъадыла. Эки тепсеучю саф да алай баргъанда, ючюнчюле уа, къалкъанларын желпегей тутуп, ортагъа атылгъандыла да, «къама сермеш» башланганды. Ол кезиуде кыылкъам таякъ *умпырны* – алан той жырчыны – къолунда болады. Таякъ бла, жыр бла умпыр, тойну бардырып, «сермеш» бошалгъандан сора, ол кеси барып, *умпыр* кыылкъамны кёз тутар кибик аралыкъда орнатханды. Энди бу тепсеу «*кыылкъам атыу*» тепсеудю. Умпыр (жыр башчы) кыылкъам атыуну жырын жырлайды. Баям, ол аскер не жортууул жыр болгъанды. Алыкъа аллай жырланы текстлери табылмагъандыла. Тепсегенин бёлмей, жаш кыылкъам атханда, бирсиле да, тепсегенлерин бёлмей, умпыргъа къошулуп жырлагъандыла. Мараучу садакъ окъну мюйюзге тийдирсе – махтайдыла, садакъ чарлап кетсе уа – самаркъаугъа алып, алан жашха айтылмагъаны къалмайды. Аны ючюн огъун чарлатхан жаш, тепсегенин бёлмей, келип, сафха турады. Атыу кезиуге башхасы чыгъады...

КЪЫЛЛА

Кыыллады – бек кыйна, жасагъын бер, тюй. Кыыл къууурдакъгъа сукъ. Бойсундуруп, кесине къуллукъ этдириу,

жегиу. «Алай демек, ала Азияда монгол, маньчжур, тибет, дагъыда башха тилли юйюрле бла хоншу жашай, кыыз берген, алгъан адет бла къалмай, керексиз илинемек чурумла чыгъа, ол да къаугъагъа бурула, уруш этген *къаугъарла* хорламгъа жетселе, жесир сюре, эр кишилени жегилиуде тутуп неда кыырып, тиширыулары уа бийчелик къарауашлыкъда *къыллап*, бурунгу тюркюледе жюзле бла къатын тутуу болмай да къалмагъанды» (Х.Н. «Къарча», 399).

КЪЫЛ ОКЪ

Таулада окъ этерге хар заманда къоргъашин табылып турмагъанды. Башха мадарла да эте эдиле. Ол мадарладан бири *къыл окъ* болгъанды. Ат кыылны къаты тюйюп, тюйюмчек этип, окъ орунуна салгъандыла.

КЪЫРАУ. ЗИГИЛЕУ. ЗУККУ. ГЫЛЖЫУ

Кёзню тюрлю-тюрлю кёрюнюшю; кёзден кыяулу адамны халы.

«*Кыырау*» бла «*зигилеу*» адамла бирде туугъанларындан, бирде бир тюрлю болумда ачып боладыла. «*Зукку*» бла «гылжыуну» – табалап, сындырып, ачыуларып, бедеш этип айтадыла. Бегирикда аллай адам кючбюсюреу болуучусу себепли, анга ачыу этер ючюн, кыяуун семиртедиле.

Кыырау – иги кёрмеген, кёзлерине акъ тюшген адам болады. Кёз орунлары не кёз гинжилери терсейип, эки кёзю бла тенг, бирча къараялмайды. Саулай алгъанда, ала бары бир магъаналы сёздедиле, синонимледиле. Алай а «кыырау» деп, хыликкясыз жаланда тюз магъанасы бла айтыргъа жарарыкъ эсе да, «зигилеу», «зукку», бютюнда «гылжыу» деп, тюйюшде болмаса, адамны кёзюне айтхан тёре жокъду. Ала масхара, бедеш, чамланыу халда айтыладыла. Бир тюрлю кыяуу да болмай, тюз ишге не тюз кёрюмдюге терс къарагъан адамны хыликкя этер ючюн да айтадыла. «Сокъурла арасында зигилеу да патчахды» дейдиле.

Шёндюгю Черкесск шахарны аты ынгкъылапха дери Баталпашинск болгъанды. Анда патчах хукмуну атындан кёзюнде кыяуу болгъан орус пристоп ишлей эди. Аны алайлыгъын къагъып, къарачайлыла анга женгил окъуна «*Зукку пристоп*» деп атагъандыла. Былайда «зукку чибин» деген эсге тюшеди. Юлюш жетмей неда аз жетип къалгъанда, «Санга уа – зукку чибин» дейдиле. Сёз, айхайда, кёзден кыяулу чибинни юсюнден бармайды. Юлюшню азлыгъын зукку адамны аз кёргени бла келишдиредиле. Ким биледи, тилни тарыхында «зуккуну» аз дегенден сора да башха магъанасы болуп, чибин анга къошакъгъа айтылгъан эсе уа?

КЪЫРКЪАР

«Къыркъарда тау этеклери шош боладыла» – малкъар адабиятны белгили чыгъармаларындан бири Толгъурланы Зейтунну «Къызгъыл кырдыкла» деген повести алай башланады. Кертиси да, кеч кюзде къошлада къой къыркъыу башланып, къыптычыла ишге киришгенлей, элледе жашау тохтап къалгъанча болады. Жюн жашау тиричиликни баш мадары болгъаны себепли, къойладан жюн алыугъа аллай бир уллу магъана берилгенди.

Таулу къойла жылдан эки кере къыркъылгъандыла. Аланы кюз жюнлери жазгъы жюнлеринден эсе багъалыракъ болгъанды, тутумлугъа, жукълугъа саналгъанды. Аны себепли кюзгю къыркъыу – битеу жамауат кётюрюлген иш эди. Андан сора да бу кезиуде малла жайлыкъдан тюшедиле. Токълу айыргъан, союмлукъ малланы сайлагъан заманды. Кюзню *кюз* деген аты унутулуп, къыркъар да андан болуп къалады.

Къой къыркъыу бош бир иш орунуна болуп къалмай, аны кёп ырысы, адети, жоругъу, соругъу да болгъанды. Аны себепли къыркъар хар юйде айтылгъанды, аны къууумун этерге бир юйюр да бир затын къызгъанмагъанды. «*Къыркъарда къазаны къайнамагъанны къырыкъда суу бармаз*» деп болгъандыла. Къурманлыкъ этип, къыптычылагъа сый этип, къыркъарны да алай башлагъандыла.

Къыптычыла да, кеси кезиулерине, жорукъну къаты тутхандыла. Ишлерин бошاپ, ёрге турурну аллы бла «*О, келтирсин бери!*» – деп, бир аууздан къычыргъандыла. Ол деген – къыркъыргъа энтта келтиригиз деген болгъанды. Да къыркъыллыкъ къой къалмагъанды, бошалгъанды. Алай а: малчылыкъны тейрисини – Аймушну – намысын этип, «Къойла бошалдыла» дерге жарамгъанды. Ырыс эди. Аны орунуна: «Тейри кёп берсин!» – деп къойгъандыла. Къыркъар бошалгъанда, анга къурманлыкъ этип, тейрилени да юлюшлерин чыгъарып, эл бир ненча кюн байрам этгенди.

КЪЫРМЫ

Тасмалыкъ терини тюгюн кетерир ючюн этилген керек, къол тауат. Станок. Базыкълыгъы билек тенгли къаты агъачны бир жанындан эки жарып, эки жаркъагъа да кенделенине тишле чыгъарылгъан къол талкъы. Тасмалыкъны, асламында ол эчки тери болады, – эки тишли жаркъаны арасына кийирип, къаты къысдырып тартадыла. Бир кезиуге тасмалыкъны тюгю да кетеди, ол тартылып-созулуп, жукъаргъан да этеди. Артда аны тикгичге тилгенде, тикгич бирча иничке, сыйыртмакъ болады.

КЪЫРТЧЫН

Бек сууукъ. Къышны къаты тутхан заманы. Къар, къатып, къургъакъ болады – ол буз да туююлдо, алай сууукълугъу къабышдырады.

Къыртчын кюнле къыш чилледе боладыла. Жолоучуну мыйыкълары къыракъ этип бузлагъан кюнле...

Къоншунг болмасам, кёрмез эдим муну:

Къыш къыртчыни санга берген зулмуну. (Г.Б.)

КЪЫСМА БЛА ЧУБА

Тишируну ёшюн къабы, ёшюн габарасы. Къысманы, табылса, къумачдан, табылмаса, чепкенден окъуна этип болгъандыла. Ёшюнлерин къысдырып, баулары бла аркъасындан къаты тартып къысарча, ёшюн габара алай тигилгенди.

Чубаны агъачдан этгендиле. Ууакъ къангачыкъланы сыйдам этип, бир бирлерине баула бла тизип, къызланы ёшюнлерин ала бла къысдыргъандыла. Ёшюн орамы билинип башлагъандан эрге баргъынчы, къызны чубасын тешерге эркинлиги болмагъанды.

КЪЫСТАУУЛ

Ол не бу ишни, жумушну мажарыргъа къыстау терк болуп, ашыгъып. Дырынчыла жауун жетеди деп ашыкъсала, *къыстауул* боладыла. Сёз сыфат магъанада да жюрюйдо: къастыуул жумуш, ашыгъышлы иш. Къыстауул тебире – ашыгъып тебире.

Саутланып кюрешелле

Бек къыстауул.

Шаушалмайды энтта алада

Къайгъы-дауур. (С. Аз. «Къызыл китап»).

КЪЫТЖАС

Атха нал салыр ючюн къурулгъан къурулуш. Станок.

«Ат, биягъындача, жыгъылгъанында, аркъанны эрлай эмиликини сырты бла аудуруп, ол силкинип къопхунчу эки ашыгъыны башлары бла аркъанны бир къыйырын *къытжасха* суууруп тартханда, ол жокку жыйылды». (Б.М. «Элия»).

КЪЫЧЫРЫУЧУ

Тау элледе бир-бир бийлени, шёндюгю тил бла айтсакъ, кеслерини пресс-секретарълары болгъанды. Алагъа бир-бир жерледе *къодучу* демей, *къычырыучу* дегендиле. Бий арбазда бир тюрлю къууум болса, не бийге элден жукъ керек заманда къычырыучу, чорбатха чыгып, къычырып болгъанды. Сёз ючюн, Бызынгыда Шакъманланы Эмеген деп, кеслерини къычырыучулары

түбю бла салыныучу айыл. *«Сен хан, мен жюйюсхан, кьайда эшекге кьууушхан»*. Нахвостник

Кьыбыламан – тенгизде, аулакьда, терен агъачда батыш, чыгъыш, женуб, шимал кьайсы жанында болгъанларын кьргюзтнучю керек. Компас.

Кьыз ишек – кьозламагъан жаш кьой.

Кьыйдырма – жалгъан сөз; баш жулур ючюн кертисин айтмай, башы бла жюздюрюю; тюз баямын букьдурур ючюн шыпыртыргъа кюрешю.

Кьыйдырчы – жашырмай, букьдурмай, айтыргъын артха салмай айтыучу. Чам, накъырда сылтау бла адамны ич ниетин, болумун, кёзюне тутуучу. Ачыкь сөзлю; кертини бетге айтыргъа сүйген.

Кьылау – темирден жазылгъан кьол керекни – сюрмени, балтаны, тюрюнню, ёзге керекни, – билегенде, аны аузуна чыкьгъан, тюк кибик, ууакь бусхулла. Аланы кьара билеу этип кетердиле.

Кьысханик – биченликни, арпа, будай сабанны чалгъандан сора түбюнде кьалгъан томуроу; тюп кьатысы. Жнивье.

Кьуюлма – чучхур, суу акъгъан. Ыржылада кьаядан акъгъан ууакь таш, юзmez.

Л

«Л» деген – лакъап, «лакъап» – деген лыккыр, «лыккыр» деген – саугъа аякь.

ЛЕЙСАН

Жаз башында, кёк да биринчи кюкюрөп жаугъан жауун. Ол жауун жерге гяхиник урдурады. Лейсан жауунну ызындан чыкьгъан тейри кьылыч сыйлыгъа саналады. Аны түбю бла чабып ёталгъан кьыз эсе – жаш, жаш эсе – кьыз боллукьду деп ийнангандыла. Элледе тейри кьылычны түбю бла алай чабышыу кьурап болгъандыла. Кьызчыкьла бла жашчыкьла, гяхиникде чабышып, тейри кьылычха алгъыш жырла айтхандыла.

*Лейсан берди – тейри кьылыч,
Лейсан кетди – тейри кьылыч,
Лейсан жетди – чабып турдукь,
Гяхиникде оюн кьурдукь.
Эки тауну бирикдирген,
Жаны саугъа кьууат берген,
Тейри кьылыч, сени кёрдюкь,
Сау кел, сау кел, сау кел дедик.*

Лейсан деген сөз бизге, баям, хазарладан кьалгъанды. Чойютлюледе уа апрель айны аты Нисанды. Лейсан – нисан – келишип кьаладыла. Лейсан жауунла жангылыкь, саулукь, жашлыкь жауунларына саналгъандыла. Лейсан жауунну суу тиширыуну чачын женгил ёсдюреди, этин жангыртады, ариу, назик, ингил этеди. Аны себепли лейсан жаугъанда, кьызла, суу жыйып, аны бла жууунургъа, башларын жууаргъа ёч болгъандыла.

«Лейсан жауду – жанкьоз чыкьды». Аллаи жауун жауа туруп туугъан кьыз сабийге Лейсан деп атагъандыла.

Мажюсю заманлада лейсанны кьууанчына озгъан жылгы лейсанланы заманында туууп, аурумай, сызламай, тиш чыгъаргъан сабийни жууундургъандыла. Андан сора лейсан жауунну суу бла жууундурулгъан сабийни юйюнде кьурманлыкь этип, сабаннга чыкьгъандыла.

ЛОБАН

Сокьур чычхан, *крот*. Ишлеп, ишден тоймагъан, алай а кьызгъанч, зыкьы адамланы лобан бла тенглешидирдиле. Лобан арт асыраугъа сакь болады; жыйгъанын терен асырайды. Кёзлери кёрмей эселе да, кьргенледен эсе уста жюрюйдюле. Лобаннга ушагъан адамланы Шаркьны айтхылы шайыры Фирдауси «Искандер» деген дастанында былай тенглешидиреди:

Байлыкь бек кёпдю, – дединг сен анда,
Ырысхыдан адамла сокьур болгъанда,
Кёзсюз лобаннга ушап кьалгъанда...

ЛУХУР

Жипили жер. Алыкьа чирикле деп айтырча болмай, суу чунгурла хорлай келген, кьамиш ёсе башлагъан кьоюнчукьла боладыла. *«Хабазны чегет жанында Думан кьолну тамагъындан чыкьгъан суучукьла, лухургъа сингип, Балыкь суугъа жетмейдиле»*. (Газетден).

ЛЫККЫР

Сау агъачдан ичи кьазылып этилген, чёмючден гитчерек ёре аякь. *Кубок*. Ол саплы да, сапсыз да, хайнухча, энишге иничкерген аягы да болады. Агъачха тужур салыучу, андан тюрлю-тюрлю омакь керекле ишлеучю устала аны, баям, бозадан эсе кючлюрек ёзден ичгиле чыгъа башлагъанда этгендиле. Суратлау адабиятта, мен билгенден, биринчи болуп, Этезланы Омар хайырланады. Аны «Нарт кьала» поэмасында былай барды:

Мамай батыр, сыра кьошун келтирип,
Кьара тужур *лыккырагъа* кьуяды.

М

«М» деген – магыана, магыана деген – марда хызен, марда хызен а – мангылай.

МАЗА

Адамны къарыуу, борбай кючу. Мазадан – *мазаллы* деген сёз кьуралгъанды. *Мазан* деген ат да аны бла байламлыды. Уллу, деменгили, борбайлы. Уучу Бийнёгерни юсюнден халкъ жырда «маза» тёрт кере айтылады. «*Мазалы борбайларынг жарай эдиле учаргъа*», «*Мёлехан сени, маза сурамай, бегитди*». «*Мазалы эдинг да, жол сурамай жюрюдюнг*», «*Мазангы да кёргюзт*».

МАРГАЛ

Арт бёксюмлю алаша ат. «Ангылатма сёзлюкде» монгол кьумалы ат деп бериледи. Атны тукъум тамыры алай окъуна болур, алай а тау элдеде алагъа *эбизе* (сван) *атла* деп болгъандыла. «Маргал» да, баям, эбизе тилден киргенди. Тау жерледе жюрюрге, жюк жюклерге, тартыргъа жараулу алаша атла болгъандыла. Гуртуланы Берт маргал атха назму окъуна атагъанды.

Оюлгъан тыгъырыкъладан,
Сагъыш эте, ётеме.

Тор маргалны да ызымдан
Тарга-тарта, элтеме.

Дагъыда:

Кете-кете баргъанымлай,

Маргал атым абынды.

Темир чанг-чунг гюрбежиден

Къулагъыма чалынды.

МАСЕЛЕ БЛА МИСАЛ

«Маселе» баям, малкъар тилге сюргюнден сора киргенди. «Сёз ючюн», «юлгюге», «айтырыгъым» деген къарамчы сёзлени синонимиди. *Маселе*, мен былай айтама – сёз ючюн, мен былай айтама. *Мисал* бизни ана тилибизде бек эртте заманладан бери жюрюйдю. Фольклор чыгъармалада, жырлада терк-терк тюбейди. Бир халкъ жырда былай айтылады

Мисал десенг, айтайым –

Бёрю кибик улуйма.

Мисал, мисалы – бары тюрк тилдеде жюрюйдю.

МАХДИ

Махди – жер юсюнде муслиманлыкъны ахыр орнатыр ючюн

келлик файгъамбар. Бурунгу муслиман ийнаныулагъа кёре, ол дуниягъа бек ахырында келлик файгъамбарды. Аллах аны жер жюзюне Мухаммат файгъамбар башлагъан ишлени ахырына жетдирип, жер юсюнде бир Аллаха ийнаныуну тохташдырып, жашау зауукълугъун хар инсаннга да бирча тенг юлеширге деп жиберликди.

МЕЛХУМ. МЫТХЫ

Кёп. Сыйынгысыз. Мелхум – толуп, толкъуп баргъан суулай къайнагъан ырысхы, кьууат, ариулукъ. Ол кёплюкню белгилегенден сора да, чексизликни, жашлыкъны, татлылыкъны кёргюзтеди. Мелхум дуния.

Къыдырып мелхум дунияны жолларын,

Ким тюбеди чомарт патчахха, ханнга?

Ол – Кязимди. Къарачайлы поэт Къарабашланы Ильяс а алгъышха былай салады:

Ёмюрюнде къаргъышла

Орналырча мелхумлукъ,

Аллах айтсын алгъышла.

Юйдегиге жетмесинле

Мытхы – къалын битген (терек, битим). Жыйып-жыялмазлыкъ кёп жемиш.

Алма терек мытхы эди.

Къып къызыл алмаланы

Адамлагъа саугъаларгъа

Чомарт берип аланы. (Г. Б. «Эки терек»)

МЕНДЕН ЖАШ БОЛ ДА...

Къошда, жыйында бир жаш адамны жумушха чапдырырдан болсала, анга къарап: «Сейпу, менден жаш бол да, хастанны эшигин бир этип кел», – дейдиле. Менден жаш бол деп, кичи таматаны жумушун этерге тийишли болгъанын чертедиле. Ёзден сёз къадарында жюрюйдю.

МЕНСИН

Адамны осал, суюдюмсюз кылыкъларындан бек аманы. Менсинген – кесин кётюрген, кесин кишиге тенг этмеген, менича ким барды деген. Аллай эр киши жамауатда бек юлкую кёрюнеди.

Эр кишини – менсингени, тиширууну – кокаланганы. Алай а кокалануу – тиширууну табийгъаты бла келишген да этеди, мардадан оздурмаса, ол ариу окъуна кёрюнеди. Менсиниуну аллай бир кечилмеги да жокъду.

МЁЖЕ

Эришиуледе, кыуанчлада, жаш туугъан, келин келген тойлада хорлагъанлагъа берилиучю саугъа. *Приз.*

Бийик *доргъасын* кыурап, мёжени аны башына саладыла. Билек агъач бла энишге кыайиш жип не аркъан иедиле. Эришиуге чыкъгъан, ол жипге илинип, *доргъасынны* башына жетип, *мёжени* алыргъа керекди.

МӨХЕЛ

Мыккыл, хуери. Адам бла байламлы айтылса, арсарлыкъны, базыныусузлукъну, кёлсюзлюкню кёргюзтеди. Мөхел адам – эринчек, бошбел адам. Гуртуланы Берт:

Китапха тюшмеселе
Сакъланган сагъышларым,
Мени мөхел сунарла,
Тенглерим, танышларым.

(«Къарт устаны жарсыуу»).

Кысхаргъандыла кюнле,
Мөхел болдула гюлле.
Къой кырккып, къолай жюнле,
Къойчу тартады юлле!

(«Жашла, бу не заманды?»)

МИГИДАУ

Сюзюк жюнден базыкъ ийирлип согъулгъан чепкенден тигилген не ууакъ чыбыкъдан эшилген орун. Башында бауу бла юйде кыабыргъагъа, чырдыгъа тагъарча, сабанда боюннга тагъып жюрюрча гитче къап, хуржун. Юйде болса, мигидауда аш-азыкъ затладан бузулмазлыкъ кыургъакъ асырауну тутадыла. Сабанда мигидаугъа урлукъ кыуюп, боюннга тагъадыла да, андан уууч бла алып себедиле.

МИДИР

Эки туююшгенни жарашдыра билген; эки кыауумуна да жарарча сёз таба билген Адам, келечи.

Бир жыйындан бирси жыйыннга, бир элден бирси элге, бир кыыралдан башха кыыралгъа арада жарашылулукъну излеп баргъан келечи неда келечи кыауум.

Индо-иран мифологиядан келгенге ушайды. Анда «митра» неда «мифра» деген сёз барды, ары да авестий тилден киргенча кёрюнеди – жарашылулукъ, келишмеклик, келишим.

Мидирчи – келечилик этиучю, арада жарашылулукъ кыураучу адам.

Аллах бла адамны

Арасында мидирчи

Болсам эди, ол манга

Жетер эди ёлгюнчю...

Таулу халкъда жюрюген бу зикир назмуну Кязим жазгъанды дейдиле. Кертиси алай окъуна болур, нек дегенде, аны дин назмуларында «мидирчи» бир ненча кере тубейди.

«...Эки да сёзден тукъумну бир бирге даулары тереннге кетип, арагъа къан тёлеу тюшгенде, мидирчиге кыаракишини, эсе да, Шауаланы Къонакъны, жиберген эдиле». («Таурай бийчени хапарлары»).

Сюзе келгенде, мидир «минотавргъа» дери жетеди. Тесей Минотаврны ёлтюргенде, тейриле бир бирден жарашылулукъ излеп, Минасны мидирчи этген эдиле...

МИЗИРТЕ НЕ ДА МИШИРТЕ

Мажюсю заманлада ёлюкню юч кюнден алгъа асыраргъа жараматгъанды. *Мизирте* (миширте) ишлеп, ёлюкню анга салып, жияуун аны тегерегинде этгендиле. Миширте «къала» былай болгъанды. Ташдан, таш болмаса агъачдан тобукъдан бийигирек кётюртме этгендиле. Аллай кётюртме эки баргъан сууну арасында болургъа керек эди неда сериуюн уруп тургъан ауузда. Ама болса, миширтени эки жаны бла да илипинчикле бардырып, ол юч кюнню ичинде суу барып турурча этгендиле. Алай бла ёлюкню миширтеде тургъан кемине бузулмазын жалчытхандыла.

Бек эрттегили мажюсю маданиятны сёзю болуп, «миширте» энди унутулгъанды. Алай кеси заманында ёлюкню миширтеге салыуну кыууму аны жерге салыуну кыуумундан эсе да сыйлы эди. Миширтени туурасында олтуруп, сарынчыла сейир сарынла этгендиле, ол сарынладан бир кыаууму шёндюгю заманнга да жетгенди. Бегирекда кыарачай жазычуланы чыгъармаларында тубейди. Кёп жылланы устаз болуп ишлеген, «Къобан башлада» деген деменгили романы да жазгъан Чотчаланы Борис «миширте» бла байламлы сейирлик таурухла айтыучу эди. Аны жазыуларындан «*Сары дарийлей саргъалгъанды миширтеде жатхан Къыстананы тюрсюню*» деген айтым суратлау бу сёзлюкге да юлгю болуп киреди.

Совет властыны ал жылларында эллилени юйлерин сибирип, болгъанчыкъларын продрозверсткагъа алыучу заманларында, «Жети башлы юйдегини мен *миширтеге* салыпмы кечиндирликме? Не уа – кёмюр четеннгеми кыярыкъма?» – деп, кёпле айтып болгъандыла.

МИНАФЫКЪ

Динсиз жахил адам. Мухаммат файгъамбарны, Аллахны

сыйлы саламы анга болсун, хадислеринде минафыкълыкны юч тюрлюсю айтылады: ётюрюк айтыу, берген сёзюне табылмау, аманатха хыянат этиу. Бизде минафыкъ деп бир тюрлю аман ишден артха турмагъан адамгъа айтадыла. Минафыкъ, къайда жашаса да, хыйла, хата этмей туралмайды, харам хакъ ашайды, къоншусуна, жерлешине бет, хатер эте билмейди. Кязим-хажини «Бызынгы къабырлары» деген назмусунда минафыкъны сыфаты былай къуралады:

Сенмисе, Шакъманланы Аслангерий?
Тармыды, такъырмыды жатхан жеринг?
Ай, жазыкъ, кюе болур сюеклеринг,
Эсинге тюшюп, мында этгенлеринг.

Сен бийлени бек залими болуученг,
Жарлыланы аркъаларын союученг,
Къойчуларынгы азыксыз къоюученг,
Уялмай, киши къыйынындан тоюученг.

Сабанлада, чаллыклада жетиученг,
Жарлылагъа ат оюнла этиученг,
Жыйгъанларын саулай талап кетиученг,
Ай, минафыкъ, чекден ётюученг...

Кязим, адамсызлыкны бетин ачыкълап къоймай, кесин минафыкъ ишлеге бошлагъан адамны сюеклери жаханимде къалай кюериклерин да кёргюзтеди.

Аллах хар таулуну аллай минафыкъ азабындан кери этсин!

МИНДЕУ. МИНДЕ

Журун; жыртылгъаннга салып жамаучу жары не да быстыр кесек. Быстыр тикгенде къалгъан кесимдиле. *Миндеуледен* этилген тёшек тыш.

Миндеуню мурдору этимди – минде.
*Кимин миндедим. Кимин жамадым,
Этилген ишни тапха санадым.* (С.Аз.)

МИСЕУЕК

Бурун заманлада тамырдан тиш жууаргъа этилген керек. Щетка. Тамырдан дагъыда аламат буштукъла этгендиле – ала бла юй адырла жуугъандыла; аллай буштукъланы адамла кеслери жууунганда да хайырлангандыла.

МИШЕГЕН

Къачан эсе да хурулада, жер тюбюнде, къая ранда асыралып, букъдурулуп къалып табылгъан ырысхы, сакълауул.

Агъач жаныуарланы къыш азыкыгъа жыйгъан азыкълары – чертлеуюк, къоз, шешки (шишка).

*Изледи, кёбюн да тапды,
Мишегени толурча.
Ташыгъан чертлеуюкклери
Сау къышына болурча.*

*Отун эте, бара барып,
Мишегеннге тюбеди:
Аллах буюрса, ырысхы
Кеси келеди, деди* (Г.Б. «Мишеген»).

МУКАЛ

Мукал – бийик жер, тёбе; агъач ичинден кёрюннген къаяны, жухну бир бийик жери. Аллай жерледен тёбен сыртла, къолла туура кёрюнедиле.

*Тау мукалгъа къонган къара къуш кибик,
Экиндиде жарытхан жулдуз кибик,
Турады жугъутур теке ырахат,
Кёрмей тёгерекде къоркъуу салгъан зат.* (Г.Б.).

МУСХАМ

Акъылдан кеми, къыйсыгъы болгъан адам; анадан къыяулу туугъан; къоркъунуп не да жыгъылып, шашхынлыкъ сынагъан. Мусхамлыкъ – табаларгъа, къагъаргъа не кёзюне тутаргъа жарамгъан къыяуду. Алай а жамауатда белгили адам болуп, кесин жюрюте билмеген, гынттылы, оспар сёзлю адамлагъа ташатын, тууратын да *мусхам* дерден къалмаучудула. Закий фольклорчу Хубийланы Магомет мусхамлыкны жети тюрлюсюн санайды. («Обновление традиции» деген жыйымдыкъ. Черкесск, 1974). «Жети акъылдан мусхамланы юслеринден айтхан заманда:

Байлыгынг ючюн санала эсенг адамгъа,
Ол кетсе сени мусхам этерле адамла.

МУУАЛ

Ханс эсе – бусурукъ. Адам эсе – мудахлыкъ. Кюн жауарны аллында не уа къызыуда кырдыкланы, чапыракъланы хуерилгенлери.

Адам да алай. Ол, бир затха къайгысы болуп, ёкюнуп тура эсе, мууал болуп турады.

МЮЧЕЛ

Жыл санау. Хар жылны атын белгили бир жаныуарны аты бла белгилеу. *Астрология*. Таулула «... эртте заманладан бери окъуна хайыуанланы бла жаныуарланы атлары аталгъан онеки жыллыкъ орузламаны хайырланып болгъандыла, – деп жазады Жолабланы Юзейир-хажи. – Анга мючел дегендиле» («Заман» газ., 14.02.2004).

Жылны онеки айына онеки хайыуанны атын бурунгу тюрк дунияны акъылманлары атагъандыла. Адамны туугъан заманын, анга ненча жыл болгъанын, онеки жылны айландырып, аны бла тергендиле.

Бу төрени тохташдырыу былай болгъанды. Тюрк кьагъанладан бири къайсы жыл къайсы урушда хорлагъанын унутурмаз кибик амал излегенди. «Бизни жангылычларыбыз келечекде бютюнда уллу жангылычла туудурургъа боллукъдула, аны себепли ёмюрледе да бузулмазча аллай санау табаргъа тийишлибиз», – деп, кёп сагъыш этгендиле. Кенгешгендиле. Ахырында, онеки жылгъа бла онеки жулдузгъа ат атап кьояргъа келишгендиле. Жыл санауна хыйсабы келлик ёмюрледе анга кёре барлыкъды деп, бичгендиле.

Акъылманла алай байтамал амалгъа келишгенде, кьагъан, анга ыразы болуп, бары аулакъ, агъач жаныуарланы Эдил (Волга) жагъаларына кьууаргъа буюргъанды. Тёрт аякълы жаныбар кьоймай, уллу суугъа урадыла. Жаныбарла суудан жан алып ётерге керек эдиле. Бек биринчи болуп, суудан чычхан ётгенди. Ол а къалай ётгенди? Ёгюзню кьуйругъуна илиннгенди да, жагъагъа жууукълашханлай, секирип, кьагъанны аллына биринчиге келгенди. Мючелни биринчи жылы алай бла чычхан жыл болгъанды. Аны ызындан Ийнек (Ёгюз) жыл, аны ызындан – Аслан жыл, аны ызындан – Кьоян жыл, аны ызындан – Чабакъ жыл, чабакъдан сора – Жиян, Жияндан сора – Жалкы, Жылкыдан сора – Кьой, Кьойдан сора – Маймул, Маймулдан сора – Тауукъ, тауукъдан сора – Ит, Итден сора – Тонгуз.

Жолабланы Юзейир-хажи мючелни тюз хайырланыргъа суйгенлеге аны амалын да юретеди. «Адам, туугъан жылын билир ючюн, мючелни келиу жоругъуна тюшюнюрге керекди. Адамны туугъан жылына 9 сан кьошулады. Ол сан а 12-ге юлешинеди. Къалгъаны болса, ол мючел жыл болады. Сёз ючюн, биреу 1950-чю жылда туугъанды. Анга 9 сан кьошулса, 1959 болады. Аны 12-ге юлешгенде, 5 сан юлешинмей къалады. Алай эсе, календарьда 5-чи сюрюу – Чабакъ жылгъа тюшеди.

Башха тергеуню да кёрейик. Биреу 1911-чи жылда туугъанды. Анга 9 сан кьошулса, 1920 сан чыгъады. Аны 12-ге юлешгенде, къалгъаны 12 болады. Алай эсе, ол Тонгуз жылда туугъанды – календарьда 12 –чи Тонгуз жыл болуучусу эсибиздеди...»

КЪЫСХАЧА

Магърип – кюнбатышда юч кьыралны бирикген аты – Алжир, Марокко, Эфиопия.

Мадюу не да *мыкау* – бир затха къайгъы этип, тюзюне келишалмай, шургу болмакълыкъ. Акъылын башына жыялмай жюрюу.

Мажар – бийик чархлы арба.

Мазар – аш-суу, кьалыр жери да болгъан жол юй. *Каравансарай*. Ата-бабаны бурунгу тарыхын сакълагъан жер. Бир бирде кешенеле да сакъланган жер. Эски кьабыргъа да айтадыла.

Макъала – ушакъ; кьысха статья.

Малгъун – кьысталгъан; хыйла, осал ишлери ючюн жыйындан чыгъарылгъан. Кёкден кьысталгъандан сора ибилисни аты.

Малик – билгич, акъылман; сыннганнга, чыкъгъаннга да къарай, багъа билген; кьолгъа (тырнакълагъа) къарап, боллукъну айталгъан. *Прорицатель*.

Мамулес – бегемот. «Мамулес кесин чыкъгъа боягъанлай».

Мамучар – кьош тутхан деменгили сюрюучю ит. *Волкодав*.

Мангълайлыкъ – таулу кийиз бёркню ал жаны. *Козырек*.

Марал кьозлагъан – кюзде алысын алдырыучу жауун.

Мархаба – бир бирге салам бериу; хурмет этиу.

Масагъат – акъыл юретиу; бир затны оюмлап, аны кесаматына келишиу. Белгили затны юсюнден кёп къайтарып айтыу.

Маший – эки айы жетмеген эшек гылыу.

Маишар – кьыяма кюн муслиманла Аллахны аллына жыйыллыкъ жер. Анда хар кимни баш дунияда этген иши белгили боллукъду.

Медет – болушлукъ; тутухуч; таянчакъ болуу.

Мекен – туугъан жер, ата журт. Адамны ёз кьыралы.

Мелте – балаууз чайыр ичирилген бусхул, кьумач тартма.

Мердина – кьауал.

Месул – жазылгъан затлагъа, кьол жазмалагъа къараучу. *Редактор*.

Мизере – жибекли кьумач; жаулукъну бир тюрлюсю.

Минбар – арбагъа (машинагъа) минип баргъан адам. *Пассажир*.

Минжал – жерге (ташха) жыйылып, къатапача, калын битген ийне чапыракълы ууакъ кырдык. Кюнлюмледе ёседи. *Мох, лишайник*.

НАРТ СЁЗЛЕ, ХАЛКЪ АЙТЫУЛА

Къарачай-малкъар аууз адабиятны бек эски, бек эрттегили, ёмюр-леден бери сакъланып, келген жанры – нарт сёзле, акъыл сёзле, халкъ айтыуладыла. Была халкъ эс этип, сакълыкъ бла иш кёллюлокно, акъыл-эсни туюмчегидиле. Жашауну юлгюсю бола, эскиден жангыгъа, ата-бабадан, туугъан-туудукълагъа кече, эскирмей, тот басмай келген фольклор байлыгъыбыздыла.

Къарачай-малкъар аууз адабиятта нарт сёзле, башха тюрк тил-ледеча, орус тилдеча (пословицы, поговорки), экиге бёллюнок тинтилмегенликге, ол магъананы тас этмей, къарачай-малкъар тилни лексикасында тийишлисича жюрютюледиле. Жарсыугъа, арт кезиуде басмаланган китаплада аз эслендиле, жазычу къауум аланы унута баргъанча кёрунеди. Жаш къауумну, телевиденияны, СМИ-ни ишчилерини ауузларындан нарт сёз эшитмейсе. Басманы, билим берген жерлени юйретиучюлени, устазланы да бу ишге уллу кёллюноклери эсленеди. Нарт сёзлени бла акъыл сёзлени (халкъ айтыулары да къошайкъ) халкъ эски этмейди, бек сюеди; эс этип, суююп тынгылайды. Была халкъны энчисидиле, халкъ аланы кеси къурагъанды. Ангылатыу магъаналары терен болгъанлары себепли, ала бла адамла эрттеден бери хайырланадыла.

Нарт сёзде, халкъ игилик бла аманлыкъны, халаллыкъ бла харамлыкъны, чомартлыкъ бла къызгъанчылыкъны, эслилик бла эссизликни тенг ёнчелеп айтады. Адамлыкъгъа заран келтирген зорлукъ бла зарлыкъны иш этгенлени ачыкъдан-ачыкъ айтады. Терсни-тюзю тура этген да нарт сёздедиле, арсарсыз. Халкъда: «Ишлемеген тишлемез», – дейдиле. Ишлеген адам иш юсюнде ёседи, усталыкъ алады. Бирлик болмаса, тирлик болмайды. «Бирлик тюбю – берекет», – деп да андан айтадыла. Нарт сёзде эсгерилмеген хазна жашау болум жокъду.

Адамгъа туугъан жерден, ёсген элинден багъалы зат жокъду; алагъа суюмеклик чексизди. Ол ёмюрде ёчюлмезлик, таркъаймазлыкъ сезимди. Аны себепли халкъда, жаш адамланы адепге, адетге, адамлыкъгъа, тюзлюкге юйретиуге уллу эс бёллюнокенди. Ол мурат бла: «Эр намысы – эл намысы», – дегендиле керти таулула.

Нарт сёзлени бла акъыл сёзлени байкъдыргъан шаудан а халкъ айтыуладыла. Сёз ючюн, сёз усталаны, жазычулары, назмучулары, алимлени сёзлери. Жашау бла бирге нарт сёзлени тюрлендирип да айтадыла. Тюрлениуле дуниясында тилге жангы нарт сёзле да къошуладыла.

НАРТ СЁЗЛЕ

Хар элни къой союу башха, ити – къара къашха.

Къазны ызындан баргъан тауукъ аякъларын юшютюр.

Эшекге кюмюш иер салып, сауурсунун сылагъанлыкъгъа, къулакъларын жумгъанын къоймаз.

Жаулукъ къысханны бары къатын болмаз,
Бёрк кийгенни бары эр болмаз.

Тирменде туугъан чычхан дауурдан къоркъмаз.

Аууз ашар, кёз уялыр.

Ёгюзню аягъы болгъандан эсе, бузоуну башы бол.

Ахшы бла иги болсанг, баш болурса,
Аман бла нёгер болсанг, тас болурса.

Лакъырда кертини келечисиди.

Туумаз деп къоркъма, аман тууар деп къоркъ.

Жашынга базар ашдан татдырма,
Къызынги киши юйюнде къалдырма.

Кеси билмеген, адам айтханны суюмеген.

Атлыгъа бир айт, жаяугъа эки айт.

Аман деген – жерге кирген киби,
Иги деген а – атха минген киби.

Къулну къангагъа тартсанг, жагъасын жыртдырыр.

Ётюрюкню туюмчегин керти тешер.

Хазыр ашха – хазыр къарын.

Къарны токъну къайгысы жокъ.

Терсин таба, тюзюн этмеген – муратына жетмеген.

Къул мурат этер, Аллах суюгенин этер.

Боюн болса, боюнса табылыр.
 Капекни тергемеген капек багъасы болмаз.
 Аманнга берсенг ашынгы,
 Итге атар башынгы.
 Амал билген – амал бла,
 Амал билмеген – аман бла.
 Чакъырылмай ашха баргъан – билемей башха баргъан.
 Тели суйген терк къояр,
 Асыры жингил терк онгар.
 Бир атны истеуонден минг ат суу ичер.
 Айлана келген не сюек табар, не саякъ табар.
 Кёгет байлыкъ – бир айлыкъ.
 Ичер суунда иш ёлтюрген.
 Юйюнге аман кирсин,
 Сабанынга къыжан кирсин.
 Мал иесине ушамаса, бёрю ашар.
 Бир адамгъа эки кере алдатхан – тели,
 Бир уругъа эки кере кетген – сокъур.
 Аруудан жайыкъгъанлыкъгъа, адети къалмаз.
 Аракъыдан эсирген жайыгъыр, жукъусун бёлмесенг,
 Ичмей эсирген жайыкъмаз, ёлмесе.
 Эки кемени къуйругъуна жабышхан суугъа кетер.
 Уланы кёпню – гылары кёп.
 Суу боюнунда жашагъан кечиуге уста болур.
 Тапмаз, тапса, – табан кётюрюр.
 Кёз къаматырынг болмаса, тойгъа чыкъма.
 Къымылдагъан тиш тюшер,

Сагъынылгъан иш бишер.
 Эргте туруучу кишини эркек аты тай табар.
 Анасы жоргъа болса, къызы жюрюшлю болур.
 Кюнден келген – кюлкюлюк,
 Айдан келген – айтхылыкъ.
 Эки дегенинг – бир кирик,
 Бир дегенинг – жокъ кирик.
 Къатын телисин къатели тууар жетмез.
 Кеси – ёлежакъ, кимге не бережакъ?
 Къызынг болса – эрге,
 Ёлюнг болса – жерге.
 Къуйругъун юзгенни жилин унутмаз,
 Атасын ёлтюргенни улан унутмаз.
 Жай жилиндан къоркъгъан къыш аркъандан элгенир.
 Гумулжукла ёлген жилиннга басыннганлай.
 Тул къатынны тунукъ-тунукъ сёзю болур, уялмагъан кёзю болур.
 Адамны ташада сёкме, туурада махтама.
 Байдан умут эте, жарлыдан ёгюз багъасы къорагъанлай.
 Ачыгъан эт унутур, кёрген кёз унутмаз.
 Ач уят къоймаз.
 Анасы терекге минсе, къызы бутакъгъа илинир.
 Алтыннга талашма – акъылгъа талаш.
 Ата журтун танымагъан атасын да танымаз.
 Ачыу келсе, акъыл кери кетер.
 Байлыкъ кетер, билим къалыр.
 Даууру – кёп, татыуу – жокъ.

Бирде – базар, бирде – хазар.
 Таныгъан ит ашагъандан эсе, танымагъан бёрю ашасын.
 Жашагъан – жашха асыу, ашагъан – къартха асыу.
 Бир илячинни тегерегинде – кырк кызгун.
 Баргъан сууну жайыуна ышанма.
 Ариулукъ кезденди, суймеклик сёзденди.
 Ариу тилли кызу эки ананы эмер.
 Ауар ташха таянма, ётюрюкчюге ийнанма.
 Акъылсыз, атха минсе, атасын танымаз.
 Гяуур – динине къаты.
 Аман хапар терк жайылыр.
 Къатын алма, кыйын ал.
 Бирликде – тирлик.
 Таш бла ургъанны аш бла ур.
 Келин болмагъан келинин сыйламаз.
 Аш – адамны аркъауу.
 Башы барны – ашы бар.
 Не сепсенг, аны оурса.
 Эт – этге, шорпа – бетге.
 Уллула айтханны этмеген уллаймаз.
 Тосундан умут эте, эринден кыруу къалгъанлай.
 «Кел» демек бар, «кет» демек жокъ.
 Ата-ананы кыйыны ата болгъанда билинир.

Базынмагъан базук сюек сындырмаз.
 Шуёхунга – шош, душманынга кюлдюрюп айт.
 Сен заманнга ушамасанг, заман санга ушамаз.
 Заманынг тюлкю болса, бёрю болуп кыуу.
 Мешхутну кызгъасанг, ийис этер.
 Аман башчы кеп селешир,
 Ахшы башчы аз селешир.
 Атангы кылу айтса да, тюзлюкге баш ий.
 Тёрт санынг сау эсе, жарлыма деме.
 Ашыкыгъан суу тенгизге жетмез.
 Къаргъа къанатын Къапчагъайгъа ёнчлегенлей.
 Жел ызы – жауун, боза ызы – дауур.
 Ичги ичдегин айтдырыр.
 Иш кылыгъын билмеген ит ылыгъын кёрюр.
 Азыкъ аз болса, негер харам болур.
 Эл – телисиз, агъач бёрюсюз болмаз.
 Сангырау кыулакъ эл бузар,
 Жарты молла дин бузар.
 Иги сёз – жаннга азыкъ,
 Аман сёз – башха кызыкъ.
 Юрге юрюп бошагъынчы, кюйрюч кюйюп бошайды.
 Бал тутхан бармагъын жалар.
 Жауун аягъан жаралы болур.
 Жаугъа жан аурутсанг, жанынгы алыр.
 Эшек билген – арба жол.

Сыртда буудан кьолда кьоян ахшы.
Озгъан жауунну жамычы бла кьуугъанлай.
Мал кьорарыкъ болса, иеси башчы болур.
Кьоншусуна бёрю да тиймейди.
Биреу – амалсыз, биреу – иймансыз.
Айыугъа намаз юйретген таякъды.
Къатынны малы – атангы къаны.
Кёп сёз – бош сёз,
Аз сёз – алтын сёз.
Башха баш кьошулмай, юйдеги байыкъмаз.
Адам байлыкь – байлыкь,
Мал байлыкь – субайлыкь.
Харам байдан халал жарлы игиди.
Ариу ариу тьойюлдю – сьуйген ариуду.
Жокьну чомартны кьолу байлар.
Тёресиз дау болмаз,
Жангыз терекден бау болмаз.
Бирликсиз тирлик жокь.
Башчысыз эл – жашсыз эл.
Башсыз къатын – жюгенсиз ат.
Къартны, бурунун сьорт да, оноугъа тут.
Аманны сёз басар, жаланнгачны бит басар.
Ариу сёзде аруу жокь.
Барчылыкь жарашдырыр,
Жокьчулукь талашдырыр.
Жети миллетни тилин бил, жети тюрлю билим ал.

Саудюгерчини бохчасы, базманы да бир кибикдиле.
Сансыз этер ата-анасын адамны бек аманы.
Атаны сёзю – алтын, ананы сёзю – кюмюш.
Ийнек аягъы бузоу ёлтюрмез,
Сорулгъан иш сёгнолмез.
Иер басханны ат биледи.
Уллу къазанда бишген эт чий къалмаз.
Къайын къайынламай, келин келинлемез.
Эртте къатын алгъан кьууаныр,
Эртте ушкок алгъан уялыр.
Устаз юйретиуден эрикмез.
Къарагъанны марагъан озар.
«Кёрдюм» деген – кёп сёз,
«Кёрмедим» деген – бир сёз.
Эсирикни бла эсиргенни къатларына барма.
Аман бергенин айтыр,
Ахшы кёргенин айтыр.
Аягъынгы жууургъанынга кёре узат.
Ишни аллы къаты болса, аягъы татлы болур.
Иги ишни болжалгъа салма,
Аман ишни болжалдан алма.
Экеу кенгешге барма, ючеуден къалма.
Ахча санаудан тоймаз.
Бугъала бла тутушхан ёгнозю мьойюзю тьошер.
Ашха жетсе – бёрю,
Ишге жетсе – ёлю.
Жарлыны жууугъу жокь,

Тауукъну кьууугъу жокъ.
 Аман кьуш аман кюн учар.
 Эртте тургъан эр болур,
 Ахшылагъа тенг болур.
 Тойгъа барсанг, тоюп бар.
 Эр киши келсе – кьонакъ, кетсе – жолоучу.
 Юй тиргизмеген от тиргизмез.
 Ауул ити башха юрюр, бёрю кёрсе – биргесине улур.
 Башда акъыл болмаса, эки аякъгъа кьыйынды.
 Эки илячин жулкьушсала, жиячыгъа тюк тюшер.
 Тели бергенни тейри урур.
 Бирле – ишлер ючюн, бирле – урлар ючюн.
 Сёз излеген – орамгъа,
 Къатын излеген – Холамгъа.
 Бермез юйден кетмез кьонакъ.
 Ёлгенин сыйламагъан сауун сан этмез.
 Чибин балын кьоруулайды,
 Адам намысын кьоруулайды.
 Тонгузну аласы, кьарасы да бирди.
 Тешикли таш жерде къалмаз.
 Айып баш жармаз, кёз чыгъармаз.
 Къозулугъунда тоймагъан токълулугъунда тоймаз.
 Ойламай сёлешген аурумай ёледи.
 Жауундан къачып, шорха тюбюне киргенлей.
 Тауукъ – биреуге зауукъ, къаз – экеуге зауукъ.

Жерине кёре – жилияны, уланына кёре – гыланы.
 Эрге баргъан тынчды, этек бюкген кьыйынды ансы.
 Ана кёлю – балада,
 Бала кёлю – талада.
 Къарыулу, къарыусузгъа тюбесе, къарыусузну кюл этер.
 Аман къатын – сатып алгъан мал кибик.
 Маллы киши – жарлы киши,
 Малсыз киши – сансыз киши.
 Тама-тама, кёл болур,
 Келе-келе, эл болур.
 Чачылыргъа тебиресе, кьумурсхагъа къанат битер.
 Келбет кёрсенг, эр сорма,
 Гелеу кёрсенг, жер сорма.
 Юйде къалгъан – юй болмаз.
 Айыуну кесин кёре туруп, ызын ызлагъанлай.
 Жарлыны бузоуу ёгюзлюк этер.
 Тюбюндеги атынга бла тешегингдеги къатынынга ышанма.
 Отдан чыкъ да – ёртеннге.
 Арыкъ этни шорпасы тагымаз.
 Аманнга игилик этген – итге чабыр этген кибик.
 Аман адам атасын-анасын айтдырыр.
 Аманны аты да – аман, заты да – аман.
 Эл ауузу – элек,
 Анга ийнанган – халек.
 Бек анасы жилимаз,
 Бекдеги кьыйын салмаз.
 Къартсыз юй – оноусуз юй.

Экини бири кьалыр,
Бири кетсе, ким кьалыр?

Бёрю атар бёркюнден белгили.

Макъаны, кёлю кьуруса да, гьур-гьуру кьурумаз.

Жюз кере эшитгенден эсе, бир кере кёрген игиди.

Ана тилин билмеген – аллындагъын кёрмеген.

Таякъ – этден, сёз сюекден ётер.

Жокъну керек тапдырыр.

Аманы аман бла кьуума,
Къанны къан бла жуума.

Билген адам гудучугъа факъыр дейди,
Билмеген адам а батыр дейди.

Керексиз уялгъан ырысхыдан кьурлай кьалыр.

Къайгъысыздан узакъ бол,
Къайгъылыгъа жакъ бол.

Жеринде тургъан итни бёрю элтмез.

Алма терегинден кери кетмез.

Жилян дугъуманы суймей эди, ол а, барып, тешигинде бите эди.

Къанлы кюнде кьарындаш.

Жахилге китап берген сокъургъа алтын бергенчады.

Апрельде макъа сиймесин, майда кюн тиймесин.

Жарлыны эшигин махтау жабар.

Жарлыны кёлю – жалан.

Юй ишлеген балта эшикде кьалгъанлай.

Кёзден кетген кёлден кетер.

Эшек ишлер, ат ашар.

Эсине тюшгенни айтыу – телени иши,
Аллына салгъанны ашау – мухарны иши.

Этге тансыкъгъа ёпке – татлы.

Жангызны оту жанмаз.

Ашы болмагъан алтын аякъдан бир кьашыкъ айраны болгъан агъач аякъ игиди.

Ауругъанны сау билмез,
Ач кьарынны токъ билмез.

Балчыкъгъа кирме, кирсенг, терен кир.

Ажашхан малны бёрю ашар,
Ажашхан адамны жарлылыкъ ашар.

Сайлагъаннга – чий гыржын.

Гыржынны кёп чайнасанг, чий кёрюнюр.

Айып, айыпны билмеген – харип.

Ит тутханын иймез.

Этге жууукъ шиш кюер.

Къан бла кирген жан бла чыгъар.

Къызым, санга айтама, келиним, сен эшит.

Аягъы киргинчи – таягъы.

Жылы кийим санынгы жылытыр,
Жылы сёз жанынгы жылытыр.

Бозанг болмагъан жерге кьалагъынгы сукъма.

Жыгъылгъаннга – жумдурукъ.

Бёркю аманны – бети аман.

Ит – тойгъан жерине, эр – туугъан жерине.

Ат айланса – кьазыкъгъа.

Къолу кымылдагъанны аузу кымылдар.

Кёз – кьоркьакъ, кьол – батыр.

Эринчекни иши – эки.

Айырылгъан азар, кьошулгъан кьошар.

Азны азанчысы болгъандан эсе, кёпню къазанчысы бол.

Бармакъла бирикмей, ийне илинмез.

Эрлик, билекде угъай, жүрекдеди.

Ат аунагъан жерде тюк къалыр.

Эр бир кере ёледи,
Кьоркьакъ минг кере ёледи.

Эр жаусуз болмаз, жер таусуз болмаз.

Кёп кьоркьутур, аны терен батдыр.

Эринчек тюшге дери жукълар, ингирге дери эснер.

Къагъытны сёлешдирген – къалам,
Жангызгъа жан кийирген – адам.

Билимлиге дуня – жарыкъ,
Билимсизни кюню жокъ – харип.

Окьугъанны бети – жарыкъ,
Окьумагъан болур харип.

Аягъы гитче сайлагъанын киер,
Аягъы уллу сыйыннганын киер.

Уялмагъан буюрулмагъанны ашар.

Къашыкъ бла жыйгъанны чолпу бла тёмке.

Сют бла кирген суюк бла бирге кетеди.

Тилинг бла эришме, билиминг бла эриш.

Аман къатын алгъанны жауу – юйюнде,
Эки къатын алгъанны дауу – юйюнде.

Келинни – аягъындан,
Къойчуну – таягъындан.

Къарт кьоюнунда къалач болур.

Бир аягъы – жерде,
Бир аягъы – кёрде.

Къойчу кёп болса, кьой харам болур.

Эшек, мюйюзле салдырама деп, кьулакъларын кесдиргенлей.

Къош бара-бара тюзелир.

Ат кёрмеген, ат кёрсе, чаба-чаба, ёлтюрюр,
Тон кёрмеген, тон кийсе, къагъа-къагъа, битдирир.

Атынг иги болса – бу дуняны зауугъу,
Катынынг иги болса – бу дуняны чырагъы.

Ат болгъунчу, тайынга махтама,
Жыл болгъунчу, къатынынгы махтама.

Атны, къамичи бла угъай, жем бла сюр.

Бир байталдан ала да, къара да туады.

Юйде ёсген бузоу тюзде ёгюз болмаз.

Ёгюзге келген кюн бузоугъа да келеди.

Эшекни эти – харам, къыйыны – халал.

Иесиз эшекни бёрю ашар.

Мал – башындан, адам тилинден байланады.

Къайгъы тюбю – тенгиз, батаса да кетесе,
Таукел тюбю – къайыкъ, минесе да, ётесе.

Ит итлик этмей кьоймаз.

Тонгузну башын къангагъа салсанг, тёнгереп тюшер.

Итге берсенг ашынгы, ит жояр башынгы.

Малы тас анасыны кьоюнун къармар.

Мал ачыуу – жан ачыуу.

Мал – бакъгъанныкъы, жер – сюргенники.

Къачып кетсенг да, чачып кет.

Суу баса, жер бузулур,
Къайгъы кѣп болса, эл бузулур.

Ахшы адамны аты къалыр,
Жазыучуну хаты къалыр.

Уручулагъа хайыр тюшсе, бѣлюшалмай тутулурла.

Халкъын алдагъан бий онгмаз,
Сырсыз тиширыулу юй онгмаз.

Ичгичи адам той бузады,
Саякъ тиширыу юй бузады.

Аманнга сырынги айтма, сырынги айтсанг да, ичги сѣзюнгю айтма.

Нѣгеринг аман болса, узакъда кече къалма,
Алгъанынг аман болса, адам тургъанлай жукъ айтма.

Заманынг тюлкю болса, ит болуп къуу.

Кюлме жашха – келир башха.

Уру журту – къуру.

Жыгъылгъан тутушуудан тоймаз.

Бѣрюню аузу ашаса, ашамаса да – къан.

Айныр элни жашлары бири бирине батыр дерле,
Болмаз элни жашлары бири бирине къатын дерле.

Къатын ѳтюрюк айтмайды, экили эшитеди.

гтюрюкню бла кертини арасы тѳрт элди.

Кѣзюнг бла кѳрсенг – керти,
Къулагъынг бла эшитсенг – ѳтюрюк.

Гелеулю жерде ѳгюз семиреди,
глюмлю жерде молла семиреди.

Ала билген бере да биледи.

Алдагъыгъа къарап, оюм эт,
Ардагъыгъа къарап, шукур эт.

Акъялсыз башдан акъяллы сѣз чыкъмаз.

Жюрекден чыкъмай, жюрекке кирмез.

Окъуу – билим шауданы,
Билим – ѳмюр чырагъы.

Окъуу – билим азыгъы,
Билим – насып къазыгъы.

Окъугъан жаш – эки жаш,
Окъумагъан жаш – бир жаш.

Окъуу ийне бла кѳр къазгъан кибикди.

Кѣп окъугъан адамны да,
Жокъ эсе иги иши,
Жукъ билмеген манкъуртду ол –
Кѣп окъуп, аз билген киши.

Кесинг сюйгенни алгъандан эсе, сени сюйгенни ал.

Сыртда бѳрю улуса, юйде итни къарыны ауруп.

Эски дуня ойсуратыр,
Жангы дуня тозуратыр.

Иги къыз – жагъадагъы къундуз,
Иги жаш – кѳкдеги жулдуз.

Ахшыланы юлгюсю жаннган чыракъ кибикди,
Акъяллыланы ниети бал къапхан кибикди.

Аман жууукъ – аман сууукъ.

Билимни бешикден тешикке дери изле.

Ахшы адам эслеп сѳлешир,
Аман адам эснел сѳлешир.

Ахшыны оруну – тѳр,
Аманы оруну – кѳр.

Саякыгъа – таякъ.

Ары тартсанг, ёгюз ёледи,
Бери тартсанг, арба сынады.

Иги къатын ёлсе, юйюнг кетер,
Аман къатын ёлсе, кюйюнг кетер.

Биреуню ат кётнормез бёзю болур,
Биреуню ат кётнормез сёзю болур.

Бир жылгъа къоян тери да чыдайды.

Ата-ананы акъылы – сайлап баргъан жолгъа тенг,
Акъыллыны акъылы – таркъаймазлыкъ кёлге тенг.

Кенг болсанг, кем болмазса.

Бир кемедегини – жаны бир.

Ёлюмден башхагъа болжал этме.

Дуня кезиудю.

Мынафыкыгъа жууукъ жокъ.

Онг къолум, сол къолум – бары да ёз къолум.

Башы къаты болса, аягъы татыу болады.

Къолу ачыкны жолу – ачыкъ.

Кёпчюлюк унамай, тенглик болмаз.

Тура эдим жата, къайдан чыкъды хата?

Болур – босагъадан белгили.

Къызны минг тилер да, бири алып.

Къуру къолгъа къуш къонмаз.

Суу жагъаны суу бузар,
Адам улун сёз бузар.

Ишсиз ёмюр – ёчюлген кёмюр.

Баш-башынга бий болсанг,
Минги таугъа чыкъмазса.

Ёргедеги – ёрде, энишгедеги – тёшеде.

Эр даусуз болмаз,
Эл жаусуз болмаз.

Сезгенинги угъай, кёргенинги айт,
Эшитгенинги угъай, билгенинги айт.

Къарап, аллындагъын кёрмеген,
Не иш, не жумуш эте билмеген.

Жашны жумушха ий да, ызындан къара.

Жашлыгъында тас болгъан,
Къартлыгъында бош къалгъан.

Атадан ёксюз – бир ёксюз,
Анадан ёксюз – эки ёксюз.

Сютден ауузу кюйген сууну юфгюрюп уртлар.

Намыс болмагъан жерде насып болмаз.

Айып айындан киши къутулмаз къачып.

Жарыкылыкны суймеген – жазыкъ.

Таба баргъан чаба барыр.

Ана тилин билмегенге халал деме,
Устазын суймегенге адам деме.

Фахмусуз сохта – устазгъа жюк.

Фахмуну Аллах береди,
Юйреналмагъан устаздан кёреди.

Акъыллы, жангылса, кесинден кёреди,
Акъылсыз, жангылса, бирсиледен кёреди.

Ахшыны жауу кёп,
Аманны дауу кёп.

Кеси ючюн жашагъан кеси ючюн отлагъан малк ибикди.

Туугъан жерни жери – жаннет,
Сууу – шербет.

Къуллукъчу терс болса, тарыгъыу – кѣп.

Даулаш башчы – депутат,
Иги сагъыш этип айт.

Хайыры жокъ башчыдан – без,
Кечиую жокъ суудан – без,
Ыфчыгы жокъ таудан – без,
Чомартлыгъы жокъ бийден – без.

Дининг тилинги сакълайды,
Тилин тининги сакълайды.

Кесингден туумай, ул болмаз,
Сатып алмай къул болмаз.

ЧАМ НАРТ СѐЗЛЕ

Ётюрюк – ёрлетир,
Керти – терлетир.

Иш хакъынг аз болса, тюкенлени кѣплюгонден не файда?

Къатынынг къаугъачы болса, элни тынчлыгъындан не файда?

Керти айтхан бирни жыгъады,
Хуржуну къалын мингни жыгъады.

Билиминг болмаса да, байлыгъынг болсун,
Усталыгъынг болмаса да, бийлигинг болсун.

Аллын ахча дегенинг суу эди, энди къуу болду.

Къысталлыкъ студент сыраhanaгъа жюрюр,
Окъурукъ студент китапhanaгъа жюрюр.

Аз сѐз – анальгин,
Кѣп сѐз – керосин.

Саудюгерчини эсинде – байлыкъ,
Жарлыны эсинде – айлыкъ.

Эр киши – юйню эркечи,
Тиширыу – юйню эркеси.

Биринчи къатын кюйдюрюр,
Экинчи къатын бездирир.

Тири жаш агасыны акъылын угъай, ахчасын алыр.

Коммунизмден умут эте, демократиядан къуру къалгъанлай.

Аркъанг гуппур болгъандан эсе, къарынынг дуппур болсун.

Къысыр къатын къыз кибик,
Къарын жауу буз кибик.

Депутат билгенин айтыр,
Президент суюгенин этер.

Эски дуня тозурады,
Жангы дуня сокъуранды.

Заманнга кѣре – закону,
Агъачына кѣре – кийиги.

Ишлегени – меники,
Юйреннгени – хакъы.

Молланы – башындагъындан,
депутатны къатындагъындан таныйса.

Къозлагъаны – Гамалада,
Къанкъылдагъаны – Чомалада.

Не базыкъ болса да, жангыз терекден бау болмаз.
Не аламат болса да, жангыз адам бий болмаз.

Акъыл юйретген, эс тапдыргъан – халкъ айтыула.

Игиге этген игилик ёмюрде эсден кетмейди,
Аманнга этген игилик бир кюннге да жетмейди.

Инсанла, ашыгъыгъыз игилик ишлеге,
Ким биледи, келип къалыр тебиреп кетерге.

Къоркъакъгъа дуня – тар, къоркъсанг, бютюн бек тюерле,
Къачсанг, ызынгдан къууарла, жетгенлей, бууарла.

Адамны эриши этген харамлыкъды, харамлыкъ,
Адамны адам этген – халаллыкъ бла адамлыкъ.

Чыгъана гюлюн кьоруулар,
Бал чибин балын кьоруулар.
Къызгъанч байлыгъын кьоруулар,
Ахшы адам намысын кьоруулар.

Тау белгиси таш болур,
Бар белгиси аш болур.
Чачыллык халкъны белгиси –
Бир бирине жау болур.

Эсине келгенни айтыу телини ишиди,
Аллына келгенни ашау хайыуанны ишиди.

Таныгъан жерде – тукъум,
Танымагъан жерде – кийим.

Байма деп махтанма,
Барды дуняда жарлылыкъ.
Кёпме деп керилме,
Барды дуняда жангызлыкъ.

Жарлы молла да бир,
Чыкъынжик да бир.
Бири жыгъылгъанны марайды,
Бири ауругъанны марайды.

Кёп сёлешир зорчу бий,
Аз сёлешир керти бий.

Жукъу деген душманды,
Саулай санынгы талдырыр,
Жолунгдан, ишингден кьалдырыр.

Ахшыны сыйласанг, эсинден кетмез,
Аманны сыйласанг, тёрюнгден кетмез.

Артыкъ байлыкъ адамны аздырыр,
Артыкъ тюлкю адамны кьозутур.

Сюймегеннге суйкелсенг, багъанг кетер,
Алтын багъасы башынгы учуз этер.

Сют къайнаса, башы тегюлюр,
Ачыу къайнаса, акъыл тегюлюр.

Эки ахшы тюбесе, бир бирин сыйлайды,
Эки аман тюбешсе, бир бирин къыйнайды.

Иги къатын алгъанны тою юйюнде –
Тойгъа барып не этеди?

Аманнга ашатсанг ашынгы,
Итлеге атар башынгы.

Ахшы эслеп сёлешир,
Аман сайгъап сёлешир.

Аман болса бегеуюл, элинги жаугъа алдырыр,
Аман болса эл башчы, элинги даугъа алдырыр.

Аман – кеси юйюнде окъуна къонакъ.

Ахшыны юлгюсю – жау чыракъ кибики,
Башчыны ахшысы – агъып тургъан бал кибики.

Иги хатлы жазыучуну аты ёлмейди.

Ат къуйругъундан тутхан суудан ётер,
Ит къуйругъундан тутхан суугъа кетер.

Эшек, мюйюзле чыгъарама деп, къулакъларындан айырылгъанлай.

Ахшы адам къартайса –
Жазып къойгъан жазыу кибики.
Аман адам къартайса –
Букъу этген кесеу баш кибики.

Сабийни ёсген бешиги –
Кенг дуняны эшиги.

Атадан ахшы тууса,
Элине ахшылыкъ излейди.
Атадан аман тууса,
Элни малын юзеди.

Аманнга айтхан акъылынг –
Тюзге кетген окъ кибики.
Бош айланган уланынг –
Жалыны жокъ от кибики.

Улан айыбы – тукъумгъа,
Къыз айыбы – журтуна.

Эр кюйюгю – этекде,
Улан кюйюгю – жүрекде.

Сайласанг ата-ананы,
Жамауат кечер хатангы,
Алгышлыкь адам деп,
Халкы сыйлар адамны.

Ахшы тиширыу – алгыш,
Аман тиширыу – кьаргыш.

ЖОЛАБЛАНЫ ЮЗЕЙИР

МАГОМЕТ

Таукенланы Тамукну жашы Магомет, миллетибизде медицина илмуланы биринчи доктору, хыйласыз жашау бир инсан да бешиш этмезлик жашау болганына толу ийнанган, аны жыры анга дайым негерлик эте келген, ниети уа – гюняхсыз сабийлик, жерини адамларына баш урса дуня заууклукугы тапхан, терекни аугъанына, элия кюйдюрген сабаннга жюреги ачыгъан адамыбыз быйыл 12-чи майда дуниядан кетгенди. Ол, бизге аны бла бир кезиуде жашагъанлагъа, сёзюне – эсли насийхатына тынгылай келгенлеге бютюнда ауур бушууду. Магомет жюзле бла саналгъан кыйын саусузланы саулукъларын кыйтарып, жашауларын жангъдан кюн тийгенча жарытханды.

Зумакъулланы Танзиляны Магометге аталгъан назмусунда быллай тизгинле бардыла:

*Таукен улу Мухаммат,
Жарытып тийгенча кюн,
Сен келсенг кёлюм жарып,
Жанганчады юйюм нюр.*

Къабарты-Малкъар Республиканы илмусуну сыйлы кьуллукъчусу «Сыйлылыкъны Белгиси» орден бла саугъанланган, медицина илмуланы доктору профессор Таукенланы Магомет 1931 жылда 16-чы октябрьда Огъары Малкъарда туугъанды 1956 жылда Алма-Ата шахарда медицина институтну бек иги белгилеге бошагъанды. Андан сора Алма-Ата областны эллеринден биринде медицина участкагъа эки жылны башчылыкъ этгенди.

Магомет Тамукович 1958 жылда медицина инситутну урология кафедрасына аспирантурагъа киреди. 1962 жылда уа кандидат диссертациясын жетишимли кьоруулайды. Андан сора Къзах ССР-ни Медицина министрствосуну онкология эм радиология илму-излем инситунда илму-тинтиу ишни кьолгъа алады. 36 жылында доктор диссертациясын кьоруулайды.

Аллай адам кесин жокълатмай кыймайды. 1968 жылда Таукенланы Магометни Къабарты-Малкъаргъа чакъырадыла. Бизни университетде медицина факультет ол жыл ачылгъан эди. Магомет Тамукович келе келгенлей битеулю хирургия кафедрагъа башчылыкъ этиуню кьолгъа алады. Таукен улу ол кьуллукъда 2002 жылгъа дери ишлейди.

Халкъ суйген, медицина илмуну билимли да, сыйлы да адамынга саналгъан Магомет Тамукович 176 илму ишни автору эди, жыйырмадан

артык жаш адамны илму ишлерине башчылык этгенди, ала кандидат диссертацияларын жетишимли кѳруулагандыла. Ол а Таукен улу окьутуу-методика ишге, хирургланы – урологланы хазырлауга уллу кыйын салганын кѳргюзтеди.

Профессор Магомет Тамукович хирургланы битеуроссей обществону правленини члени, урологланы обществоларыны да сыйлы члени эди. «Саулук сакьлауну отличниги» деген атны да намыслы жюрюте эди бу намыслы адам.

1976 жылда КЪМР-ни сыйлы артисти, белгили суратчы Шахмурзаланы Магометни иш юсюнде, солуган кезиунде алдырып, манга «Коммунизмге жол» газетге келтирген эди. Аланы саулай басмаларга онгубуз болмагга себепли архивимде бюгюннге дери сакьлап турганма. Халкь алагга да эс буруп деген акьылдама.

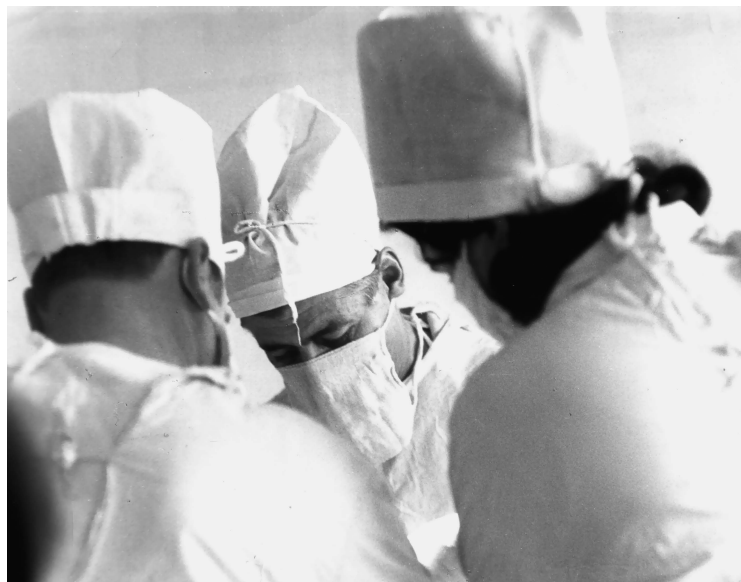
Бу асыл адамны аты халкьны эсинден бир заманда да кетмезлигине толу ийнанам.

Операция башланьрны аллында.

Операцияны жууаплы кезиую.

Операцияны кезиуюнде.

«Кѳркмагъыз, саусуз иги бол-лукьду, жашарыкьды!»

Операциядан сора кабинетде жарыкь ушакь.

ШАУАЛАНЫ ХАСАН

ТАУКЕНЛАНЫ МУХАММАТХА –
ПРОФЕССОРГА, ХИРУРГГА

1

Таукен улу Мухаммат,
Жарытып тийгенча кюн,
Сен келсенг, кёлонг жарып,
Жаннганчады юйюм нюр.

Жокъ бизге сенден сыйлы,
Ёт, жаным, от башына.
Мен шапалыкъ этейим
Хуначыны жашына.

Олтур, кьанга кьурайым,
Шапанг махталыр кибики,
Татлы сёзле излейим,
Тилде сакъланыр кибики.

Жары бюгюн сен, жары,
Унут эртте ач кюнню,
Жокъ гыржынны излеуню,
Къармай сууугъан кюлню.

Не затла кётюрмелле
Бизде сабий инбашла?
Кётюралмазча бирде
Темирле, къаты ташла!

Жашау тенгизде бата,
Таш, агъач да къармадыкъ.
Журтсуз кюню бузула,
Къара жер да тырнадыкъ.

Ашадыкъ таш, топуракъ,
Атмадыкъ адамлыкъланы,
Андан кёрдок, Мухаммат,
Малкъарда малкъар халкъны.

Малкъарыбыз энди уа,
Бу сейирге эс бурсун.
Мен а болдум жырчысы,
Сен а жан сакълаучусу.

Кел, бир иги кюлейик,
Билгинчи махтагъанла.

Аппаларыбыз бизни,
Хуначы малкъарлыла!

Жарагъанча Малкъарга
Ала ишлеген хунала,
Биз этген иш жараса,
Къууанырелле ала.

Хуначыны туудугъу,
Малкъар халкъны ичинде,
Сый, намыс да сен алдың,
Усталыкъны кючюнде.

Барды уста кёлларынг,
Жаннга, саннга жарагъан,
Чыгып баргъан жанны да,
Артха къайтаралгъан.

Аллахдан этген кибики,
Кёзлерин жарты жумуп –
Ёле тургъан да этди
Сенден бир асыу умут.

Табынды санга алай,
Кирип жан къазауатха,
Сен къолунгу тийирсенг,
Жан къайтырыкъча артха.

Ол сагъат жашар ючюн
Не затла этер эди?
Сау къалса, такъыйкъагъа
Не багъа бичер эди?!

Къош, Мухаммат, бираз къош,
Жашауна кюн, ай, жыл.
Жанын бере тургъанны
Бу дунияда бир аз тый!

Жетдир уста къолунгу,
Жанынгы къолгъа ала.
Мен да алай ачийма,
Жансызлагъа жан сала.

Жанымы къолгъа алып,
Кирип мен къазауатха,
Хар бир осаллыкъланы
Аталлыкъ сунуп отха.

Сен аурууну атханча,
Ачыгъан этден кесип.
Кюрешеме мен алай,
Жюрегим кюйюп, бишип.

Сен а менден минг кючлю!
Терсликни, ачылыкъланы
Атханча, алып жерден,
Кёргюзте усталыкъны,

Онгусзаны къалкъыгъа
Сен татлы ушакъ бла,
Аурууну тамырларын
Кесесе бичакъ бла.

Ёлюмден жан къутхара,
Чыгъа мангылай теринг,
Бичакъ аузунда тургъан
Кибики кеси жюрегинг.

Къыйналамыса, ачий,
Къазауатда ол чакъда.
Тургъанда адам жашау
Къолунгдагъы бичакъда?!

Ёчюле тургъан чыракъ
Жау къуйса жарыгъанлай,
Бата тургъан адамны
Тенгизден чыгъаргъанлай,

Сен жанына кюркъгъанны
Жанына жан киргенде,
О, къалай къууанаса,
Дунияны ол кёргенде!

Сен кесинг бу дуниягъа
Жангыдан туугъан кибики,
Тирилтиу жауунунда
Жер, кёк жууунган кибики.

Дуния жарыйды, жарый,
Жарыйдыла кёзлеринг,

Эшилгенча дуниягъа
Сени татлы сёзлеринг.

2

Эшта, бизни аппала,
Уста болуп къоллары,
Махталгъан да болурла
Къалагъан хуналары.

Туусаек бираз эртте,
Къаларменг сен да хуна?!
Мен а согъарменг чепкен,
Жюн устагъа санала?

Аны ючюн а биз ала
Гюл орнуна чыгъана,
Жашармек таш юсюнде,
Ташны сыйын чыгъара?

Тюссе да юйюбюзге,
Кюн тиймейин, ауана,
Рауказы терекге
Турумедик табына?

Бюгюн а мында санга
Табынадыла таула.
Сени атынг айтылса,
Жарыйла саусуз, саула.

Сауланы саулукъларын,
Жаным, сакъла сен, сакъла
Саусузланы сен бакъ да,
Бизни саулада жокъла!

Онгсузла излегенча
Къолунгу жан дарманнга,
Мен сёзюнгю излейме,
Татлы кёрюнюп манга.

Орамгъа сен бир чыкъсанг,
Бизни юй таба айлан.
Сен бизге келген кюнде –
Жюрегимде той, байрам!

3 бла Ц бла да
Айт сен хычыуун сёзле,

Ётюрюкню айтмайла
Сенде тап-таза кёзле.

Сенде, сабийде кирик ,–
Тазалык огъурлулукъ.
Намыс, чомартлыкъ да бар,
Кёп ёмюрлеге боллукъ.

Жарыт, жаным, юйюмю.
Жылыт сен жүрегими.
Жырымы махтама да,
Махта хычинлерими!

Сени адамлыгъынга,
Кючюнге да базаына,
Сал десенг, салырма жан
Бичагъынгы аузуна.

Угъай, сакъла жанымы,
Бир жаннга да ышанма.
Жанын санга ышанган
Дунияда бир инсанма.

3

Бакъ, Мухаммат, бакъ, сау эт
Сен багъыу кереклени,
Ачыуларын сен кетер
Ачыгъан жүреклени.

Халал, фахмулу адам,
Изле сен, тап бир мадар,
Отла кюйдюрген жерни
Жараларына багъар!

Изле, изле бир амал,
Адам кьоркъмай атларча.
Уруш кьоркъуулукъланы
Жер юсюнден атарча.

Ачарча мамырлыкъгъа
Къабакъланы, чеклени.
Бакъ къулакъларын, сагъайт
Ол къулакъдан беклени.

Ауазларын эшитирча
Хатында жаннганланы.

Бухенвальд печьлеринде
Кюйюп, кюл болгъанланы.

Адыл суу жагъасында,
Бир бирге ура жухларын,
Топланы, окъланы да
Ачы кычырыкъларын.

Биз тынч жашар ючюннге
Жерге жутулгъанланы,
Къара къазауатлада
Окъдан къутулгъанланы.

Тенгизни ол жанына
Къайытмай къалгъанланы,
Вьетнамда жерге кире,
Не айтханларын аланы.

Эшитирге керек ала,
Дунияны жаныгъанла,
Терсликлерин жашыра,
Тюзге терслик салгъанла.

Сынамагъан билirmi
Уруш не зат болгъанын?
Баласын тас этгенни
Къарны къалай бургъанын..?

Жауун жауар орнуна
Жерни къанла жуугъанын,
Херосима бюгюн да
Кюе, жана тургъанын?

Аны отуну ууу –
Жайыла тегерекге,
Бой салыргъа унамай
Дарманнга не тилекге?

Тап бир дарман, алырча
Кёзлеринден ауларын.
Ёлюр отну мюлк суннган
Мамырлыкъны жауларын.

Жерге ууну сепгенни
Мюлкю, малы ауурдан,

Байлыкъгъа бек жутланы
Къутхар сен ол ауруудан!

Сал кючюнгю, тап амал,
Къошулурла нёгерле.
Бу дуняда азмылла
Жашау хакъын билгенле!

Сеничала дуняда
Келишселе бир тилге,
Табарелле бир амал,
Тынчлыкъ келирча жерге.

Биз тынчлыкъда эшитирча
Жерни таза солууун,
Ай жарыкъ кечеледе
Ай сонат согъулууун.

Жер жутса, жауун жута,
Кёк жауун къуя туруп.
Къарын бурса, бурурча
Адамла тууа туруп.

Мадар излегенлеге
Къош, Мухаммат, кючюнгю,
Мен жанымы берейим
Багъасына ишинги.

Алай мени жанымы
Къаты тут, къолдан ийме.
Жанын санга ышанган
Жангыз бир мен туюолме.

**ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ,
РСФСР-ни М. Горький атлы
Къырал саугъасыны лауреаты.**

МЕН БИЛГЕН ТЮЗ А БЫЛАЙДЫ...

Бу хапарны аллында айтырым... Мени гитче къарындашым Къазийланы Солтан-Хамит (жаннетли болсун) 2010 жылыны февраль айында чыкъгъан, биринчи-экинчи номерли «КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКИЙ МИР» деген газетни 8-чи бетинде Къумуш элден Къазийланы Саният деген амманы «ТЮЗ ЖАЗЫЛСЫН» деген статьясын окъугъанында, тура туруп, «Къарачай» газетде бир статьяны да басмалагъан эди. Тюз жазгъан затлары да кепдю, алай болса да, мен Солтан-Хамитден эсе жылым бла бир кесек эспирек болгъаным себебли, атабыз Шенукъаны айтхан хапарларын кёбюрек эшитгеним амалтын, кёбюрек биле да болурма деп ышанып, окъугъан, эшитген, билген хапарларымы айтайым...

14-чю ёмюрню ахыр сюреминде, Асхакъ Темирни кылычындан сау квалгъан кесегибиз, кенг тюзледен тар ёзенлеге ыхтырылып, кечинмек этерге кюрешдик. 19-чу ёмюрню 80-чи жылларында, 20-чы ёмюрню ал сюреминде, мухажирликге кетебиз деп, миллетибизден талай адамыбыз Арабстанны, Тюркню топурагъында жутулдула. 1941 - 45 жыллада баргъан урушка 15 мингге жууукъ жашыбыз кетип, аладан 9 минг чакълысы кырылды. Сталинизмни ууундан, 70 мингге жууукъ Азиягъа кечген халкъыбыздан а 22 минг сабий тюрп болду. Кепню керген, кепню билген, акъыллы кьартларыбызны ауруу, ачлыкъ жутуп, телюлени сынжырлары юзюлюп, жангы жетип келгенлеге жол-жорукъ, акъыл, билим юйретир адамыбыз квалмай, кваллай кыйын заманланы сынадык! Энди уа кыйры барабыз, квалайгъа жетербиз? Бу жалгъан дуняда уа ким кимге керекди?! Биз кимден жакъ излейбиз? Башха биреу жакълыкъ этмеге эди да, кеси кесибизни ашамай бир жашагъа эдик. Кесини акъылына, фахмусуна, болумуна, адамлыгына базалмагъан: «Мен ол элденме! Мен ол тукъумданма! Мени атауулум сеникинден эсе залымди!» - деп айтдыргъан, бу ачулуу жюрекле, керексиз «менлик», махтанчакълыкъ, тамалы болмагъан уллу келлюлюк бизге кыйдан чыкъдыла? Бу башында жазгъан патыуалада болурламы ол затланы бир кяауум чурумлары? Кеп ёмюрлени ичинде, башында айтханымча, тар ёзеннге кысылып, тыш жаула бла уруш этер къарыуубуз квалмай, жюрек кючюбюзню кыйры тегерге билмей, бир бирибиз бла кюреширге юйренчекми болуп квалдыкъ? Ким биледи?.. «Кишиге хатамы тийирмей, болумума кере ишлеп, халал кыйынымы ашап, кысылып жашайма» десенг да, тынчлыкъ бермейдиле бир кяауумла. «Манга тиерге не ишинг барды?» - деп сорсанг: «Тие эсем да, нек тиесе деп сорурга не ишинг барды?» - деп, бетлерин тургъузуп, демлешип тургъанла да кепдюле. Бу кужур сагъышланы эте, тели кишича кесим бла селеше, элибизде бирле бла ушакъ этгенликге, сорууларыма, излегенимча, кесгин жууап табалмайма.

Мен, Къазийланы (Долакъланы атауулданма) Солтан-Мурат

Шенукъаны жашы, 7 класс окъууу болгъан, 11 сабийни асырагъан, жылы 90-нга жетген кьартма. Кечгюнчюлюкню жарсыулары жунчутуп, окъуялмай квалгъанма. Алай болса да, Орусланы Махаметни, Къаракётланы Иссаны, Семенланы Исмаилны бёлек назмуларын, къазакъ, кыргъыз эпосладан бек кеп тизгинлени азбар билеме. Малланы ызларындан бара, эрикгенден, назмула, жырла жазаргъа да кюрешгенме. Китапла, газетле да окъуйма. Бек сыйген жазычуларым Чингиз Айтматов бла Батчаланы Муссады. Бек сыйген поэтерим а - Михаил Лермонтов, Семенланы Исмаил, Мамчуланы Динады. Аны айтханым, айдын адам болмасам да, бек кьарангы адам да туюлме. Билимим жетмей, жангылып айтханым болса, тюзетирча, билимли, акъыллы адамла «Къарачай» газетни, радиону, телевиденияны юслери бла манга болушурла деп, умут этип, жюрегими жарсытхан затны айтама...

2010 жылны февраль айында чыкъгъан, №1-2 (77) «КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКИЙ МИР» деген газетни 8-чи бетинде, Къумуш элден, Къазийланы Саният деген амманы «ТЮЗ ЖАЗЫЛСЫН» деген статьясы чыкъгъан эди. Ол статья чыкъгъынчыгъа дери мен аллай адам барды деп да билмей эдим. Саният статьясында: «Мен Къазийланы Азретни кызы Саниятма, анам Долакъланы Муссаны кызы Хаулатды», - деп жазады. Шукур Аллахха, эгечден туугъан, къарындашдан туугъаны болса да, адамы болгъан бек игиди. Дагъыда, Саният келюне келген затладан кесгин айтымла къурап жазалмаса да: «Бусагъатда Долакълары биз атауулбуз, ансы тукъумубуз Къазийладанды» дейдиле. «Алай болса, сени атанг, ананг да Къазийладан болурга керек туююлдуле. Бу сёзню мен кётюрюп болалмайма», - деп, ангылатыргъа кюрешеди. Атанг, ананг да Къазийладандыла деп, аны бла ким «кюрешгенин», анга ким «бедиш» этгенин а Саният жазмайды. Мени саргын, мен энтта бир кере кыйтарып айтама, мен Саниятны танымайма. Бизни юйорде Саниятны аты сагъынылып да эшитмегенме. Алай эсе уа, танымагъан адамына адам не айтыргъа боллукъду? Андан ары Саният алай жазады: «Долакъ Эбизеден келгенди, биз эбизе дегенликге, атам айтыучу эди: «Была малгарлыладыла. Алагъа анда Режиканиялары дейдиле. Мен гитче болуп, эбизеле келип-кетип, жууукълыкъ тутта эдиле Долакълары бла. Эсимдеди, Долакъланы анасыны къарындашындан туугъан эбизе Ачей мында ёлгенинде, бачыгъчны ал жанын атны кепчегине салып, арт жанын кеслери кётюрюп, таудан аууп кетген эдиле. Къарча Талагъа дери биз ызларындан баргъан эдик. Эсимдеди, бюгюн кибик». Саният эгечими бу жазгъанына жууап берейим. Биринчиси, Долакъланы Эбизеден кыйтып келгени тюздю, анда аны тукъумуна Ражикани дегенлери да тюздю. Алай а, Долакъланы жашау жолун, кьадарын, ол Чегемден Эбизеге квалай кетип, андан Къарачайгъа квалай келгенин мен тубюнде жазарма, бек ашыкъмайыкъ.

« Эсимдеди, Долакъланы анасыны къарындашындан туугъан эбизе Ачей мында ёлгенинде...» деп жазгъан тизгинлери уа Саниятны бек сейирдиле! Саният, эгечим, сени ананг Долакъланы Хаулат эсе, Хаулатны атасы Мусса эсе, Муссаны атасы Исхакъ эсе, Исхакъланы атасы

Къасболат эсе, Къасболатны атасы Долакъ эсе, сора сен, анангы атасыны, атасыны, атасыны, атасыны ана къарындашы Ачейни ёлгенин къалай эсгерирге боллукъса? Хар телюню ортасына орта тергеу бла 30 жыл салып барсакъ, Долакъ 1770 жыллада туугъанды. Долакъны анасыны къарындашындан туугъан да Долакъ бла тенгши болур эди? Долакъны анасыны къарындашы жашаган заманла бла, Саният, сени арангда 200 жыл чакълы барды!!! Андан ары: «Беригиз къолума Къуран. Аллахны, адамны аллында да айтыркъма Долакъны Къазийладан болмагъанын. Тукъумларындан нек ыйлыгъадыла ана къарындашларым?» - деп, Уллу Аллахны да, Сыйлы Къуранны да, адамланы да ортагъа салып, къычыргъан халда жазаса, Саният, сен. Ол айтыуунга, сорууунга да жууап берейим: Биринчиси, 18-чи ёмюрню «эсгергенингча» эсе бу ант этгенин да, Аллахдан гюнях ала болурмуса? Экинчиси, биз Долакълары къауумдан болгъаныбызгъа чыртда ыйлыкъмайбыз. Акъылы тюз адам, атасына, атауулуна, тукъумуна ыйлыгъыргъа керек туююлду! Биз – Рачыкъаулары - Къазийлары тукъумда Долакълары къауум, кесибизни кишиден онлугъа не уа онгузгъа санамайбыз! Андан ары да статьяда былай жазады Саният: «Мен гитче болганлыкъгъа, эсимдеди: анам ёлген сагъатда биз ууакъ эдик. Ёлюкню бир жанында Долакъланы Шенукъа, бир жанында Жожокъну къатыны Тана (Магъаяланы къыз) олтуруп,... ..Бюгюн кибик эсимдеди Шенукъаны къоллары къалтырап жилягъаны. Шенукъа бал бетли ариу адам эди, бу телиле анга ушамайдыла». Ол айтыугъа да жууап берейим: Биринчиси, Саният, Аллах анангы жаннетли этсин! Экинчиси, мени атама – Шенукъагъа сый бергенин ючюн бек сау бол! Ючюнчюсю, бизге телиле деп газетде жазгъанын ючюн а, не айтыргъа да билмейме... Эгечден туугъан эрке болады, сен не айтсанг да, тѳзейик! Сизни бек суйген атамы къачын этмей, мен сени да, газетни редакторун да сюдге къалай берликме?! Къарындашларынга аман айтханын башынга сый келтирлик эсе, кѳлюнге себеп боллукъ эсе, саулугъунга саулукъ къошарыкъ эсе, къоллары къалтырап жиляган атамы (Шенукъаны) да, ёлген анангы Хаулатны да кѳзюнге кѳргюзт да, мындан ары да не суйсенг, аны айт!

... Биз Къазийладан болайыкъ деп, не Аллахдан, не адамдан тилеп болмагъанбыз. Кесибизни таныгъанлы, бизге: « Рачыкъаула, Къазийле, Долакъла!» - деп тургъандыла. Алайбыз деп, къычырыкъ-хахай этип айланмагъаныбызны чуруму да барды. Биз ол чурумну кишиге да айтмагъанбыз, айтыргъа да излемегенбиз. Биз сабий сагъатда атабыз Шенукъа: «Тынч жашаргъа излей эсегиз, эрттеледе бабаларыбыз Рачыкъаулары къырылганча къырылыргъа излемей эсегиз, эки эринигизни къаты къысып, тукъумну юсюнден жукъ сѳлешмей, тынч жашагъыз!» - деп, къоркъутуп юйрете эди бизни. Атам да: «Гитче сагъатымда атам Бекирден эшитгеними айтама!» - дей эди. Мени саргын, мен Къазийлада бизге жууукъ жетген, жетмеген бар эселе да, барысына да сый-багъа береме, хар атауулну да кесибизден тѳбен, не уа кесибизден бийик кѳрмейме. Башха атауулланы тарыхларын билмейме, эшитгеними да айтыргъа излемейме. Жангыз кесибизни – Долакълары атауулну тарыхыны юсюнден, атамдан эшитгенимча айтама: 1.Мени

атам – Къазийланы Шенукъа Бекирни жашы 1888 жыл, Хурзукда туугъанды. Сабийлей атасы ауушуп, жашауну ауурлугъу башындан басып, кеси къыйыны бла жашагъанды. Назмула, жырла да жазгъанды. Атам 30-чу жыллада, Багъыр улу Къаспотну, Семенланы Исмаилны биргелерине уллу жыйылыулада жырлап, ёчле алып да айланганды. Шенукъаны жазган назмуларыны кючю, Багъыр улу Къаспотну, Семенланы Исмаилныкъылары кючлерине жетмегенликте, ауазы бек ариу болгъанды. Анга шагъатха озган ёмюрню 30-чу жылларында чыкъгъан «Къызыл Къарачай», «Красный Карачай» газетледе басмаланган статьяланы келтирирге боллукъду. Сѳз ючюннге: 1939 жыл, февраль айны 27-де чыкъгъан «Красный Карачай» газетде былай жазылады: «... Учкуланский ансамбль исполнил «Песню о Сталине». Запевал автор песни – народный поэт Карачая Исмаил Семенов. Кроме того, ансамблем были исполнены народные песни «Бенегер», «Азнаур». Хорошо была исполнена «Песня о новой жизни» колхозника Ш.Казиева. Запевал песню автор. Шумными аплодисментами были встречены...» 1939 жыл, мартны 10-да басмаланган «Премирование лучших исполнителей II областной олимпиады художественной самодеятельности» деген статьяда да былай жазылады: «...По песням и пению первые места присуждены Касботу Кочкарову и Исмаилу Семенову, которые награждены грамотами и денежными премиями по 150 руб.. Вторые места заняли т.т. Кубеков Зулкарнай и Алексеев. Они премированы денежными премиями по 100 руб. каждый. Третье место присуждено Шенуке Казиеву (Учкулан) с выдачей денежной премии в 75 рублей». Атам Шенукъа, 1950 жыл Къазахстанда, сокъур чегиси атылып, жарарча врач табылмай, дуниядан кетгенди.

2. Шенукъаны атасы – Бекир Исхакъны жашы. Айтыугъа кѳре, Бекир жигит эмда тенглик тутхан халал адам болгъанды. Бекир бла къарачайча экиге айланган Дудаладан бир жашха, Бекирни оноуу бла, Тау артындан Отарладан бир къызны келтиргендиле. Эбизе келин, муслиман динни алыргъа унамай, ызына къачханды. Дуда улу бла Бекир, келинни къайтарыргъа деп, Тау артына баргъандыла. Келин, бир къаладан бирине къача, бугъунуп кюрешгенди. Бекир аны эсгерип къойгъанды да, иги хыны-хуну эте: «Биз къалын берип, сени сатып алгъанбыз! Сен бизникисе! Тебире алгъа!» - деп, ат аллына сюрюп тебирегенди. Дуда улу: «Къаты болма, Бекир!» - дегенинде, «Жумушакъ терекни къурт ашайды. Жумушакъ болсанг, кесинги ашатып къоярыкъса эбизе къызгъа!» - дегенди. Келинни Къарачайгъа келтиргенден сора, келин, эки сабийчигин да къоюп, экинчи кере да элине-жерине къачханды. «Гяур динине – бек» дейдиле, къоюгъуз»,- деп, ызындан бармай къойгъандыла. Ол хапаргъа эмда башха хапарлагъа кѳре, Бекир мен деген, къаты адам болгъанды. Бекир жашы Шенукъагъа 12 жыл болгъан заманда ауушханды. Шенукъаны анасы – Къарабашланы Солтан эфендини къызы Бабуш болгъанды. Айтыугъа кѳре, Бабуш амма огъурсуз, эрке тиширыу болгъанды. Къыз сагъатында тойда тепсерге чыкъса, къарындашлары аякъ тубюне жамычыны атып, жамычыны юсюне да кюмюш сахан табакъны салмасала, тепсерге унамагъанды.

Алай этселе уа, Бабуш кюмюш сахан табакъны юсюне миниб, тепсеген маталлы этип тургъанды. Къарт атам Бекир ауушхандан сора кѣп да турмай, юйлерине от тюшоуп, ырысхы болгъанлары да кюйгенди. Бир къауумла: «Огъурсуздукълары, кемсизликлери амалтын от тюшгенди юйлерине!» - деп, табалагъандыла. Бабуш амма: «Аллахны буюргъаны алай болду эсе, бизге кишиден болушлукъ, мамматлыкъ да керек туюлюдо!» - деп, 12-жыллыкъ жашына (Шенукъагъа) ѳгюзлени башларын тутдуруп, аны бла кеси чегетге барып, агъач келтирип, юйлерин жангъидан ишлегендиле. Бабуш амма, кѣп жарсыса да, сынаргъа унамагъан, залим тиширыу болгъанды. Келинин а, (мени анамы) Болатланы Махаметни къызы Чукунайны: «Мыс-мыс-мыс-мыс, къарабыдыр, къара гатчай! Тенг тюл эдинг сен бизге, болгъанлыкъгъа тамам бай! Акъ минчакъча акъ жашыма келгенсе! Тюшде кѣрмез зауугъунгу кѣргенсе!» дегенча сѣзлени айтып, кѣп къыйнагъанды. Анамы атасы Болатланы Махамет ырысхылы адам болгъанды да, къызына уллу берне этгенди. Арбала бла келген бернелени Бабуш амма: «Бери юйге киргизмегиз да, ары Темирболатлада къызгъа элтигиз!» - деп, ашыртып жибергенди», - деген хапарны айтыучу эдиле. Атамы эгечи – Меккяхан, Темирболатланы Амырханны жашы Зекерьягъа эрге чыккъанды. Аланы туудукълары (Темирболатланы Иссаны юйдегиси) бюгюнлюкте Нарсана жанында жашайдыла.

3. Бекирни атасы Исхакъ Къасболатны жашы. Айтыугъа кѣре, Исхакъ Хасаука урушдан сора бир-эки жыл озуп туугъанды. Исхакъны анасы Дудаланы къыз болгъанды. «Дудаланы Махаметни эгечи Бийче-Амма» - деучю эдиле, хапарда айтсала. Махаметни юйде жюрюген аты Тенгизбий болгъанды. Чам атына Амантиш дегендиле. Исхакъны анасы Бийче-Амма, бир жашына Тенгизбий деп, Амантишни юйде жюрюген атын атагъанды. Исхакъны юй бийчеси, Хубийладан (Кѣккѣз деген ол заманлада иги баш жюрютген, белгили жашны эгечи) болгъанды. Исхакъны Бекир, Баталбий, Тенгизбий, Муссабий деп 4 жашы, Гыды деп да бир къызы болгъанды.

4. Исхакъны атасы - Къасболат Долакъны жашы. Къасболатны анасы уа Уллу Малкъардан Абайланы Таубийни къызы Суюмбийче болгъанды. Къасболатны юй бийчеси Дудаланы Махаметни юйде айтылгъан аты – Тенгизбийни, халкъда жюрюген аты - Амантишни эгечи болгъанды. Хасаукада уруш этгенди. Урушдан сора бѣлек заман озгъанында да, къайыны Тенгизбий бла аралары къолай болмагъанды. Бир кюн, бир бѣлек жаш къыйылгъан жерде, сѣзден сѣз чыгъа келгенди да, Тенгизбий: «Къарачайны Эресейге къошаргъа мени кѣп къыйным кирип, мени къыйыныма уа Къырымшаухаллары ие болуп къалдыла!» - дегенди. Ёчеше кетип, ахырында жагъадан, башдан тутта тебирегендиле. Аллында айтханымча, Къасболатны арасы къайыны Тенгизбий бла къолай болмаса да, туюшге жетгенинде, Къасболат къайыны жанлы болгъанды. Ол къалабалыкъда къайсы эсе да Къасболатха бичакъ сугъуп, ауур жаралы этгенди. Ол жарадан аязмагъанлай, Къасболат ѳлѳуп кетгенди.

5. Къасболатны атасы Рачыкъауланы (Ражикани) Долакъ Элмырзаны

жашы. Долакъны анасы – эбизе къыз, тукъуму Отарладан болгъанды. Отарланы къызы анасы уа Орусбийладан (басханчы) къыз болгъанды. Долакъны атасы Элмырза алгъы бурун Чегемде жашагъанды. Кесини къарындашы Элбий бла жасакъ жыйгъанны юсюнден дауур этип, ѳпкелешгендиле. Ол кезиуде Долакъ Эбизеге ана къарындашларына къонакъгъа барып тургъанды. Элмырза бла Элбий аманнга кете тебирегенлеринде, Элмырза эки туугъан къарындаш дуня мал амалтын бир бирибизни ѳлтюрю, бедиллик болабыз деп къоркъгъандан, экинчи жашы Къаншаубийни да алып, Къарачайгъа кѣчюп кетгенди. Кѣчгюнчюлюкден жунчугъан Элмырза Къарачайда бегип бошагъандан сора, экинчи жашы Долакъны Эбизеден чакъыртханды. Ма алай бла келгенди Долакъ Къарачайгъа. Эбизеча уста билгенди. Эбизе бла Къарачайны ортасында сатыу-алыу ишлени бардыргъанды да, иги бай да болгъанды. Эбизеле аны тукъумуна Рачыкъауланы демей, кеслерини тилге келишдириб, Ражикани деп, тюрлорек айтхандыла. Долакъ ауузгъа, кѣзге туюшген тири жаш болгъаны амалтын, аны аты бизге атауул ат болуп къалгъанды. Долакъны анасы, Чегемден Къарачайгъа кѣчюп бара, жыр этгенди. Ол жырны атам Шенукъа жырлаучу эди. Атамдан эшитген бѣлек тизгин къалгъанды эсимде: «Жасакъдан санга юлюш жокъду! – деп, Къарындашы атангы санагъанды кемге. Элбий бир аман къаннга киргенди дейле, Долагъым, Эбизеден къайтма Чегемге! Долагъым, атанг бир бек къыйналады, «Элбийден айырды дуня мал!»- деп, Энди Къарачайгъа кетип барабыз, Кѣз жашла тѣге, Чегемге сау къал! - деп».

6. Долакъны атасы Рачыкъауланы Элмырза Акътуугъанны жашы. Элмырза Чегемде жашагъанды. Элмырзаны юй бийчеси эбизе бийче къыз, тукъуму Отарладан болгъанды. Жашлары – Долакъ бла Къаншаубий. Элмырзаны Элбий деп да къарындашы болгъанды. Жасакъ жыйыуну юсюнден Элмырза бла Элбий урушхандыла да, Элмырза, юйдегисин да жыйып, Къарачайгъа кѣчюп кетгенди.

7. Элмырзаны атасы Рачыкъауланы Акътуугъан Туудуну жашы. Акътуугъан Эбизеде туууп, гитче жашчыкъ болуп, Чегемге келгенди. Къабарты бийче къызы алып, къабарты аскерни кючю бла, Чегемде бийлигин бютнонда бек бегитгенди.

8. Акътуугъанны атасы Рачыкъауланы Тууду Кючюкню жашы. Туудуну анасы дюгерли бий бла эбизе бийчеден туугъан къыз болгъанды. Тууду кеси да Дюгерде туугъанды. Ёсюп, жаш болуп жетгенинде, ана къарындашларын – дюгер бийлени къарт ана къарындашлары – эбизе бийлеге келчи этип, ала бла келишип, дюгер эмда эбизе аскерлени кючлери бла, баба жерине - Чегемге къайтып келии, бийлик этгенди.

9. Туудуну атасы Рачыкъауланы Кючюк Жанмурзаны жашы. Кючюкню сегиз къарындашы болгъанды. Чегем ауузуна бийлик этип тургъандыла. Къутсуз, къаты адамла болгъанлары амалтын, тогъуз къарындашы да, аталарын да кесибизни чегемдиле, къабартыланы эмда Рачыкъаулагъа жасакъ тѣлеучю, къангырыб келген 150 чакълы къызылбек юйюрню кючлери бла къырып къойгъандыла. Кючюкню юй бийчеси дюгерли бийче къыз болуп (тукъуму Къарабугъаладан

болгъанды), сабий табар заманы жетгенинде, Дюгерге – юйлерине кетгенди, ансы аны да ёлтюрлюк болгъандыла. Ма алай бла, Кючюкню жашы Тууду Дюгерде туугъанды.

10. Кючюкню атасы Рачыкъаулары Жанмурза (Гитче) Бердибийни жашы. Чегемде бийлик этип тургъанды.

11. Жанмурзаны атасы Рачыкъаулары (Гитче) Бердибий Къазийни жашы. Чегемде бийлик этип тургъанды.

12.(Гитче) Бердибийни атасы Рачыкъаулары Къазий Рачыкъауны жашы. Къазий, атасы Рачыкъау бегитген Чегем ауузну къабартылыладан къоруулай, кёп жигитлик этгенди. Болушлукъ излеп Къарачайгъа да келиучю болгъанды. Къарачайда Кърымшаухалладан къызны алып, аскер кючюн ёсдюрюп, къабартылылагъа базманлыкъ этип тургъанды. Сабий табуудан юй бийчеси ёлгенинде, тура туруп, бир къабарты бийчени алгъанды. Алай бла, къабартылыла бла келишип, Чегемде бийлигин сакълагъанды. Ёлюп кетгинчи, Къарачайгъа келгенин, кетгенин тохтатмагъанды. Къалайда болгъан эсе да, жер юлюшю да болгъанды Къарачайда. «Къазийлары» деген, биринчи Рачыкъау тукъумда бир атауулча айтыла келип, артда, кеч-кеч, тукъумча айтылып башлангъанды.

13. Къазийни атасы Рачыкъау (Уллу) Бердибийни жашы. Ногъай хан бла, мырзала бла келишип, бурунгу жерлеринде, Бештау тегерекде жашай да тургъанды. Арт кезиуде, къабарты бийле бла келишалмай, Чегемге – тау жайлыкълары болгъан эллерине, жерлерине ыхтырылгъандыла. Тюзде жерлерине чыгъар мадары болмагъаны амалтын, Чегем ауузун къарыуундан келгенча бегитип, бийлигини аралыгъын алайгъа кёчюргенди.

14.Рачыкъауну атасы (Уллу) Бердибий Къобан-Ханны жашы. Бештау тийресинде, ногъай ханны жакълыкъ этгенине базынып жашагъанды.

15.(Уллу) Бердибийни атасы Къобан-Хан (Гитче) Бердибек-Ханны жашы. Эки ногъай хан бир бири бла уруш этгенлеринде, Къобан-Хан бири жанлы болгъанды. Къобан-Хан жанлы болгъан ногъай хан хорлана тебирегенинде, Къобан-Хан хорлагъан жанлы болгъанды. Ол хорлагъан ногъай хан, Къобан-Ханнга: «Аны сатхан, мени да сатармыса къыйын кюнде? Санга уллу да ышаналмайма. Былай къанат тюбюмде кечине тур!» - деп, ханлыкъ атын да сыйырып, мырзаларыны бири этип къыйгъанды.

16. Къобан-Ханны атасы (Гитче) Бердибек-Хан Къазий-Ханны жашы. Бештау тегерегинде уллу, гитче болгъан эсе да, ногъай ханла бла келишип, хан атын жюрютюп тургъанды.

17. (Гитче) Бердибек-Ханны атасы Къазий-Хан Къайыр-Ханны жашы. Бир ... къауумла айтханнга кёре, Къазий тукъум Къазий-Хандан башланады. ... «Алайын мен тюзетип айталлыкъ туйюлме», – деучю эди атам.

18. Къазий-Ханны атасы Къайыр-Хан (Уллу) Бердибек-Ханны жашы. Асхакъ Темирге къаршчы бармай, бойсунуп, кесин сакълагъанды. Асхакъ Темир аны Бештау тийресине «жер ие» этип кетгенди.

19. Къайыр-Ханны атасы (Уллу) Бердибек-Хан. Ётюрюк, керти эсе да, Асхакъ Темирге-затха дери, Алтын Орданы ханы болуп тургъанды дейдиле. Мен ангылагъаннга кёре, ол 14-чю ёмюрню ал, не уа, орта сюремлеринде жашагъан болур, «Къалайлада, къачан жашагъанын Бир Аллах биле болур», - деучен эди атам Шенукъа.

* * *

Багъалы окъуучула! Мен башында айтханымча, атам Къазийланы (Долакъланы) Бекирни жашы Шенукъадан эшитгенлерими айтдым. Иги терен сагъыш этип, бюгюнню кёзден къарасакъ, бизни чыртданда махтаныр жерибиз жокъду. Атам айтханча, эки эринибизни къаты къысып, башыбызны ёрге кёлтюрмей, жашаргъа кюрешибиз. Бу хапарым бла кишини жанына тийдим эсе, кечмеклик тилейме. Тюзюн айтханда, кесими тюзлюгюмю айтып, башыбызны къорууламасам а, мен да, эгечим Саняйтча, инфаркт боллукъ эдим. Саняйтха Уллу Аллахдан 100 жыл саулукъ-эсенлик тилейме! Саняйт аллай бир къыйналып, ачыулу болуп жазарча, бизни анга салгъан зараныбыз жокъду. Тукъумларыны «тауушлары» бирча болгъанлыкъгъа, чыртда бир бирине жууукъ жетмегенле да тюбеучюдоле халкъда. Аны ючюн, алада къыз алгъан, къыз берген адет да бола келгенди. Биз - Къазийлары адам саныбыз аз болгъан гитче тукъумчукъ болгъанлыкъгъа, бир къауумубуз кеслерине: «Биз къумукъдан келгенбиз! Биз къумукъ бийлебиз!» - деп махтануучудула. «Къазий Къумукъдан келгенди» деген сёз халкъда да жюрюучю эди. Бизни миллетде хар ким къайдан суйесе андан келеди. Алай а, андан-мындан келгенбиз деген айтыула, миллетни бирлигине бек уллу заран саладыла. Къайдан келген эсенг да, бюгюн кесинге къарачайлыма дей эсенг, бу келген адетни къояргъа керекди! Чыртда кесин тыялмагъан а айта берсин! Ала, ким суйселе ол болсунла, мени алада ишим жокъду. Бизни тукъумда да аллайла, «Долакълары атауулгъа жууукъ жетмейбиз!»- дей эселе, не уа бизге уллу кёллюлюк эте эселе, бизге жууукъ жетигиз, бизни бир суйюгюз деп, кишиге жалыныр къарыуубуз жокъду! Къумукъдан келгенлери баш махтаулары эсе, барсынла да, тамырларын къумукъда излеп тапсынла да, алагъа махтансынла! Бизге къарындаш къумукъ миллет чыртда бизден кем миллет туйюлдю! Тюзюн айтсагъ а, бюгюнлюкде ала бизден эсе кёпдоле, бизден эсе онглудула! Алай а бизни (Долакъланы) тамырыбыз – Чегемдеди! Чегемге, Басханнга уа атам Шенукъа «Гитче Къарачай» деучю эди.

Энди сёзюмю ахырында «Тюз жазылсын» деген статьяны «Карачаево-Балкарский мир» газетде, эки жанына да соруп, тюз хапар билмегенлей, Саняйтны статьясын басмалагъан редакторну кёрген хапарымы айтайым да, аны бла бошайым... Бир сууукъ кюн, саулулгъума къаратыргъа деп, жашланы бири бла Пашинскеге баргъан эдим. Врачха тюбеп, бошуракъ болгъанымда, жашха: «Уллу жырчыбыз Семенланы Исмаилны суратын конвертни тышына салдыртханы ючюн, почталаны

таматасы Гербекланы Нюрлюню кесин танымай эсем да, сау бол деп, къолун бир тута кетер эдим, мени почтагъа бир элтсенг», – дедим. Шахарны ортасында музейни къатында почтагъа бардыкъ. «Нюрлю мында жокъду!» - дегенлеринде, кете тебиредик. Музейге кирген эшикни къатында китапла сатыла тура эдиле. «Батчаланы Муссаны ана тилде басмаланган китабы сатыла эсе, бир къара», - дедим жашха. Жаш, аллына атлап, кесек туракълай, шыбырдап: «Ма ол китапла сатылган жерни бери жанында шашка ойнай турганланы кёремисе?» - деди. «Кёреме»,- дедим. «Ол сени жюрегинги къыйнаган статьяны газетинде басмалаган Батчаланы Зауадин деген редактор, столну ол бир жанында сюелип, шашка ойнай турады!» - деди. «Да иги болду тюбеп къалганыбыз. Энди, ачыуланмаганлай, сёзну неден башлайым деп сагъыш эте, Зауадинге иги эс буруп къарадым.

Тюзюн айтыргъа, мен аны «КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКИЙ МИР» газетни редакторуна ушаталмадым. Аз-маз ачыу кибигим да жазыкъсынмакълыкъгъа бурула, сёз да айтмаганлай, жолума тебиредим.

Хурзукда юйюме келгенимде, хар зат кёз аллыма келе, эшитген хапарларымы, билген билимими аямай, жазган да этдим... «Кишиге артыкълыкъ этме, кесинге да артыкълыкъ этдирме», - деп, Мухаммат фйгъамбар (Аллахны саламы анга болсун!) айтханлай, кесими да, эт адамларымы да жакълай билгенлигим буду. Тюз жолда барырча, бир бирибизге уллу кёллююк этмезча, тукъумну, халкъны экиге юлешмей, биригип жашарча насыпны, Уллу Аллах берсин барыбызгъа да! Алайсыз а биз халкъ боллукъ туюлюбюз, талкъ боллукъбюз!

КЪАЗИЙЛАНЫ СОЛТАН-МУРАТ.
Хурзук эл – Черкесск шахар
12 – 22.12.2011 ж.

КЮНБАТХАН БЛА КЮНЧЫКЪГЪАНДА СЮЙГЕНЛЕ

(Жомакъ)

Эртте, эртте, бек эртте кюнчыкъгъанда бла кюнбатханда эки къырал болганды. Къырал а патчахсыз къайры боллукъ эди, эки къыралны да болгандыла патчахлары. Кюнчыкъгъанда патчахны жашы, кюнбатханда патчахны уа къызы бар эди. Жаш да, къыз да жете келген увахтыда жашны атасы ёлюп къалады. Къырал оноуу башына тюшген жаш адам кёп сагъышны эте болур эди, огъесе юйренмеген иши ауурлукъму эте болур эди - кече къаты жукълаучу болады. Аллаи кечелени биринде жашны тюшюне кюнбатханда патчахны къызы киреди. Жаш къызны уяннгынчы окъуна суююп къояды. Эрттенликде уянып къараса, кийимлерини юсюнде тюшюнде кёрген къызны сураты. Жаш: «Бу ариу къызны сураты бери къайдан тюшдю?»-деп, сейир - тамаша болады, алай, не хыйсап этсе да, жукъ ангыламайды. Ол кече жаш да къызны тюшюне кирип, къыз да жашны суююп къояды. Эрттенликде уянса, жашны сураты да кийимлерини юсюне салынып тура эди. Алай бла бу эки жаш адам кюнчыкъгъанда бла кюнбатханда суюгенле боладыла.

Жашау бара, кюнлени биринде жашны атасы ёлгенин эшитип, къоншу къырал алагъа уруш ачады. Ол урушну ауарасы бла жаш къызны излей баралмай, ол арада къауум жыл озады.

Кюнлени биринде жашны анасы Забида: «Мен саулукъда юйге келин келтирмей амалынг жокъду. Кёреме мен кюнден-кюннге аза, аман бола баргъанымы. Мен айтханны этип, къысха заманны ичинде юйдегили болмасанг, баламса демем»- деп, жашындан юйдегили болурун излейди.

Андан сора жаш тюшюнде кёрген къызны суратын тюз да адам мардалы ишлетип, бир отоуну къабыргъасына орнатдырады. Урушдан бош заманда жаш ол отоугъа кирип, бирси жанында ундурукъгъа таянып, къызны туурасындан къарай кетип, аны ариулугъуна суюиюноучю эди.

Уруш да бошалады. Жаш, сугъанакълыкъ этген патчахны хорлап, жерин къыралына къошады. Алай анасы да дунядан кетеди. Ёлгончо бир туудукъчукъ кёрюрге термилиучю эди да, аны да уллу Аллах берип, туудукъ жашчыгъын кёрюп, атына да Залимхан атап, ол туууп, алай аушхан эди.

Аллаи уллу къыралгъа таматалыкъ этген Залимханны атасына тынч туююл эди. Халкъда кёп тюрлю адам болады, кими онглу, кими онгсуз, онглудан онгсузгъа ырысхы юлюш этерге, уручуланы, алдаучуланы тыяргъа, жолларын кесерге, аскрге, халкъгъа, жерге, суулагъа окъуна керек бола эди оноу. Андан болур эди, ансы патчах жаш ауруучу болады. Эрине болушлукъгъа къатыны табыла, алай бла арада жылла озадыла. Залимхан да онтёрт-онбеш- жыллыкъ жаш болады, атасы да бу дуниясын къояды. Патчахлыкъ да къатыныны боюнуна тюшеди.

Залим юйде къалып, отоуларыны биринден бирине кире, алада не

затла болганларын кёре, эрикгенин кетере айланыучу эди. Алай айланыучу кюнлерини биринде, бир отоуну ахчычы болмай кялады. Жаш ахчычны излеп кьармамагъан, кьозгъамагъан жери кялмай, ундурукъгъа таянганлай, кьолу тешек мюйюшонде бир кьаты затчыкыгъа тийгенин сезеди. Алайгъа кьараса - ачхыч. Ол, чабып барып, отоуну эшигин ачады да, ичине киреди. Кирсенг а аллайгъа кир: кьабыргъадан анга аллай ариу кьыз кьарай эди, дунияда аллай ариу адам баласы барды деп адам айталмазча, аллай бир сейирлик ариу. Жаш, аны кёргенлей, ариулугъуна алданып, асыры эси анга кетгенден, бир затын да билмей кялады. Анасы, жашын жокълап, хансарайда айлана келсе, жашыны да эси аууп тура эди. Бетине суу сылап, Забида жашын аяздырды. Ол кюнден башлап, Залимханны тынчлыгъы кетди. Жатса, турса да, ол суратдан кьарагъан кьыз эсинден кетмейди. Ол сурат дайым кёз аллына сюелгенлей, кьайры барса да, кьайдан келсе да, кёз аллында, биргесине айланып турду. Алай бла Залимхан, сагъышлы болуп, кьызгъа сюймеклиги эсин алып, аш ашап да болмай, аза башлады. Аны эслеген анасы жашына жарсымай да кялмады. Суратда ким болгъанын соруп кёрсе да, Забида, жашына кьоркыгъандан, тюз жууап бермеди. Жашыны аза баргъаны уа, не айтырса, ана жюрекке бек кыйыын эди. Шахарда ол, бу деген ариу кьызланы жыйып, жашыны кёлюн кётюре, сагъышларын селейтирге деп да кёрдю. Алай бар ариу кьыз тегерегин алып турганлыкыгъа, Залимханны кёлю жарымады. Не юрешди эселе да, Залимханнга бир нюр кийиралмадыла. Анасы, не этерге билмей, устала чакъырып да кёрдю, алай бир магъана чыкмады.

Бир жол Залимхан сагъышха хорлатып, кьарамын кенгнге ийип турганлай:

-Жашым, ол не бу затны ашар эдим деп излеген затынг жокъмуду?- деп сорады анасы.

Залимхан, бир кесек сагъышланып:

-Будай кьурмач этип берсенг, ашар эдим, тейри, - дейди.

Забида терк окъуна кьурмач кьуууруп, жашыны аллына салады. Алай, жашны ашар акъылы болмагъанын кёрюп:

-Нек ашамайса, жашым? – деп, кьайгырыулу сорады.

-Кьолунг бла алып берсенг, ашарма, анам, - дейди жаш.

Забида исси кьурмачны, ууучуна алып, жашына узатханлай, ол, аны кьолун кысып, кёзюне кьарап тохтайды.

-Не этесе, жашым? Кьолум кюеди, жибер, - деп, кьолун артха тартады Забида.

-Ол суратны ким болгъанын айтмасанг, жиберлик туююлма,- дейди жаш.

Кьолу онгсуз этген ана, Аллахны ауузуна алып, айтыргъа сёз береди да, болушун букъдурмай айтады.

Башда айтылган хапарны Залимхан бир сёзюн кьалдырмай эсине туюредди. Атасы эталмагъан жолоучулукъну этерге Аллах бла ант этди. Жашха онсегиз жыл толган кезиу эди.

-Анам, атам эталмагъан жолоучулукъгъа мен чыкмай болалмайма, ыразылыгъынгы бер. Тилеген этеме, ары-бери сылтаула кьурап, мени жолумдан чырмаргъа юрешме, мен Аллах бла ант этгенме, кьызны излей

чыкмай кяллыкъ туююлма,-дейди бир кюн жаш.

-Да аурууунгу ананг алсын, энди ол кьыз мени тенгли болгъанды. Атанг бла тенг кьызны излей а кялай чыгъарса? Алайлыгъын эшитгенле экибизге да айып этмезлеми?

-Анам, ол кьыз сау эсе, мен аны тапмай кьоймам. Аллах жол онгун берсе, бери, кьолунга кьайтырма. Тамбла жолоучу боллукъма, жанынг кьыйналмасын, анам. Шёндю уа минер атымы келтирирге жылкыгъа барама,- деп, Залимхан юйден чыкьды. Ана энди сёз кьошар онгу болмагъанын ангылады.

Залимхан, ат орунда атланы бирине иер салып, тюзюнлей жылкыларына тебирейди. Тебирегенде да кеси тебиреп кялмады. Кёпню кёрген кьарт жылкычыны биргесине ала барды ол. Жылкычы, жашха жылкыны бирге жыйдырып, Залимханнга ат сайлады. Бир кьаратор жетили ажирни жылкычы жашха тутаргъа буюрду.

- Ол жетили кьаратор ажирни тут! - деди жашха жылкычы. Жылкычы жашны аты Мадар эди. Ол ажирни кялай тутуп, юсюне кялай миннгенин алайдагъыла кёралган окъуна этмедиле. Мадар ажирге миннгенлей, ажир, жылкычыгъа бой салмазлыгъын билдире, хауада уя да жерге тыше турган кезиулер болду. Алай эте иги кесек мычыдыла да - ма санга - была кёре турганлай, ажир, жашны алып, кёзкёрмезге ауду да кетди. Кёп да озмай, тынгысыз болуп турганла кеслери таба келген терк кьарелдини эследиле. Ажир алайгъа жетгенде, бир кьургъакъ туюю кялмай, юсю акъ кёмюк эди. Кёпню кёрген кьарт атчы эмилик юйретген жашха сейир этди. Залимханнга жол нёгер табылды деп кьууанды. Ызы бла хуржундан бир бал туз гыртчыкыны Залимханнга берип, аны ажирге кьапдырырын тиледи. Залимхан, кьарт тилегенча, бал туз гыртчыкыны ажирге кьапдырды. Андан сора ажир, «энтта да бер» дегенча, Залимханны кьолуна узатды башын.

Кьарт биягъы бир гырт берди да, бу жол Залимханны кьолундан ажир эринлери бла кеси алды ауузуна. Андан сора ажирни, сылап-сыйпап, кесине жууушдурду. Жылкычы жашны жол нёгер этерге кьартха сёз берди. Мадаргъа да биз аламагъа тор ажирни тутдуруп, ючюсю да шахаргъа атландыла. Ол кече юйлеринде кялып, эрттен бла эртте жолоучула жолгъа тебиредиле.

Залимханны анасы Забида бек мудах болуп кялды, жашын тыяр мадар табалмай.

Жолоучу жашла уа, кьайда жорта, кьайда чаба, атларын сынай, кюнбатыш таба барадыла. Бир аймы, эки аймы бардыла, жерни кьыйыры кёрюнор хыйсап жокъ. Кюнлени биринде Залимхан не эследи эсе да, атын Мадаргъа тутдуруп, бир жанына кетди. Ол, арлакъ барып, бир айырын (тау аууздада жашагъанла айырын не болгъанын биледиле. жер кертик, неда тахта болган жерге айырын дейдиле) туюнюю арлагъында ожакъча бир сюелген зат кёрюп, не болур деген хыйсап бла ары таба барады. Барса, ол а керти окъуна ожакъ. Жарны ичи кьазылып ишленген юйню кёрюп: «Бу юй эсе, ичинде адам болур»- деп оюмлайды да, терезе таба жашырын барады. Таууш этмей, акъырын терезеден юй ичине кьарайды да, бир ариу кьыз бла бир кьарт кьатынны хапарлаша турган-

ларын кѳреди. Не айта болурла деп тынгылайды Залимхан.

- Къызым, биягъы башыма къарай эсенг, хапар айтыр эдим, - дейди къарт къатын.

-Къарайым, ынна, иги хапар айт ансы, - дейди къыз да, къарт къатынны башын тобукъларына салып. - Хайда, айт, мен башынга къарап башладым.

-Хо, аурууунг тас боллукъ, мен да башлайма, тынгыла, къызым. Кюнчыкъгъанда патчахны жашы кюнбатханда патчахны къызын тюшонде кѳрюп, къыз да, жаш да бир бирлерин кѳргенлей, суйюп къоядыла. Алай алагъа бир бирлерин табаргъа, къошулургъа къадар болмагъанды. Жаш келир дей да къыз сакълай, къызны табарма дей да жаш чырмала тургъандыла. Жаш, урушладан къутулуп, къызны излей баралмай, башха къыз бла юйдегили болгъанды. Жашай бара, алагъа жаш туугъанды. Энди ол жетген жашды. Атасы эталмай къалгъан жолоучулукъну ол къолгъа алып, къызны излей, нѳгери бла жолоучу болгъанды.

- Ынна, сора патчах улу кеси туйюлдю?

-Хау, къызым, ала экеу боладыла. Кюнбатхан таба бара барсала, жашла тенгизге тюберикдиле. Къызым, бу мени хапарымы сенден башха эшитген бар эсе, ол тенгизге тирелгенлей, атындан тюшоуп, жюгенин алып, аны суугъа сугъуп бир кесек мычыргъа керекди. Ол алай этгенлей, тенгизден бир алтын жаллы кѳк ат чыгъар да, эки жашны да тенгизден ѳтдюрюп. Ат ызына къайтып, атларын да сюрюп келир. Алай бла жолоучула къызны элине да жетерле. Бир къауум чырмауладан сора, тѳртѳу болуп, ала артха айланарыкъдыла. Юйлерине сау-эсен жыйышдырыллыкъдыла. Алай, бу мен айтханлай ѳтмей, уллу кѳллю болсала, билемисе, къызым, алагъа не боллукъду?

-Билмейме, ынна, не боллукъду?

-Къайтып келе, ала тенгизден ѳталмай, неда тенгизге жеталмай, жолда жоуллукъдула.

-Къалай бла жоуллукъдула, ынна?

- Аланы ызларындан эки патчах да обурларын къууарыкъдыла. Быланы къуш да къууарыкъды, бѳрю да. Тенгизде уа, сарыуек болуп, обурла алай чабарыкъдыла. Къызым, мен санга айтханланы сенден башха эшитген адам бар эсе, нѳгерлерини бирине да былайда эшитгенлерин айтмай, ол обурланы кеси жокъ ѳтерге керекди. Айтса уа, уллу Аллах, сен аны сыфаты сыфатлай, ѳмюрю ѳмюрлей тургъанлай, сын таш ѳт.

-Ынна, хапарынгы алай бламы бошайса? Алай ачы нек къаргъадынг?

-Угъай, къызым, алай болмаса, мени жашырынлыгъым ачылып, зат да билалмай къаллыкъма. Жашаргъа суйсе, ол да жашырыр. Жан татлыды, къызым.

Залимхан хапар айтхан ыннаны ким болгъанын билмесе да, айтханларындан бир сѳзюн да къалдырмай эсине къаты туйдю. Барып, Мадарны не кѳп къалдынг деген сорууна окъуна жууап бермей, атына минип, экиси да атланып кетдиле. Аз-кѳп бардыла эселе да тенгизге жетдиле. Залимхан эрлай къаратор ажиринден тюшоуп, жюгенин тенгиз суугъа сукъду. Олсагъатдан суудан бир алтынжал ат чыгъып, башын жюгеннге салды да, Залимхан эрлай секирип сыртына миннгенлей, ат

аны кѳз кѳргенден алды да кетди. Ол халны кѳрюп, Мадар да жюгенин суугъа сукъду. Анга да тенгизден бир ат чыкъды. Жылкъычы жаш сыртына миннгенлей, ат аны да алып кетди. Тенгизни аргъы къыйырына жетгени бла Мадарны суу аты кеси башын жюгенден ычхындырып, артха жюздю. Кѳп да турмай, алтынжал, жашланы атларын да ѳтдюрюп, тенгизге кѳмюлдю. Быллай болумлагъа Мадар сейир ѳтмей болалмады. Алай, аныча эсли жаш Залимхан бу затланы кеси аллына оюмлап ѳтегенин ангылап, жаргы жолда жукъ сормазгъа деп тохташды. Была, соруу не жууап болмай ауузданадыла да, жолларына атланадыла. Узакъ жол къоратып, бир ауукъ кюнден жашла бир уллу туумакъ Арафа таугъа ушаш бийик тѳппени башына чыгъып, тѳгерекге-башха къарап, межгит минаралары да кюнде кюзгюча жылтырай тургъан бир уллу шахарны кѳрдюле. Кѳп да мычымай, шахарны къыйырына жетип, алайда бир эски, гитче юйчюкню арбазына кирип, атларындан тюшдюле. Аланы кѳрюп, юйден бир къарт къатын чыкъды. Жашла аны бла кюн ахшы берип саламлашдыла. Хапархайыр соруша келгенлеринде, бу къыралны патчахи уллайгъан къызын эрге берирге къурала тургъанын хапарлады ол къарт къатын. Залимхан эрикгенден жолоучу болмагъанын уста ангылагъан Мадар:

-Анабыз, сен патчахны къызын таныймыса?-деп сорду.

-Танымай а, эки туйюл, юч туйюл, патчахибызны аты айтылгъан бир къызы барды да, бек уста таныйма.

Мадар Залимханнга:

-Суратын алгъанмыса? Алгъан эсенг, бер, къарасын! - деди.

Залимхан, къоюн хуржунундан суратын чыгъарып, къарт къатыннга узатды. Ол алды да, суратха да, жашлагъа да кезиу-кезиу къарап, сейирсинген халы бла:

-Бу сурат сизге къалай тюшгенди? Бу сурат мени киеуюм ѳтген суратды. Ол заманда къызгъа онбеш жылы бола эди. Андан бери уа не аздан бир жыйырма сегиз-отуз жыл озгъан болур.

Залимхан къарт къатыннга суратдан билгенин толу айтып берди.

-Ма бу сурат ючюн мени киеуюм зинданнга атылып, анда ѳлгенди. Андан сора къызым да кѳп жашамады.

-Бу сурат ючюн сени киеуюнг зинданнга нек атылыргъа къалды? Аны бизге бир ангылат,-деди Залимхан.

-Суратла юч эдиле. Аланы бири тас болгъан эди да, патчах киеуюме андан чамланган эди, - деди да : - Сурат кюнчыкъгъаннга къалай жетди? Аны ким, не ючюн алды? Сени атанга къалайлыкъ бла тюшдю?-деп сорду.

-Анга Залимхан жууап ѳталмады.

-Сени атынг неди?-деп сорду Мадар, бир кесек тынгылап.

-Атым а Айкъызды.

-Къызны аты уа?

-Айкъашды къызны аты.

-Анабыз, сиз патчахны юйюне барып, бир хапар билигиз, чыгъарын, ненча кюню къалгъанын, юч-тѳрт кюню бар эсе, киеу нѳгерле келирге, сизден тилегим, патчаха тюбеялыкъмысыз? Айкъашны жыйрыкъ, кѳлек дегенча тигиллик затлары бар эселе: «Менде бир ѳксюз къыз жашайды, ол къолдан бек устады, - « деп, патчаха бир сѳз чалындыр сора. Аны берген

жууабын бери терк алып кел,- деп, Мадар Залимханнга да сормай айтды.

Айкызы, эки жашха да кезиу кырай:

-Сиз кьонаксыз, кьонакыны айтханын этмей жарамаз. Мен Айкышлагыа жетип келала эсем, барайым. Сиз а, юйде тапханыгыздан ауузлана туругуз,-деп, Айкызы юйден ашыгыш чыкды.

Эки жаш да юйде кылып, Айкышны сураты кылайлыкь бла кюнчыкыганнга табылганындан кеп сагыш этип, акылланын кеп оюмгыа тиредиле, алай, бир тюрлю хыйсап эталмай турганлай, Айкызы юйге кирип келди. Жашла хапар эшитирге ашыкдыла. Айкызы:

-Ы-ы, жашла, мен Къурман патчахха тюбедим, киеу нёгер беш кюнден келликди. Кийим тигиучю «устаны» юсюнден да айтдым.

-Да алай эсе, тигерге, бичерге мен суйгенча иги устала жыйылмагандыла деп, кызыны жаны кыйнала эди да, келсин, аны да кёрейик, - дегенди.

Жашла кыатыннга ахча бердиле да, тюкенден кыумачла келтирди. Мадар юлгюсюн, кыптысын да хазырлап, кыумачланы ариу накышлыларындан кесине жараган кюйден жыйрыкь тигип хазыр этди. Залимхан бла кыарт кыатын нек тикгенин ангылагандан сора, юсюне киерин тиледиле. Жыйрыгын кийип, Мадар алларында сюелгенде, не айттыра, бу омакь, ариу кызы кёкденми тюшюп кыалды былайгыа дерча болду. Биринчи кечелерин аллай мурккула бла ётдюрюле. Эрттен бла, кюнгуроу таууш этдирип, патчах жиберген пайтон жетди. Кийинип, хазыр болуп турган Мадар кесин тилетмей, чыгып, пайтоннга минди. Залимхан, жашырын, ызындан кыарап кыалды.

Патчаны быстыр бичиучюлери, тигиучюлери жангы кыошулган тигиучю кыызгыа жастыкь тыш, жууурган тыш дегенча женгил эм ууакь тигиллик затланы бердиле. Жангы уста, ала сунганча болмай, кеслеринден уста болганын, аны кыол ызы билдирди. Муну кыалай тигерин бир кёрейик дегенлик бла жыйрыкь тигерге кыумач бердиле. Ол тикген жыйрыкыны кыолтукь боюн, бел жыйырылганылары устала тикгенден иги да тап, иги да ушагыулу эм ариу болуп чыкды. Энди тигиллик жыйрыкылары жангы усталагыа ышандыла. Алай бла Мадарны ингирде юйге, эрттен бла патчаны кыаласына пайтон бла жюрютюп турдула.

Тамбла киеу нёгер келликди деген кюнню ингиринде Мадар, артда тикген жыйрыгын бирине да берирге унамай:

- Мен бу жыйрыкыны Айкышха кийдирип, аны юсюнде кёрюрге керекме. Керексизине кыаты болмагызы. Кыыйным зырафына кетерин суймейме,-деп, кыаты болду.

-Кечгинлик бер, уста кызыбыз. Айкыш отоуна кимни болса жиберип кыоймайды. Шапаларындан башха адам кирсе, соруу-оруу болмай, кыамасы бла уруп кыояды. Ажалынга кыутурмаган эсенг, жыйрыкыны бери бер да, юйюнгю тап, - деди аланы таматары.

-Угъай, мен салган кыыйнымы зыясына кетерирге юйренмегенме,- деп, чыгып кетди. Бу кыайры бара болур деп, ызындан кыарасала, патчахха тюберге бара.

-Сизни уллулугугуз, багыалы жююсхан патчахыбыз. Мен Айкыш ханумгыа кийимле тигерге Айкыздан келген тигиучюме. Бу жыйрыкыны

ханумну юсюне кийдирип, тар-кенг, уллу-гитче болганын кёзюм бла кёрюрге сюеме, кыыйным кыалайгыа кыыйышханын ачыкь билир ючюн. Ханумгыа кирирге манга тыйгыч салмай, эркинлик бериригизни тилейме, - деп, адепли сёлешди.

-Эркинсе, кызым, эркинсе. Кызыма аллай бир эс бёлюп, кыайгырганын ючюн сау бол, - деп, столда кюнгуроучкыну зынгырдаты. Ол, тышындан кыалауур киргенлей:

-Хажимет, бу кызыны Айкыш ханумгыа тюбемеге кыоугуз. Барыгызы. Сау бол, кызым, - деп ашырды.

Кыалауур Хажимет нёгер кыызларын Айкышны отоуу таба алып бара турганларын кёргенлеринде, ала анга бек жарсыгандыла. Жашлай жоюлугуна ачыу этдиле.

Кийим тигиучю «кызы» Айкыш ханумну отоуна киргенлей, кыолун жюрөк аузуна басып:

-Багыалы Айкыш ханум, бир-эки сёз айтмагыа кыоугуз да, алай ёлтюрюгюз.

-Айт! - деди ханум суху.

-Багыалы ханум, мен ол сен тюшонгде кёрюп, суйген жашны жашыны нёгериме. Мен кызы туюлюме. Залимхан ханны бери биргесине келген нёгер жашыма. Келгенибизни санга, - дегени бла, кыараса кыамасы кыолундан тюшюп, кызы аууп барганын эследи Мадар.

Ол, кызыны тутуп, ундурукыга жатдырды. Алтын аякыда суудан Айкышны бетине сылады. Кызыны жайыкыдырды.

-Манга не болду? Ундурукыга нек жатдым мен? Ёмюрюмде эшитмеген сёзлерими эшитип, нечикле болдум? Кечгинлик бер, жаныма жууукь олтур да, ким болганынгы, нек айланганынгы, бери нек келгенинги, ашыкымай, манга бир ангылат, - деди ханум, жумушап.

Мадар Айкышха, ашыкымай, хапар айтды.

Андан сора Айкыш, кюнгуроучгун зынгырдатып, шапа кызын чакырып, стол кыуратды. Была аш юсюнде кеп хапар айтдыла. Аланы келишимлеринден алгыа Айкыш танымаган адамын отоугыа кирсе, аны нек ёлтюрюучюсюн ангылатыргыа керек болур. Залимханны атасына берилген суймеклиги сууургыа унамай, андан умутчулайды. Бу энди барлыкь адамы аны асыры кеп тилегенден, алып кыачарыкь сунуп, танымаганын аны ючюн ёлтюре эди, анга барыргыа асыры суймегенден. Мадар кыызгыа былай дегенди:

- Сен атанга: «Юйден чыгардан алгыа, анамы кыабырына барыргыа эркин эт», - деп тиле. Ол эркин этер, биз а сени кыабырла кыыйырында агычда сакыларбыз.

Бу тауусум бла айырылдыла.

Ингирликде Айкыш атасындан анасыны кыабырына барып кыайтыргыа эркинлик тиледи. Атасы угъай демеди.

Мадар а, Залимханнга хапарны тизип берди. Ой, шёндю бу эки жашны кыуанчын ёнчелер мадар болса эди, билген Аллахды, аны басар базман ташла табылмаз эдиле.

- Мен сени ючюн кыарт атчыгыа кыаллай бир ахшылыкь этерге керек болганыма эсим жеталмайды. Ол айтмаса эди, мен бу жолоучулукыга

кесимлей чыгып кьаллык эдим. Сен болмасанг мен кьаллай жолоучу боллук болур эдим. Мадар, тенгим?-деп, кьучагьандан бошлап, башын да бир жаныракь этип, бир ариу, бир сьойдюмлю ышарып кьарады тенгине.

Эки жаш да танг иги атхынчы кьабырланы тебен жанында агьач кьатыш талачыкьга келип, жол кьрюнюрча жерде тохтадыла.

Кюн жерден айырылыргьа, шахардан чыгып, кьабырла таба келген атлы кьрюндю. Аны кьрген Залимханны сабырсызлыкь бийлеп башлагьанына, Мадар тенги ышара, селешмей, кьарап турду. Залимхан а, алайда кесинден башха адам болмагьанча, кесин да унутуп, эки кезюн кьакьмай эди. Алайлыгьын ангылап тургьан Мадар аллай татлы сезимни бузмай, ол кеси кьрюп, селешип да бошагьан Айкьаш кьыз бла Залимханны кьалай тюбешириклерин сакьлайды. Ол атлы, кьабырланы берги кьыйырына келип, атындан тюшдю. Атыны билеклигин бир кьолу бла тутханлай, бирси кьолу бла бек-ауун ерге-башына кьайырды. Ол заманда чырпы артындан жашырын кьарап тургьан Мадар Айкьашны таныды. Сора экиси да Айкьаш таба тебиредиле. Залимхан, абызырагьандан, атлаялмай артдаракь кьалды. Мадар а, Айкьаш бла саламлашып, атыны билеклигин кьолуна алды. Залимхан бла Айкьаш кьыз бетлешдиле. Экиси да, бир бирге кьарап, бир кесек мычыдыла да, кьучакьларын жайып, бири бир кьучагьына жыйышдыла.

-Астофируллах, сен ол мен тюшюмде кьрген жашха кьалай бек ушайса. Сен ол болмагьанынгь негер жашынг айтханды. Алай, мен а, ол сунуп, иги умутум.. эсе да, ечюле баргьан жарыкь умутум, жана башлагьаны ючюн кесими сени кьучагьынга атдым. Ол кьадар жылны ичинде мени бийлеген иги умутла ечюлюп, биргеме кьабыргьа кирмезлерине кезюм жетгенлиги ючюн, сени кьыз кьучагьыма жыйгьаным ючюн айып этмезинги тилейме, - деп, Залимни биягьы кьучагьына жыйды.

Мадар а, эки сьойгенни тюбешиулерине арлакьдан ышара, сьойген кьарамы бла экисин да кьучакьлай, кьууана, тегерекни-башны жокьлай турады. Аланы энди бирден айырмаз амал, мадар излей, сагьышланады. Сагьышлана келе, ол аллай амалны тапхан да этди. Энди Залимхан бла Айкьаш бири бирин танып, оюмларын билгенден сора, Мадарны чакьырып, мындан ары иш кьалай болурун сьорюшдюредиле.

-Мен эсиме келген оюму айтдым. Экигиз да ма бу агьачда ингирге дери жашырынып туругьуз. Ингир болгьанлай, фатар юйюбюзге барыбыз, адамгьа кьрюнмей, жашай турурсуз. Мен а... Мен... – деп, Мадар ышарды.

- Не сен а? Соза турма да, айт! - деди Залимхан.

-Мен а, Айкьаш келинчигими кийимлерин кийип, шахаргьа кьайтырма да, отоуума кирirme да, сора келген киеу негер Айкьашны орунуна мени элтир,-деп, экисине да ышарып кьарады. Залимхан, эшитген сьезлери армау этип, жукь айталмады. Айкьаш а, кезлерин сьюзюлте, бир ариучукь ышара, кесине кьарап тургьанын кьрдю. Залимхан Мадаргьа эслеп кьарады да:

-Айтханынгь иги ангылаялмадым. Табыракь айтчы.

- Мен айтханлай этмесек, биз бир жары да кеталлыкь тьуйюлбюз,

- деди сора Мадар келю бла. - Айкьашны кьайдагьысын атасы биледи. Алай эсе, не ол, не мен артха кьайтмай кетебиз десек, кеп бармай кьолгьа тюшерикбиз. Айтханымча, мен Айкьашны кийимлерин кийип, шахаргьа кьайтыргьа керекме. Кьалай кьарайса бу оноугьа, Айкьаш келинчигим?

-Да, мен кьалай кьарарыкьма. Артха кьайтсам, элтириклерин билесиз. Уллу иште уят жокь дегенлей, мен сен айтханнга ыразыма. Айтханынгь эталсанг а... - тынгьлады.

-Залим, тенгим, сен а кьалай кьарайса бу ишге?

-Кьарап, мен кьалай кьарайым. Айкьаш да, мен да эталмаз оноуну этип, бизге сайлауну бересе. Сау бол. Алай, етюрюнюнг ачылыр да, амакьлыкь болурса. Андан сора мен адamma деп кьалай жашарыкьма?

-Жан тенгим, езде амалыбыз жокьду. Аллах айтса, хар не да тап болур. Кьайгьы этме, мен этерими билеме, - деп, Мадар экисине да кел этдирди.

Алайда Мадар бла Айкьаш кийимлерин алышдыла. Мадар асыры ариудан, керти окьуна кьызгьа ушай эди. Айкьашны кийимлерин кийгенде, мелек сьыфатлы болуп кьалды.

-Мени онбир кюн сакьларсыз. - Айкьашны белинде кьамасын кьынындан чыгьарып. - Мен бу кьаманы кьынына терс буруп салама. Онбир кюн тауусулгьан ингиринде кьаманы кьынындан сууруп ал да, бурунундан кьан тамса, мени сакьламай, жолугьузгьа барыгьыз. Ары дери кьаманы чыгьарып кьрюрге жарарыкь тьуйюлдю. Хайда, сизге саулукь, манга эсенлик, -деп, Мадар, экисин да кьучакьлап, Айкьашны атына минип, шахар таба жортуп кетди. Мадарны ызындан сьойдюмлю кьарай, кьыз, жаш да кьабырладан кенгирекде бир кьайын терекни аумасына барып олтурдула.

Мадар, кезге артыкь урунмай, ауун жабып, Айкьашны отоуна кирип, эшикни кьылычын салып, ундурукьга жатып, кеп тюрлю сагьышлагьа малтатды кесин. Киеу негерлени келгенлерин адамланы атлагьан аякь тауушлары билдире эди. Бир кесекден кьайсы кьыз эсе да отоу эшикни ачып башлады. Мадар, ауазын Айкьашны ауазына ушатып: «Анамы кьабырында жиялп келгенли алай кеп болмайды. Мени кесими кьоюгьуз, чыгьар заманнга дери бери бир адам да келмесин!» - деп буюрду.

Киеу негерлени олтуртдула, тынчайтдыла. Аш-суу берип, сыйлап башладыла. Киеу негер кьызла келинни кьрюрге, аны отоунда олтурургьа ыразылыкьларын билдирдиле. Алай Айкьашны сьезлерин эшитгенлеринде: «Алай эсе, солусун» – деп, кьысмадыла. Не айтырса, ашау, ичиу, тюрлю-тюрлю оюнла башландыла. Ат чариш да болду. Тюш артына ашау-ичиу да, башха оюнла да бошалып, атланыр кел алдыла киеу негерле. Кьызла келин отоугьа жыйылдыла. Ала баргьанларында, «Айкьаш» омакь кийимлерин кийип, хазырланып тургьанына сейир окьуна этдиле. Абери уа айтмадыла. Орайда тарта, келинлерин пайтонларына олтуртдула. Алай бла «кьызны» бир затын бир адам да билмей, атланып кетдиле. Киеу негерле кече узуну барып, эртенлик кюн бла тенг бир уллу шахаргьа жетдиле. Пайтонларына жегилген атларыны тамакьларына тыгьылгьан кьонгуроула битеу тийрени зынгьрдатып, патчахны уллу арбазына кирдиле. «Келинни» башына алтын ахчаланы аякьла бла-

аякыла бла чачдыла, сепдиле да, отоуна элтип тынчайтдыла. Олсагыт оюн, той, тутуш, инбаш-таш, чариш деген оюнла башландыла. Алай бла ингир да болду. Ингирде отоуда «келинни» юч кыйын кызы бла эки-юч кыоншу кызылары кыалган заманда, «келин» кичи кыйын кызын жабыу тюбюне чакырып, кыйын атасына тилекчи болду: « Мен тюнене анамы кыабырына барып келгенме да, мудахма, энтта да он кюнню оюн, той этигиз, ары дери тынчлыгымы да бузмагыз. Мени бу тилегими патча атагызыга бир айт».

Патчахны кичи кызы, атасына барып, келинини тилегин атасына бла анасына айтды. Анасы артык ыразы болмаса да, патча а:

-Кызым, келиним мудах болмасын ансы, хазнамыды он кюн, - деди.

Биринчи кече келин бла кыалыргы уллу кызына тюшдю. Кече «келинни» анга этгенин ол адамга айталмай, кюн узуну ара-гура болганлай турду. Экинчи кече «кыалханнга» ортанчы кыз тюшдю. Алай бла кезиу кичи кызыга жетди. «Келин» бла кыалды да, бирси эгечлеге келген кюн анга да келди. Келинлери кыаллай келин болганын юч кыздан бири да айтмады. Тертюнчю ингир да жетеди. Тамата эгеч ауруган этеме деп, «келин» бла кыалыргы унамады. Ортанчы да сылтау тапды. Кичилери тартынмады, «келин» бла кыалган да этди, соруу да берди.

-Сен бизни келинни орунуна бери нек келирге кыалганса? Сени ким болганын ачыкыланса, башынга не кюн келигин билемисе?

-Билеме, - деп ышарды да, Мадар хапар айтды, сора:

-Бир зат да айтырык туюлсюз, нек дегенде, бедигиз ачылды. Жанынга тиймесин. Ол сени жапсарлык эсе, мен сени суйюп кыйганма. Сен унай эсенг, биргеме алып кыачайым.

-Не батыр адамса сен, - деди кыз. Бир кесек тынгылап: -Мен сагыш этерге керекме. Мени атым Сууичмезди. Сен да айт атынгы.

-Мени атым а Мадарды. Энди мени кыадарым сизни кыолгуздады. Энтта бир ыйык туруга керекме. Атагызыга ётюрюкчю болурга суймейме. Мени адамым болурга сую эсенг, эрттен бла атанга барып, келин эригип турады, жашырын чыгып кыйтыр эдик, эркин этсенг де. Ол угай демез, - деди, Сууичмезни уппа этип, ышара. Эрттен бла Сууичмез атасына келинни тилегин айтды. Патча «келинни» юйюрсюнюп башлаганына кыуанып, кичи кызыны айтхан тилегин толтурурга сз берди.

Энди Мадар Сууичмез аны негери боллугуна ийнанды. Эрттен бла, кеслерин танытмай, экиси да атланып кетдиле.

Сууичмез бла Мадар ашхам кыарангысына юйлерине жыйылдыла. Бу экиси энди хар кюнден, эрикгенлерин кетере, кечге дери келмеучо болдула. Кичи эгечлерин келин болуп келген жаш бла кюн сайын алай айланганына бирде эгечле сукланган окуна этедиле. Ала, суймекликге кемюле, Мадарны Сууичмезге зарлана эдиле. Эки тамата эгеч кыоркзуп, керти болумну ачалмай турганлыкыга, Сууичмез саны, жаны бла жашха тагылып кыалды. Энди анга Мадардан сора киши керек туюл эди.

Мадар, башына амал этер кюн жетип:

-Баггалы Сууичмез, бу кечеден сора биз бу юйде кыаллык туюлбюз. Мени бла келир акылынг сууумай тура эсе, санга керек боллук бек

адыргы затларынгы алып, жолга хазыр бол. Эрттен бла кетиучюбюзча кетсек, ингирибиз бери кыйтырык туюлбюз. Бу биз салган кыаугала ёчулселе, ахлуларынг бла жарашыргы келирбиз, жолга хазырлан, - деди.

Экинчи кюн ала, айтханларыча, шахардан узайып кетдиле. Энди была келе турсунла, биз а Залимхан бла Айкыашха кыйтайык.

Залимхан бла Айкыаш Мадар кыюп кетгенден сора, ингир кыарангыга дери ойнап, кюлюп, кыарангы болганы бла кыонакбай юйлерине жыйылдыла. Айкызы Айкыашны танып кыучакылады, ызы бла, сейир этгенин да жашырмады.

-Кызым, сен бюгюн эрге чыгы эдинг, быллага кыалай тюбединг да, сени элтмей кыалай кыйдула?

Айкыаш Залимханга кыарады. Ол айт дегенча белги берди да, Айкыаш билгенин айтды. Айкызы, мудах болуп:

-Энди иш билинсе, аны сау кыймазла. Бир иги, бир халал жаш эди да, бир аман кюн келмеге эди анга, -деп, жарсыды.

- Да кеси кыймай этген ишди бу, - деп жулурга кыорешди Залимхан. Онбиринчи ингирде Залимхан кыабыргыда тагылып турган кыамага узалгынынчы, бираз суюлип турду. Залимхан кыаманы алганда, Айкыаш кыалтыраган окуна этди. Эсин бир сууук сезим бийледи. Ол алай кыоркы эди, алай да, жанын Мадар кыалдырып турганча. Залимхан а, сабындан тутуп, арсарлы суюледи. Ол кезиучюкде арбазга атлыла кирген таууш чыкды. Залимхан бла Айкыаш бир бирге кыарашдыла. Ол кезиуде юйге Мадар кирди да, экиси да Мадар таба атладыла. Залимден эсе Айкыаш алгаракчык болуп, Мадарны кыучакылады. Залимхан а - экисин да.

- Аланла, тюз былай суюсиз деб' а турмай эдим. Бошлагыз энди, тышында адамым кыалганды, аны бери чакырайык, - деди Мадар, ышара.

- Сора чакыр юйге, - деди Айкыаш, жилимукларын кыолунда ак кыол жаулугу бла сыйпай. - Кеси уа кимди?

- Сен кыоркыур адам туюлду. Алай аны бери сен чакырсанг тийишли эди.

Залимхан бла Мадар шинтиклеге тап жарашып олтургунчу окуна, Айкыаш юйге бир ариу кыз алып кирди. Залимхан, Мадарга кыарап:

- Баггалы Мадар тенгим, бу тиширчук сени киминди? - деп сорду.

- Баггалы Мадар тенгим, сыйлы патчахым, Айкыаш сени кыаллай негеринг эсе да, ол да мени аллай негеримди, - деп кюлду Мадар.

Аны эшитген Залимхан, секирип ёрге туруп, ол тиширчуну кыаты кыучакылады.

- Айт энди хапар. Кыалай бардынг? Кыалай келгенинг уа кердюк, - деди Залимхан жарык халда.

- Мен айтханни тюз ангыла, патчахым, шёндю тынчайып хапар айттырча заман туюлду. Биз жол кыйгысын этейик. Мен Айкыашны бери чакырып келейим. Сиз а, жолга кыуралыгыз.

Мадар Айкызыны отоуна киргенде, ол намаз эте тура эди. Айкызы,

намазны бошاپ, Мадарны къучакълады да, хапар сорду.

-Анабыз, кѳресе, саума, игиме. Санга айтыр аманатларым барды. Патчахым, эштемисе, биз тургъан отоугъа бир кел, - деди Мадар.

Айкъыз экинчи тиширыуну да ким болгъанын биледи. Аны хапарын айта турмай, Мадар:

-Анабыз, Айкъашны атасы да, Сууичмезни атасы да, къызланы излемей болмазла. Ким биледи, санга соруу болгъан болса, кѳргенинги кѳргенча айт. Жашырма. Биз а, сени бу ахшылыгъынгы унутмакъ. Патчахлагъа да айтырса, аланы кѳп тансыкъ этмей, келе турурбуз. Алайды да, хайда, сау-саламат, - деп, Айкъызны къучакълап айырылды. Бирсиле да алай этдиле. Залимхан артмакъчыкъ бла алтын ахчаланы Айкъызны къолуна туттурду. Сора, мычый турмай, тѳртюсю да жолгъа атланып кетдиле.

Сууичмезни къарындашы ингир болурун ашыгъып сакълайды. Ингир болгъанлыкъгъа, ингирни къой, ол кече эгечи да, «къатыны» да юйге келмедиле. Ол хапар анагъа, атагъа да жетди. Патчах келини бла кичи къызын къайсы жанына кетгенлерин сурады. Кетген жерлерин билген да этди. Ол жанына атлыла къуууп излетди. Ала тапмай къайтдыла. Ол сагъат патчахны къатыны таш салыучу устагъа таш салдырды. Ташчы: «Къызынг сиз юйююзге келтирген адам бла кетгенди, ол, сиз суннганча, келинигиз туююл эди. Кѳремисе, бу ташны атсам, къуруда хонгку тюшеди. Ол а, эр киши болгъаныны белгисиди. Сиз юйююзге келин этип эр кишини келтиргенсиз. Къызынг аны бла бирге кетгенди.

Бу сѳзлени эшитген бийчени жюреги тутду. Сора, къызларына айланып, таматасына:

-Сен биринчи кече келин бла къалгъан эдинг. Сен аны бла къалай къалдың? Ол къызым эди, огъесе эр кишими эди? – деп, ачыуланып сорду. Тамата къызы жилип къалды. Ол жилигъаны бла органчы къызы да жилиды.

-Да сора аллай иш болгъанын заманында бизге нек билдирмей тынгылагъансыз? Бюгюн келинсиз, къызысыз да къалып тургъаныбыз сизни хатагъыздан болгъанын ангылаймысыз? Бу бедишни атагъыз билсе, ол сизни сау къоярмы? - деп, ол да, къызларына къошулуп, жилип къалды.

-Нек жилийсыз? Абери затмы билгенсиз? - деп сорду юслерине келген Къасай патчах. Алай бийче, къызланы халларын жашырып:

-Да къууаныр жерибизми барды? - деп сытылды. Бизни жилиятханни жилиуу этилсин, я Аллах!

-Къалай жаншайса, э къатын? Ким жилиятды, къызла, сизни уа? - деп ачыуланды патчах.

-Заманны бош къоратма. Бар да, келининги келтир. Сен аны орунуна бир жашны келтиргенсе да, ол а, къызынгы да алып, къачып кетгенди, - деди бийче.

-Не затла сандырайса сен? Бу къызларынг аны жаш болгъанын билалмадыламы сора?

-Э киши, соруула сора турма да, келининги юйюне бар. Андан да къуру къаласа.

-Кертими айтаса?

-Бир кесек аскер окъуна ала бар биргенге.

Алай бла бу патчах жолгъа атланды. Ол аскери бла арбазгъа киргенде, Къурман патчах къоркъгъан окъуна этди. Къасай патчах а, хапарны узун соза турмай:

-Къурман, къайдады мени келиним?

-Не келин хапар айтаса? Киеу нѳгерле алып кетгендиле да. Андан сора мен билген жокъду. Не болгъанды? Бу аскер да нек киргенди мени арбазыма? Айт!

-Сен къызынгы мында къоюп, орунуна уа жашны нек жибергенсе? Сен кимни хыликка этесе? - деп, къамасын суууруп, Къурман таба хыны атлады. Алай Къурманни адамлары анга сюнгулерин буруп тохтадыла.

Былайда Къурман:

-Мен сени былхымсыз хапарларынгы эшитирге да суймейме, къызымы алып кетгенсе. Аллыма сау-саламат алып келмесенг, арбаздан сау чыкъмазса!

-Келиними бери чыгъар! Алай болмаса санга оюнланы мен кѳргюзтюрюкме. Сен хыликка этиучюледен туююлме мен.

-Къасай, энди айтыр сѳзюнгю тѳгерегинге кѳз жетдирип, алай башла! - деди ѳхтем Къурман.

Къасай тѳгерегине къараса, аскерин ортагъа алып, къысып, теберге къоймай тургъан Къурманни аскерин кѳрдю.

-Энди кертисин айтамыса? - деп сорду Къурман.

-Мен айтырымы айтханма. Ол келин болуп келген жаш ким эсе да, кичи къызымы нѳгер этип, къачып кетгенди. Сурау-сакълау салып кѳргенибизде, экиси да бери таба озгъанларын айтхандыла. Андан арысын билмейбиз, - деди Къасай.

-Сен керти айта эсенг, къайдадыла сора бу къызла, бери келмегенлерине уа ийнан.

Былайда эки патчах да терслик аладан чыкъмагъанын ангыладыла.

-Бир бирге чамланмай, ишни болушун ангыларгъа къорешейик, - деди Къурман. Къасай анга угъай демеди.

Сагъышлана келип, сорууну бек алгъа Айкъашны шапаларындан башларгъа суюдюле. Аланы чакъырдыла, шапа къыз да келди. Хапарлаша келгенлеринде, Айкъаш къабырлагъа барып къайтхандан сора, эшикни ачаргъа унамагъанын айтдыла, киеу нѳгерле кетер заманда баргъанларында, кийинип, бетине да ау жайып, хазыр болуп тургъанын да. Эки патчах да, бирсиле да, къалай этерге билмей, къайры кетгенлерин ангыламай тургъан чакъда, кийим тигиучюлени таматарлары, артдан къошулгъан тигиучю, ахыр тикген жыйрыгъын анга берирге унамай, Къурман патчахдан эркинлик алып, Айкъашха киргенин эсгерти. Къурман анга кеси шагъат эди, къызы анасыны къабырына барып къайтыргъа эркинлик тилегени аны сагъайтды. Сора Айкъызны алып келдиле. Къурман патчах анга жумушакъ сорду, жашырмай айтырын тилеп. Айкъызны айтмай къутулургъа онгу къалмады.

Патчахла бла алайда хапарны эшитгенле сагъышха къалдыла. Айкъашны атасы не айтыргъа билмеди. Бирси уа:

-Ишни барын да сен къуртха бузгъан кѳреме. Мени келинсиз да, къызысыз да этген обур, -деп, ачыуланды.

Аны жууашдырып ючюн, Къурман патчах Айкъаш тюшонде кёрюп, жашыны суратын келтирип, ишни къалай башланганын ангыларгъа кюрешди. Алай Къасай жууушмады. Терк окъуна элине къайтып, таш салычу усталаны, китап ачычу усталаны, обурланы жыйып, къаты эм къысха буйрукъ берди.

-Обурларым, кюнчыкъгъан жанына къууулугъуз. Тёрт атлы кёрсегиз, къалайда болгъанларын манга къысха билдиригиз. Ангыладыгъызмы? Терк болмасагъыз, биринги сау къоймам!

Алай бла кюртхала китапларын ачып къарадыла. Ташчыла да къайтарып-къайтарып таш салдыла. Сора обурла, кими къуш, кими да бёрю сыфатха кирип, аямай алгъа къуууладыла.

Тёрт жолоучу уа юч кюнню баралгъанлары тенгли, кечени да къошуп, аясуз узайыргъа кюрешедиле. Залимхан анда ол жер юйде эшитген хапарын унутмай, сагъайгъанлай келеди. Тёртюнчю кюнню экинди заманында атлыланы эки жанлары бла эки бёрюню келе тургъанларын кёрдюле. Арсарсыз садагъын алып, Залимхан алгъа онг жанындагъын, ызы бла сол жанында келе тургъан бёрюню бирер атханлай ёлтюреди. Бешинчи кюн тюш уахтыда башлары бла учхан уллу къушну да урду Залимхан.

Экинди заманга тенгиз этегине жетдиле. Залимхан, атындан тюшюп, атыны жюгенин суугъа сукъду. Суу ат келди да, Залимхан анга минип кетди. Къалгъанла да алай этдиле.

Тенгизни ол жанына ётүп, ючюсю да атларына мингенден сора, Залимхан алагъа:

-Сиз бара туругъуз. Мен бир кесекден ызыгъыздан жетерме, - деп, аланы ашырды.

Ала арлакъ кетгенлей, суудан бир сарыуек чыкъды да, Залимхан ашыгъышлы алайгъа жетип, аны бла сермешип башлады. Мадар, тынгысыз болуп, артха къараса, Залимхан сарыуек бла булгъаша тура. Эрлай атына къатылып, жардамгъа жетди да, ала сарыуекни туурам-туурам этип, келинлени жетдиле. Алай бла аз-кёп бардыла эселе да, кеси эллерине жыйышдыла.

Ол кюн къууанчлы кюн болду жамаутха. Эки жашны аналары (Мадарны анасы Залимханны анасын кесини юйюне пайтон бла келтиртген эди) жашлары бла келинлерине къууана, кёз жашларын тыямай, эки келин да къайын аналарыны кёз жашларын къол жаулыкъчуклары бла сылай, ала уа, тура да къучакълай, уппа эте, ол кюнлери алай озду. Ингирде уа айтып-айталмазча уллу той болду.

Бу эки жашха кеслерин ушатып, суйюп тургъан къызла уа, юй эшиклерини къылычларын салып, ундурукларына бауур тёбен жатханлай жилийдыла.

Залимхан, эки той да бошалгъанлай, Мадарны анасын кеси анасы бла бир арбазда жашарча, Мадарны кесин а аскер башчы этерге айтды. Залимханны оноуна ыразы болгъанын Мадар къууанып билдирди. Тюз оноу этгенине Айкъаш да къууанды.

Жангы патчах, жангы аскер башчы, жангы келинле, жангы жашауларын алай бла башлайдыла. Жангы кюнле бири бирин ашыра да, айлагъа тола, заман чархы да бурула, бир кюнде эки келинге да эки

жашчыкъ тууады. Къурманлыкъ къазанла къайнай Залимхан патчах бла Мадар хапарны туудура, бир мухажир къартдан Айкъашны излей чыкъгъанларын эшитедиле. Да келселе, къонакъча кёрюрле.

Мадарны эсине бир заг тюшюп:

-Залимхан къарындашым, биз Айкъашны излей бара жетгеникде, сен атыны жюгенин суугъа-суугъа сугъаса да, тенгизден суу ат чыгып, сени сыртына атып кетеди. Мен да алай этип, тенгизден ётеме. Къайтып келе уа, сен жан-жанынга сагъайгъанлай бара эдинг да, бёрюлени кёрюп, аланы ёлтюресе, къушну да атаса. Сора ызыбыздан къалып, сарыуек бла демлешесе. Мен кёрдюм да, сарыуекни бирге ёлтюрдюк. Сен не боллугъун алгъадан билип, менден жашырып тургъанса. Андан бери жыл озду, энди кертисин айтмасанг, унарыкъ туйюлме, - деди Мадар, Залимханнга ышарып къарай.

-Мадар, къарындашым, энди ол озгъан затланы къозгъагъандан бизге не хайыр? - деди Залимхан.

-Сора, сен мени къарындашха санамайса? Неда сен манга ышанмайса. Мен сени ючюн жанымы артха саллыкъ туйюлме, билесе, ол затны менден тасха этип турса, - деп, Мадар бек мудах болду.

-Мадар, къарындашым, къаты бола эсенг, Айкъаш бла Сууичмез келиними отоуларына ашыр да, кесинг а бери къайт. Мен сени жанынги андан кёп къыйнамам.

Мадар къайтханлай, Залимхан, бираз тынгылап:

-Эсингдемиди, Мадар, биз ары бара, мен бир жерде атымы жюгенин санга тутдуруп, кесим а бир жары жанлагъаным?

Мадар, сагъышлана келип:

-Хау, эсиме тюшдю. Бир ариу аулакъда.

-Мен алайда бир жер юйде бир ариу къыз бла къарт къатынны кёрюп, терезеден ушакларына тынгылагъан эдим. Ол къарт къатын мени алайда болгъанымы сезип, бёрюлени, къушну, сарыуекни хапарларын айтады. Ала, артха къайтып, Сууичмезни атасыны хапар айтырыкъ обурла эдиле. Бу тасханы кишиге айтсам, таш болуп къаллыгъымы да айтды,- деп бошагъанлай, ишлеген эсертмеча, ол халынлай Залимхан таш болду да къалды.

Къууанч бушуугъа бурулду.

Мадар патчах тенги кесинден да халал, таза жюрекли болгъанын энди ангылап, этгенине бек жарсыйды, кюеди. Кесине жер тапмай, ары бла бери жюрюйдю. Айтса, таш болурун биле тургъанлай, Мадарны жанын къыйнамаз ючюн, тасхасын айтып къойгъанын ангылайды Мадар.

Аны сау этер ючюн кеси жанын берирге артха турлукъ туйюлдо ол, къалай этсе сау боллугъун билмейди ансы. Кёз кёре, чачы агъарып барады. Ол айланмагъан жер, ол тюбемеген билгич къалмайды, алай, не келсин, Залимхан патчахха бир тюрлю дарман табылмайды.

Кюнлени биринде Мадар тюш кёреди. Бир акъ сакъаллы, башында да акъ сархы бла бир къарт киши Мадаргъа:

-Сен патчахынги сау болурун сие эсенг, жашчыгъынги ёлтюр да, аны къанын таш суратха жакъ, - дейди. - Залимханны сау этерге ёзге мадар жокъду.

Мадар жашчыгын тенгини таш суратыны аллына сюеп, къама бла керилгенлей, аны къолун бир кючлю къол тутуп:

-Мадар, бу этгенинг неди? - деп, бир ауаз хыны сорады.

Мадар ауазгъа бурулуп къараса, Залимхан сау-саламат аллында сюелип тура. Аланы къууанчларын айтып ангылатыр амал къайда!

Патчах, жашчыкъны къоюнуна алып, ючюсю да арбазгъа кирдиле. Терезеден къарап, аланы келе тургъанлай кёргенлей, Айкъаш бир тюрлю болумгъа тюшеди: юй ичи жашил нюрден толуп, аны эси ауады. Залимхан, Мадар, Сууичмез юйге кирселе - Айкъаш ундурукъгъа аууп. Эслеп къарасала, Айкъаш жыйырмажыллыкъ къыз болуп тура эди - къабыргъадагъы суратха ушап. Залимхан Айкъашны аяздырды да, къууанчларына жангы къууанч къошулду.

Кюнле оза баргъанлары сайын, эки келинни юйлерине тансыкълыкълары хорлай башлады. Сора Залимхан бла Мадар, юйдегилерин, сабийлерин да алып, къайынларына барыргъа таукел болдула. Эки патчах да киеулерине дертли эселе да, ала алларына келгенлеринде, кечдиле. Биринчилеп, ала Айкъашны атасына келген эдиле. Уллу той-оюн болду.

Андан сора Мадар юйдегиси бла Къасай патчахха атланды. Биргесине Къурман бла Залимни да ала барды. Былагъа бек жарыкъ тюбедиле. Той-оюндан сора Къурман патчах Залимхан бла Мадарны сёзге тыйып, ушакъ этди. Эки абадан къызы Мадардан жаш бла къыз ёсдюргенлерин айтып, аланы да анга берлигин билдирди. Андан сора да кесини орунуна патчахха тохтамай болмазлыгын ангылатды. Нек дегенде, Къасайны жангыз жашы урушда жоюлган эди. Ол кече окъуна эки сабийни аналарына неках этилди. Энди юч эгеч да Мадарны юй бийчелери болдула. Алагъа бой салгъанлыкъгъа, патчах а къыйынсынып болду. Аны бла Мадар алай къалды, Залимхан а ызына кетди. Алай а аланы араларында байламлыкъ бир да тохтамагъанды. Аланы сабийлери жетгенде уа, Мадар Къызын Залимханни жашына берип, аралары бюгюнда татлы болду. Юч уланны атасы Залимхан бла Мадар бюгюн да жашап турадыла, къонакъгъа барыргъа сюе эсегиз, сизден мен шагъырейрекме – элтип, сыйлатып келейим.

Басмагъа Ёлмезланы Мурадин хазырлагъанды.

АТТОЛАНЫ ЗУХРА

Адам улу жер башында бир жууугъун, тенгин да тас этерге суймейди, артыгъыракъда жюрегине къаршы адамын. Къалай къыйын кёрюнеди адамгъа аллай бир суйген адамы жашаудан замансыз кетсе. Аны себепли Аттоланы Назирни къызы Зухраны юсюнден озгъан заманда айтхан бек къыйынды, нек дегенде, иги тенг – ол не заманда да сауду.

Зухра бла кенгеширге, къууанчларынгы, жарсыуларынгы айтыргъа да хычууун эди. Аны ючюн болур бюгюн-бюгече да ол бир жары кетип, бусагъат къайтып келликча кёрюнюп тургъаны.

Ол заманда мен КъМР-ни радиосунда диктор болуп ишлеучю эдим, менден эртте киши турмагъан сунуп, орамыбыз бла бара болсам, аллыма чыгъар эди, кофе да иче сени сакълап турама, не кеч болдунг бюгюн деп.

- Зухра, эртгенликде бу заманда адамы бек татлы жукъусу болады, нек жукъыламайса? - десем:

- Да эл бла бир ишим, ишге тебирегинчи, ишлерими этейим деп, - дер эди.

Ол арабыздан кетгенли бир талай жыл болган эсе да, бизни, аны тенг жууукъ къызларыны, Зухраны замансыз алай терк ёлюп къалгъанына ийнаныргыбыз келмейди.

Жарсыугъа, ёлом соруп келмейди, алай аныча хайт деген, саулукълу жаш адам алай терк ёлор деб' а эслеп эсибизде да жокъ эди.

Ол Кенже элде 20-чы школда малкъар тилден бла литературадан устаз болуп ишлей эди, ишин бек суйген, ишин да билген аллай бир огъурлу адам.

Жашагъан да ол элде бир жерде жашай эдик. Татлы тенг къызла болдукъ, ол менден бир талай жыл уллу болса да, биз бир бирни ауузубуздан сёз чыкыгъынчы ангылай эдик. Ол школну жашауу, къайгысы бла жашагъанды, школну ауараларына жюреги бла жарсыгъанды. Ол ачыкълыкъны, кесини энчи оюмун айтыргъа бек суйгенди. Сабийле бла, аланы аналары-аталары бла байламлыкъ бек жюрютгенди. Бюгюн да Кенжеде аны таньмагъан, аны ариу сёз бла эсгермеген хазна адам жокъду. Ол окъутхан сабийле, жер-жерледе орналып, бет жарыкълы урунадыла. Миллет ючюн жанын-къанын аямагъан, намыхса, сыйгъа энчи магъана берген огъурлу тишриу.

- Ахшы таулу ниетледе ариу къылыкълы юйреннгени, алагъа кертичи бола билгени. Ачыкъ жюрекли, халал адам, аны себепли аны жалан Кенжеде угъай эсенг, республикада да кёпле таный эдиле, аны кёп жууугъу, тенгleri болгъандыла. Ала бары да унутмайдыла бюгюн Зухраны. Аны эсгере, «Эр киши акъыллы Зухра» дейбиз.

Туугъан элин аныча суйген а ким болур эди? Къалай суйюучю эди ол Бызынгы элин, аны адамын да! «Анда суу да башха, хансы да башха, анга кёре адамы да башха», - деучю эди Зухра, Бызынгыны сагына. Аллай бир суймеклиги, кертичилиги, тазалыгъы бар эди аны туугъан элине.

Ол кюн, хар кюндеча, мен эрттен ала ишге бара, кофе иче аллыма чыкъды, къууанч тыпырлы, учупму кетеди деп бир иги жарыкъ ауазы бла къууанчын да билдирди (машина сатып алган эдиле). Мен да, къууанганымы билдирип, ишиме кетдим. Алай, кёп да турмай, ачы хапар ызымдан жетди. Зух-

раны кьаны башына чабып, реанимациядады деп сёлешдиле.

Абызырап, ол сагъатха не болуп кьалды деп ийнанмай, чабып больницага келдим... Бир да аны ол халда кёрюрге деп эсимде да жокъ эди. Жауума да бермесин Аллах ол халны. Ыйыкны ичинде анасы, эгечлери, жууугъу, ахлусу больница аллындан кетмей сакъладыкъ, алай, кьадары алай болур эди, 1997 жылда октябрь айны жетисине тенгибиз ауушду, жаннетли болсун.

Мен бусагъатда жаза тургъанлай, мени бир тенг кьызым - барыгъыз да иги таныгъан Биттирланы Тамара, телефон бла сёлешип, не зат ишлегеними сурады.

- Ой, мен да таний эдим Зухраны. Бир жыл, Борчаев Азрет башчыбыз болуп, Бызынгыгъа бара болабыз, автобус бла бир адам, Зухра да бизни бла. Жолда уа, кьолдан таш юзюлюп, ёлюрге аз кьалабыз, Аллах жан аурутхан болур эди. Бызынгыгъа келгенлей, Зухраны атасы, анасы, юйлерине чакъырып, кьурманлыкъ кьой кесип, бир иги кьонакъбайлыкъ этип ийген эдиле, - деп хапар айтады Тамара.

Кьонакъбайлыкъы да атасындан, анасындан келген болур эди, адамны сыйларгъа да ол бек суйгенди.

- Адам келирин суйген заманымда, тизгиними да жыйып, аш-суу да этип, кьонакъ келирин суйюп турама, - дерге да бек ышыкъ болуучу эди.

Сотталаны Расул бла Зухраны эки жашлары бар эди, аны да озгъан заман бла айтхан бир бек кьыйынды. Эки жашлары Салых бла Аслан.

2005 жылны февраль айында ачы хапар бу юйюрюню таныгъанлагъа Зухраны унуттурду. Тамага жашлары Салых Москвада окъугъан да, ишлеген да эте эди. Атасы Расул бла баргъан эди ол ары. Салыхны ёлген хапары жетеди. Жашлай Салых анда ажымлы жоюлду.

Аны бери атасыны эллилери Бедикге келтирип асырагъан кюнню да Аллах сен сакъла. Зухраны эгечлери ол кюн кёрген кьыйынлыкъны Аллах бир адамгъа сынатмасын.

Салых ёлген кезиуде Зухраны анасы Окъа харип, Зухраны ачыуун кётюралмай, онгусуз болуп, больницада эди. Аны юсюне Салыхны ёлюгюн келтирип, аналарына билдирмезге кюрешип, бири кетерге бири келип, эгечлери больницага кезиу-кезиу жюрююдюле. Аналарыны кьатында жилимукъларын букьдурургъа кюрешип, Клараны, Каираны, Томаны ол халда кёрген, жан аурутмай амал жокъ эди.

Алай бла Окъа да, кьызындан туугъан сал болуп келгенин да билмей, ёлдю да кетди. Жаннет ахлулары болсунла, жатхан жерлери жумушакъ болсун.

Асланчыкъ, энди ол Асланчыкъ дерча да тхойюлдю, ол, жарагъан жаш болуп, бюгюн атасы бла Москвада жарау этеди. Анасы Зухра эм кьарындашы Салых жашаялмагъан жашауну уллу Аллах Асланнга берсин, атасын эм барыбызны да кьууандырырча жаш болсун.

Зухраны эсгерип сагъыннганыбыз сайын, жилимукъларымы сюртюп, Зухра, харип, кьалай сую эдинг сен жер башында ариу жашаргъа дейме. Аллахха да игилери керекдиле дейдиле да, аны бла жюрегиме бир кесек хошлукъ табама.

Ма мени эсимде Зухра аллай адамлай кьалгъанды.

ШАУАЛАНЫ РАЗИЯТ

БАРМЫДЫ БЫЛЛАЙ АДАМ БУСАГЪАТДА?

Кёчгюнчюлюкге дери да, андан сора да Элкъанланы Келични жашы Магамет, Жангы элде (Акь-Кьалада) жашагъанды. Ол Лайпанланы Чотчаны кьызы Ёлмесхан бла сегиз башлы юйдегини кеслери кьыйынлары бла асырагъандыла. Мен аланы хапарларындан бир талай зат эшитгенме. Ала бла сизни да шагъырей этерге излейме.

- Кьазауатны аллы бла, чегетге отун этерге баргъанымда, эки кьарыусуз сабий, тегей элден, отун этерге кюреше тура эдиле. Мени уа, отунум хазыр болуп, арбагъа жюклей тибирегенме. Чакъырама аланы да, болушугъуз дейме да, арбаны кьалап отундан, жип бла кьысама, тёгюлмезча, жолгъа чыгъама, алагъа да келигиз биргеме дейме. Элни кьыйырына тюшеме ала бла. Алайдан юйюбюзню кёргюзтюп, арбамы кьотарсагъыз келтирисииз деп, кетеме.

- Кесими юй этип чыгъаргъанларында, бир кечеге бахчамы тегерегин гёзенек бла бегитгенем, - деп хапар айтды. - Бусагъатда уа алайда тёрт юйдеги жашайды, минг метрге жууукъ болур узунлугъу. Кьарт анам юй жумуш этген болмаса, ёмюрге сатыу-алыу деп, эшикге чыкъмагъанды.

- Кьазахстаннга кетгинчин, Москвагъа жюрюю эди кьарт атагъыз, - деп, кеси сау заманда хапар айта эди. - Чегетге кёп жюрюгенденми болгъанды, огъесе кесиними фахмусу болгъанды, дарман чапыракъланы бек айыра эди. Аны кибик тереклени. Былайда бир кесекчик тохтайым. Тереклени кьаты, жумушакъ деп, чегетден алып келип, кепдире эди. Манга ол сагъатда жети жыл бола эди, аланы кесим кёргенме. Кепгенден сора, ол тереклени, кьабукъларын, бутакъларын ариу ариулап, бирчала кесе эди. Бирлерин -узунаракъ, бирлерин - кьысхаракъ, бирлерин - иничге агъачдан, бирлерин - базыкъ агъачдан. Малы кёп эди, юйдегиси да ишлеген юйдеги эди. Мен онунчу классда окъугъан сагъатда мени бла окъугъан бир жаш: «Мен Мухаммат тенгли бир мал кьууарыкъма», - дегени эсимдеди.

Бир кере кьарт атам малларына юч кьозулу кьой кьошулуп келген эдиле. Кьарт атам тегерекде элlege айтдырады. Алай а киши ол малланы излеп келмейди. Ол малланы жылдан артыкъ асырагъанында, Огъары Ташкёпюрден эки тиширбуу келип кьарагъан эдиле. Ала, кеслерини белгилерин танып, бек кьууаннган эдиле. Сора, машина алып келип, жюклегенлеринде, кьарт атама нохтабау-зат да келтирген эдиле, алай а ол алыргъа унамагъан эди. Келгенлерине кёре, баш иеси болмагъаннга ушайды деген эди.

Аланы кьууанчларын да кёргенем, ол кюн эшитгенем: «Быллай адам да бармыды?» - деп сейирсиннгенлерин. Кьарт атам юч кьойларын да кьозулары бла, аланы биргелерине келген кьозулары уа жылдан артыкъгъа токълула болгъан эдиле да, барын да жюклеген эди.

Хар ингир сайын кьарт атам ким бла болса да олтуруп, ушакъ эте эди. Анга кёп адам келиучю эди, кьонакъны суйген адамла эдиле кьарт анам да, ол да. Базар кюн болса, сау байрам бола эди алада. Кьарт анам тепси кьурагъанлай, ингирге жете эди, эринмеген адам эди.

Къзахстаннга кѣчюрген кече къарт атам Москвада болгъанды. Къарт анама эки солдат кирип, буйрукъну айтхандыла. Алай а, иги адамла болур эдиле, кеслери абызырагъандыла. Юч бала бири биринден гитче, тѣртюнчюсю да, жангы туууп, эки-юч айы болгъан. Ала къарт анама, узакъ барлыкъсыз, алалгъаныгъызча ашарыкъ да, зат да алыгъыз деп, эшикде сакълагъандыла. Тюз ол сагъатчыкъда къарт атам Москвадан харекет алып келип къалады. Келтирген затларындан тѣшеклеча этип, хапчюк да аладыла, ашарыкъ да аладыла. Ол эки солдатны адамлыкларындан. Къарт атамы, жаш заманында хансда жукълап тургъанлай, кѣзюн жылан ургъанды да, бир кѣзю кѣрмегени себепли, къазауатха алмагъандыла. Сюрюнню заманында тѣгерегинде бир къарыусуз адамгъа болушмай къоймагъанды дейдиле.

Кесини хапарындан: «Бизнича болмай, чечен, ингуш миллетле юйдегилери бла ауушуп бара эдиле, кюнюне юч адам болуп, жыйырма-отуз къабыр къаза эдик. Артдан, ол эки къарт да ауушуп, кесим къаза эдим. Мен билип, бир ауушхан адамны къабыр юлюшсюз къоймагъанма, не эринмегенме, не кесими аямагъанма. Эрттенден ингирге дери къазып тургъан кюнлерим да бола эдиле. Отуз жети жыл болгъан сагъатымда башымда бир къара тюгом къалмагъан эди.

Мен агъач ишлерин башында башлай келдим, энди алагъа кѣчейим.

Кѣчгюнчюлюкде да агъачдан этилген жарагъан затны, кимини юйюню башын, кимини къабыргъасын, кимине къазакъ юйчюк ишлегенлей турады. Элим менден иги таный болур къарт атамы, аны атын айтсам: «Энингден белгилесе», – деп, кѣп Акъ-Къалачы айтханды.

Къарт атамы кѣчгюнчюлюкте дери агъачдан кеси ишлеген уллу тѣртгюл юйю болгъанды. Андан къайтхандан сора, ол кесини юйюню Коста-Хетагурова элде тегейлиледе таныгъанды. Къарт анама айтханды, аны да жашларына айтдырмагъанды, кѣргюзтген да этмегенди, алай а бир талайны, къол ызгынмы, юйюню тансыкълагъанды, барып, къаргъанлай тургъанды.

Дагъыда агъачдан, ол заманнга кѣре, уллу юй ишлеп киргенди.

Акъ-къаладан таугъа чыкъсанг, «Къырылгъан къулакъ» деп жер барды. Алайда таш сыртда таш эте эди, кесип алгъанча, уллу къанга ташла. Мен аланы не этгенин да ангыламай эдим ол заманда. Къарт атам ауушуп, талай замандан, тюп орамдан бир жууукъ жетген тиширыу анама: «Ах, билемисе, Мухамматны ташлары бошалдыла дейле къабырлада, адамлагъа къыйын боллукъду», – дегенди. Анама соргъанымда, анам айтады: «Алай, келтирип, хунагъа сюеп къоя эди, керекли алып, жондуруп, жаздырып сала эди. Элкъанланы Сапар, Элкъанланы Дюгер, Алийланы Нюрчюк элни адамларына да, тышындан излегенлеге да жарашдырып, жонуп, жазып сын ташлагъа, кѣп адамны ыразы этгендиле. Алагъа да саулукъ тежейме.

Бусагъатда бармыды аллай адамла? Къайдалла? Сууаплыкъ ючюн ишлерге боламыды?

Сабий заманымдан айтайым: «Къарт атам маулютге барып келсе, ъмюрде ол хызенин юйге киргизтмегенди. Тийре сабийле тюз аланы алларына жыйылып туруучу эдиле, ойнаргъа. Бусагъатда да тюбесек,

тансыкълаучубуз, ала да бирер уллу къуллукъда ишлейдиле, алай а къарт анамы хычинлерин унуталмайдыла, сора хызенин бизге берип, кеси юйге кете эди.

Намазын къоймагъан адам эди. Ингир сайын агъачдан не затны да этерик эди, къолу алай уста эди. Мен кѣзюм бла кѣрген затларын айтайым, элим да шагъат боллукъду анга: аны агъач къашыгъы, чолпусу болмагъан Элкъанда юй болмаз, жазгъычла, уллу шорпа чолпула, эт алгъан сюзгючле, гюрбеле ун къуяргъа, дагъыда башха загла. КЧГПИ-ни худграфда окъугъан студентлери 1965 жылладан башлап келгендиле. Алагъа бек кѣп агъач гоппанла этип да бере эди, юйретген да эте эди. Къазахстанда бешикле этип, кесибизникилеге берген болмаса, кишиге сатмагъанды. Мени бешигим да келгенди андан, бюгюн да, туудукълагъа керек болса деп, тутабыз. Къарт атамы сууаплыкъ ишлерин бек кѣп адам айтадыла, бюсюреу да этедиле. «Кѣзюн ъмюрде жукъгъа къаратмагъанды, – дей эди къарт анам. – «Ишлесенг, нени да табарыкъса», – деп къойгъан болмаса». Асылу, сыйлы къарт эди, элим багъа берген. Алты къызын алты тукъумгъа бергенди, эки жашына да келинле алгъанды. Ала бла да жууукълыкъ жюрютгенди.

Садакъа гыржын бла ѣнчеленеди дей эди. «Бир гыржынны багъасын бер, – деп, мени къарт атам айта эди дегенди. – Артыкъ берсенг, Аллахутагъала: «Чача эсенг, кесим аллыкъма», – деп, ачытып алады, – дей эди, – уллу кѣлло боласа деп».

Дагъыда бир зат – бюгюннге кѣре, бир элден бир элге къайгъы сѣзге баргъан уллу къыйын туююлду. Ол а тѣгерек элlege: Мара-Аягъына, Каменномостха, Хумарагъа, Къумушха, Сары-Тюзге аны кибик башха элlege да жаяу жюрюп тура эди. «Къайгъы сѣз берирге хар инсан борчлуду», – дей эди. Къарт анам да, къарт атам да адамны сыйлагъан, сыйлы адамла эдиле. Жаннет ахлула болсунла. Жангы элчиле аланы тансыкълагъанларына бек ийнанам.

**ГАППОЛАНЫ-МАГЪАЯЛАНЫ АМИНАТ,
къарачайлы жазыучу.**

АЛАМАТ СЫБЫЗГЫЧЫ

Сиз суратдагы эр киши Атабийланы Абустану жашы Мазанды. Таулу тишириу ийлеген жүн кьалпагы башында, жамычысы юсюнде. Ол кеси балдыргьандан ишлеген кышкыш да кьолунда. Не бла белгили эди Атабий улу кеси заманында?

Бек алгьа кышкышчыча, сыбызгычыча. Ол аланы жырлатхан, жиятхан да, кюлдорген, сарнатхан да этдиргенди. Мазан сыбызгыны согьаргьа тёрт жыллыгында юйренгенди

Ол замандан башлап, ахыр кюнине дери сыбызгысын жанындан кетермегенди. Кечгюнчюлюкде белгили орус, кыргызыз макьамлагьа да юйренген эди. Артха кьайтхандан сора да терк-терк аланы согьа-согьа тургьанды.

Фахмусу болгьан адам, эштада, кьуру бир зат бла чекленип кьала болмаз. Мазан андан сора да сёз устасы болгьанды. Бара тургьан адамны ызындан кьарап, жыр такгьанды. Агьачдан кьашыкь, чёмюч, башха юй адырла ишлегенди.

Ол кеси уа 1902 жылда Мухолда туугьанды. Бек гитчелигинден малчылагьа кьошулуп, кьошлада айлангьанды. Агьач усталыкьгьа, баям, ол анда юйренген болур.

Мазан кеси да бек кюлю адам болгьанды – пелиуан киши. Атасы Абустан да бёкем адам эди. Ким биледи, ангамы ушагьанды, огьесе ана кьарындашларынамы? Ала уа гёжефле эдиле: Малкьардан тышында да кёп жерледе кьарыуларын сынап айланганла. Мазан акьылбалыкь болгьандан сора, аны да биргелерине элте-элте тургьандыла. Эгечлеринден туугьанны тутушханын да бек жаратхандыла. Аны бла байламлы Мазанны юсюнде болгьан бир ишни айтайыкь.

Кьыргызыстанда Мазанлары Кьызыл Байракь элде жашап болгьандыла. Анда уа тутушургьа юйренген айыуланы, эл-элге жүрютүп, адамла бла жыгьышдыра эдиле. Бир жол аллайладан бирлери Кьызыл Байракьгьа да жетди. Хапар жайылады. Терк окьуна элни кьарты, жашы да алайгьа жыйылдыла. Айыу бла тутушургьа уа киши базырмайды. Ол заманда ортагьа Мазан чыгьады. Кюреш башланады. Азмы-кёпмю жыгьышдыла, ахырында таулу жаш онглу болуп, айыуну жерге салды.

Атабий улу бир заманда да кьара ишден артха турмагьанды. Азиядан кьайтхандан сора, Бабугентде ишлегенди. Кеси да белгили кьобузчу Кьазийланы Билялны кьоншусу болгьанды. Экиси да шуёхлукь жүрютгендиле. Бири сыбызгыда, экинчиси да кьобузда сокьсала, адамла жыйылып, алагьа сейирге кьалып тынгылагьандыла. Мазан орамгьа чыкьса, сабийле тегерегинден алып: «Сокь сыбызгынгы, биз тепсейикь», - деп тохтар эдиле. Билялны, Мазан бла бирге кьобуз, сыбызгы согьа билгенлени жыйып, ансамбль кьурагьа умуту бар эди. Жарсыугьа, Кьазий улу ауушханы бла бу иш тохтап кьалады.

1964 жылда халкь чыгьармачылары арасында эришиуге Бабугентден Мазанны да чакьырадыла. Атабий улу кесини балдыргьандан ишленген сыбызгысы бла келеди. Ол район конкурсах жыйылгьанлары кёп ариу макьам бла шагьырей этеди. Биринчи жерни да анга тийишли кёредиле.

Москвада Совет Союзну халкь чыгьармачылыгыны усталарыны фестивали болады. Анга кьатышыргьа Улбашланы Азнорну, Маммеланы Магометни эм Атабийланы Мазанны айырадыла.

Жай кезиуюдо. Дырынны заманы. Азнор, хапар билдире, Мазаннга келеди. Кесине тубеялмайды, юйдегиси уа: «Дырын кёпдю, бусагьатда хазна баралмаз», - дейди. Ишни болушу Кючмезланы Шакьманнга жетеди. Ол а районну биринчи секретары эди. Шакьман кеси жетеди Атабий улуна. Секретарьгьа ким угьай деп айталлыкь эди.

Мазан Москвагьа барыргьа жол чыкьгьанына бек кьууанады. Аны ары хазырларгьа райкомну биринчи секретары Азноргьа буюрады. Улбаш улу ишни кьолгьа алады. Башындан аягына дери таулу кийимле, анга кёре кьама да мажарады. Бир кюн Атабий улун, аны балдыргьан сыбызгысын да алып, Нальчикде тюрсюнлю металл заводуну директоруна элтеди. Азнор жумушун анга билдиреди. Былагьа быргьыдан сыбызгы ишлетирге керек эди.

Тойчула жолгьа тебирейдиле. Мазанны юй бийчеси уа Азнордан тилейди: «Жашха кьатын кетирликбиз да, аны тоюна быллай затла керекдиле», - деп, аллыкь затларын кьагьытха жазып береди. Аны нек сагьынганыбызны уа артдаракь да ангыларсыз.

Маммеланы Магомет быланы ючюнчю нёгерлери болады. Кеси да уста жырчыды. Жашла Москвагьа жетедиле.

Таулу жашланы вокзалдан тюзюнлей Останкиногьа элтедиле. Кече да анда кьаладыла. Эрттенликде эртте Мазан Азноргьа: «Балам, Аллах ючюн балконнга чыкь да, бу бийикден Жалпакь жайлыкьгьа бир кьара, кюн тие болурму анда? Дырыным бир бек кёпдю...» - дейди. Оюнчу адам эди Атабий улу.

Тойгьа-оюннга уллу хунерлери болгьанладан юч жүзден артыкь адам келген эдиле бери. Ала барысы да уллу Совет Союзну кёп регионларындыла. Алагьа тамата айырыргьа керек болгьанда, келгенле бары да бир аууздан башындан аягына дери таулу кийимле кийген Атабий улун айырадыла.

Фестиваль бошалгьандан сора жашла ючюсю да вокзалгьа келедиле. Азнорну кьолунда уа Мазанны кьатыны айтхан затладан толу уллу кьара чемоданы. Поездни бираз сакьларгьа туюшеди. Азноргьа, Мамме улуна да жумуш бла тышына чыгьаргьа керек болады. Мазаннга уа ала сыбызгынгы чыгьарма, жүклеге да сакь бол деп кетедиле.

Бираздан келселе, аллайгьа кел, «Катюша» жырны макьамын Мазан сыбызгыда согьа, адамла уа тегерегин алып: кими тепсей, кими жырлай, кими тынгылай.

Нёгерлерин кёргенлей, Атабий улу сыбызгысын бир жанына салады, адамла да аз-аз селедиле. Кьарасала – бернеси бла кьара чемодан а жокь. «Энди уа не этейим? Мазанны юй бийчесине не айтып барайым?» - деп, Азнор оу-шау этеди. Аны кёрген Атабий улу да, шуёхун жапсарыргьа кюреше: «Кьайгы этме, Аллах айтса, чемодан табылып. Ол меники болгьанын билмеген эдиле ансы, тиерик тойюл эдиле. Бусагьат кьайтарлыкьдыла», - дейди.

Поезд да келип, адамла анга минип башлагьан заманда, бир оруслу

кьатын чемоданны букьдурулган жерин кёрюзтеди. Мазан кьууанч тыпырлы: «Айтхан эдим да сизге, адамла, Аллах да мени бек сюеделе», - дейди. Ариу тилли адам эди Атабийланы Абустолну жашы Мазан: жырчы, тойчу, оюнчу, уста кьоллу, закий сыбызгычы.

Оюнчу адам эди Атабий улу.

Дагыда бу адамны юсюнде бир огьурлу шартны айтыргьа сюе эдик. Москвада турган заманда окьуна, анда уа онбеш кюн турургьа тюшеди, Мазан бир ууахты намазын кьоймагьанды. Азгорну хайырындан, Останкинону директору бла шагьырей болуп, намазын аны кабинетинде этип тургьанды.

Бери кете туруб' а, аны кьонакьгьа да чакьырады. Москвачы, эки ыйыкьны Мазанны юйюнде туруп, Малкьарны ариу, тамаша жерлерин кёрюп кетгенди. Ол келген кюн а Атабий улу кьонагьына жарагьан кьочхар сояды.

Атабий улу жашаууну асламысын Бабугентде ётдюргенди. Асыралган да анда этгенди. Сыбызгычы 1976 жылда ауушханды.

КЪАРЫЛГЪАЧНЫ ЖЮРЕК КЪЫЙЫНЫ

Колхозланы заманында ара мюлкде мал кёп эди. Аны ючюн чалынай кьарыш жер кьалмагьанды. Бир жыл оноучула мени, дагыда тёрт жашны Кундушлугьа бичен хазырларгьа жибередиле. Башында сагьынган ханс ёсе эди да алайда, бу ат да андан аталгьанды.

Ташдан кьаланган кьошубуз барды. От жагьада, сынжыргьа тагьылып, кьазаныбыз да турады. Былтыр кьоюп кетген эдик. Шёндюча туююл эди. Ол кезиуде аллай затха адам тиймей эди. Иги заманла бар эдиле. Кьошну бир кьабыргьасыны узунлугьуна кётюртме ишленипди. Аны жарашдырабыз. Да артда, биринчи жыйгьан биченибизден мулжар этип, аны юсюнде жатханбыз.

Кьошубузну башы шифер бла бир жанлы жабылыпды. Кётюртмени башы бла баргьан эки хырыкда эки кьарылгьач уя бардыла. Биринде – тёрт бала. Экинчиси уа бошду. Аланы кирлери юсюбюзге тюшмез ючюн, чалманчыкь этип, юсюне да кырдык салып, кьарылгьач уяны туюп жанына орнатама.

Жаннет чыпчыкьлары ариу жырлары бла танг аласында уятадыла. Кече да аланы жырларына тынгылай жукьлайбыз. Бир кюн, кьошдан кенгирекде дорбун аллында чала тургьаныбызлай, уллу жел этип, сакь жауады. Биз дорбуннга кирип бугьабыз. Сагьатдан да артыкь жаугьан болур эди. Бираз тохтагьанлай, андан ары ишлей турмай, кьошха кьайтабыз. Келсенг а – аллайгьа кел. Кьошубузну бир жартысыны башында шиферлени жел алып, ичин да ашыкьгьа дери суу басып тура эди.

Жашла чачылган шиферлени жыйып башлайдыла. Кьарылгьачла уа гузаба этип айланадыла. Кьарасам, балалары болган уя, жауунда жибип, мен орнатхан чалманчыкьгьа тюшюп тура эди. Алай эте, бираздан эки кьанатлы да учуп кетедиле. Мен а, узалып, уяны кьолума алдым. Тёрт баланы да аякьлары ат кьыл бла бирге байланып, кьылны бир жаны

уа уясына бегитилип тура эди. Анга кьарап, сейир этдик. Сора балаланы бирси уягьа салдым.

Мен да алай этип бошар-бошамаз, дуня бла бир кьарылгьач жетдиле. Тёгерекни хахайгьа алдыргьандыла. Бир кьаууму кьош ичине кирдиле. Анда чыкьырдайдыла. Биз а, бир жанына кетип, кьарайбыз. Кьанатлыла уа, бир бирлерин алышып, кьошха кире-чыгьа турадыла. Бираздан, келгенлерича, кетдиле. Экиси уа, жангы уяларына кьонуп, кёп «хапарлашадыла». Нёгерлерим да, мен да алагьа, тамаша болуп, кьарап турдукь.

Кьарылгьачла нек келген болур эдиле? Балаланы кётюрюп, башха жерге элтиргемиз излей эдиле? Ким биледи? Оноу бардыргьанча, халлары алай эди. Кьанатлыланы ишлерине кьарай кетип, нёгерлеримден бири сейир шартны айтды.

- Бир жыл гюрбежиде ишлейме. Жангы чалгьылагьа тогьай, тартыу салабыз, жерчи бригаданы чагаларын хазырлайбыз. Кьысха айтханда, темир ишлени бардырабыз. Жай, кьыш да ишибиз гюрбежиде. Ишчи жерибизде угьай, солуу отоубузда кьарылгьач уя бар эди. Эки кере окьуна балала ёсдюредиле. Кюз артында была ингирден тангнга думп боладыла. Жыйылышып, бирден жылы жерлеге учуп кетдиле. Ол жыл терк кьыш да келип, кьаты сууукь да болган эди.

Бир кюн кьарасакь, уяда бир кьарылгьач турады. Кьар а жаугьанды. Жарсыгьан да этдик аны жангызлай кьалгьанына. Акькьалай бла терезе аллына суу салабыз, гыржын бурхула да кьуябыз. Биз болуп, аны не суу ичип, неда ашап кёрмедим.

Алай бла кьыш да ётдю, жаз жылыула да жетдиле. Кьонагьыбыз, тышына чыгьып, учуп тебирейди. Бир кюн, отну уллу этип, налла ишлей турабыз. Кюн ортада солургьа олтурабыз. Бир заманда отугьа тогьуз-он кьарылгьач киредиле. Ишчи кийимлерибизни такьгьан агьырлыкьгьа кьонуп, бири арлакьда, кьалгьанлары да бир жерге жыйышып, «даулаш» бардырадыла.

Барысындан да жангыз турган кёбюрек таууш этеди. Биз да, быланы ахырлары не бла бошалыр деп, тауушсуз, алагьа кьарап турабыз. Бир заманда кеси жангыз турган кьарылгьач, ёрге учуп, отну ичинде эки-юч кере айланып, кесин жана турган отха атады.

Аны кёргенде, жерибизден тебалмай, бираз мычыдыкь. Нёгерлери кьоюп кетгенлерине ачыуун айтып, кесин ары андан атхан болур эди.

**ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА,
жазыучу.**

БИЛИМНИ ОТ ЖАГЪАСЫ

АЛИЙЛАНЫ ТАМАРА. Къарачай-черкес къырал университетге –
75 жыл. *Статья*..... 2

КЁЧГЮНЧЮЛЮКНЮ 70-ЖЫЛЛЫГЪЫНА

КУЧУКЛАНЫ ИСХАКЪ. «Эгечден туугъан эрке болады..» *Статья*. 13

ГУРТУЛАНЫ САЛИХХЕ – 75 ЖЫЛ

МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ. Жигитлик жолланы назмучусу. *Статья* 17
ТОКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАР. Эр сынаусуз танылмаз. *Статья*..... 24
КАШИФ ЭЛЬГАРОВ. Тилманчлыгъын шуёхлукъга къулландыр-
гъан. *Статья* 26
ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Ёксюзле жулдузуну сарыны. *Роман* 28

СЕЙИРСИНДИРТМЕ СЁЗЛЮК

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. Сейирсиндиртме сёзлюк 112

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ХАЛКЪ ФОЛЬКЛОРДАН

ЖОЛАБЛАНЫ УЗЕЙИР. Нарт сёзле, халкъ айтыула 158

ТАУКЕНЛАНЫ МАГОМЕТНИ ЭСГЕРЕ

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Магомед. *Статья* 181
ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ. Таукенланы Мухамматха – про-
фессорга, хирургга. *Назму* 184

«МИНГИ-ТАУГЪА» КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

КЪАЗИЙЛАНЫ СОЛТАН-ХАМИТ. Мен билген тюз а былайды.
Статья..... 188

БИЛДИМ, БИЛДИМ, БИЛЛЯЧА

АТАБИЙЛАНЫ МАГОМЕТ. Кюнбатханда бла кюнчыкыгъанда
суйгенле. *Жомакъ* 197

КЪАРШЫ АДАМЛА

ШАУАЛАНЫ РАЗИЯТ. Аттоланы Зухра. *Статья* 213
ГАППОЛАНЫ-МАГЪАЯЛАНЫ АМИНАТ. Бармыды быллы адам
бусагъатда? *Статья* 215

ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА. Аламат сыбызгычы. Къарылгъачны
жюрек кыйыны. *Ханарла* 218

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 5 (171)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители
Министерство по СМИ, общественным
и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Батум*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29. 09. 13. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № 163. Цена свободная. Адрес
редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмалан-
нган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-
лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*